H. ALGRA

DE EIGEN WEG

S.W. KLEEFSMAN
BOEKHANDEL
Zandstraat 3
Patrimoniumlaan 16
VEENENDAAL

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
27134185

De eigen weg
van het Nederlandse volk

De eigen weg

van het Nederlandse volk

DOOR

H. ALGRA

Uitgegeven in opdracht van de Christelijk Nationale Bibliotheek
door
T. WEVER — FRANEKER

VERANTWOORDING

In het gijzelaarskamp St. Michielsgestel mocht ik een serie lezingen houden over Vaderlandse Geschiedenis voor het merkwaardigste gehoor, dat zich denken laat. Een gehoor even gevariëerd in samenstelling als het Nederlandse volk. Ik was genoodzaakt deze voordrachten samen te stellen vrijwel zonder materiaal. Maar daar stond tegenover, dat nooit sterker dan in die dagen voor mijn geest stond, dat het Nederlandse volk een eigen taak heeft, omdat het langs eigen weg is geleid. Dat is niet alleen een zaak van je inzicht, maar ook van je hart, allereerst van je hart. En het was mij een grote vreugde, dat zovele Nederlanders, van zo verschillende confessie en overtuiging, met mij in die dagen hebben ervaren, hoe ontzaglijk veel de geschiedenis van ons volk in zware tijden betekent.

Nu het mij al meer duidelijk wordt, dat de vragen omtrent de plaats en de taak van ons volk in deze wereld minstens zo urgent zijn als toen, heb ik niet langer geaarzeld, deze voordrachten te publiceren. En ik doe het met een woord van dank aan allen, die in Gestel in warme vriendschap en in gezamenlijk verantwoordelijkheidsbesef voor de toekomst van ons volk mij door hun waardering voor mijn werk hebben gesteund en het daardoor feitelijk mogelijk hebben gemaakt.

H. ALGRA.

1. Grensgebied?

Ons land was er eerder dan ons volk. En ons land had reeds vele eeuwen bewoners gehad, voordat er gesproken kan zijn van ons volk. Daarom had Prof. Gosses wel gelijk, toen hij opmerkte, dat de Vaderlandse Geschiedenis niet begint bij het begin, maar vóór het begin.

Het is dan ook minder juist, te zeggen, dat ons volk zijn grondgebied heeft „ontworsteld aan de baren". De Génestet, die het wèl als een feit aanvaardt, heeft er gul aan toegevoegd, dat het niet op zijn verzoek was gebeurd. Het is beter, te zeggen, dat we het helemaal niet op de zee hebben veroverd, maar veel eer de zee hebben belet, het op ons te veroveren. Het heeft veel inspanning gekost, de lage landen voor verdrinking te behoeden. Want het merkwaardige feit, waar het hier om gaat, is de positieve niveau-verandering, die reeds van het begin onzer jaartelling een aanvang neemt. De zeespiegel wordt geleidelijk hoger ten opzichte van het land. Zo is het te verklaren, dat de terpen in het Noorden van ons land verschillende woonvlakken vormen, boven elkaar: telkens waren de bewoners gedwongen door de hoger wordende vloeden hun terp op te hogen. En het wetenschappelijk terpenonderzoek onder leiding van Prof. Van Giffen e.a. pelt de terpen weer af, laag voor laag en vindt er de geschiedenis van tien eeuwen in weerspiegeld, de oudste sporen, uit de Romeinse tijd en van nog vroeger, in de onderste laag. Maar wat dat terpenonderzoek aan het licht brengt, is eigenlijk geen materiaal voor de historicus. De praehistorie is een afzonderlijk vak. Zij heeft in ons land zeer verdienstelijk werk gedaan, ons de hunebedden beter doen verstaan, de koepelgraven gewezen en de urnen uit de urnenvelden getoond; de vondsten gerangschikt en zoveel mogelijk gedateerd......

Wij moeten het hier laten rusten, want het staat niet in direct verband met het thema van deze voordrachten.

De geschiedenis begint, als de schriftelijke bronnen gaan spreken. En het is de vreemdeling, die het eerst over ons land en zijn bewoners spreekt. Toen Caesar Gallië veroverde en de Romeinse vaandels bracht tot de Noordzeekust en de benedenloop van de Rijn, werden deze streken een *grensgebied* van het Romeinse imperium. Met name toen de keizers afzagen van hun pogingen, om na Gallië ook Germanië te veroveren. Want sedert die tijd was de Rijn gedurende een paar eeuwen grensrivier en ook aan de benedenloop, in ons land, vond men langs de grote rivieren de militaire nederzettingen, die het allernoordelijkste bastion van het Rijk bewaakten. Het deltagebied werd meteen een marinebasis voor ondernemingen tegen Engeland en aanvankelijk ook tegen de Duitse bocht. Zo komt het, dat de Romeinen verschillende waterwegen hebben aangelegd, zoals een kanaal achter de duinen in Zuid-Holland. En de archaeologen hebben veel daarvan weer opgespoord.

Nadat de militaire Romeinse grenzen zo waren uitgelegd naar het Noorden, schoof daar achter de Romeinse cultuur op. In Zuid-Limburg b.v. zijn tot nu sporen gevonden van Romeinse villae, stomme getuigen van wat het Zuiden daar eenmaal bezig was te brengen. Maar het zijn merkwaardige ruïnen. Want alles wijst er op, dat hier geen geleidelijk verval is geweest, maar dat dit alles plotseling is vernield. Brandsporen spreken daar overal van. Het is gebeurd in de derde eeuw, toen de Germanen de Romeinse grensbewaking overhoop liepen en verwoestend opdrongen via de Maasvallei naar het Zuiden, naar het bekken van Parijs o.a. De Duitse dichter Heyne heeft eens gezegd, toen hij het werk der Vandalen in Italië zag, dat sommige volken, die geen kans zien hun naam te vereeuwigen door iets te bouwen, het dan maar doen door iets te verwoesten. Zo zijn de Germanen van ten oosten de Rijn in ons land begonnen geschiedenis te maken, door grondige en stelselmatige verwoestingen.

Wanneer dan de Romeinen zijn weggetrokken, zwijgen de bronnen der historie weer, eeuwen lang. Weer hebben de archaeologen het woord, en zij wijzen ons de sporen aan, die zijn achtergelaten door een grote stroom, die door ons land trok en zijn weg nam door het Noorden en Westen. Het zijn de Angelen en Saksen, die eerst in de buurt van de Elbemond zaten of nog Noordelijker, en die zich een plaats veroverd hebben in het Zuid-Westen van Engeland. Als later Willibrord uit Engeland komt om hier het Evangelie te verkondigen, dan gaat het, wat de taal betreft, volgens de oude kroniek gemakkelijk, want de Angelsaksers hebben een nauw verwante taal.

In het Zuiden, in Brabant en nog verderop, woonden na de

volksverhuizing de Franken. Daar groeide een sterk rijk, dat der Merovingen; Clovis is de eerste Germaanse vorst die op het Oud-Romeinse gebied ten Zuiden van de beneden-Rijn een sterk rijk vestigt. Maar dat Merovingische rijk heeft het gelaat gewend naar het Zuiden, het schuift al maar verder op naar de Middellandse Zee en *ons land is nog altijd grensgebied.*

Eerst in de Karolingische tijd verandert dat. Karel de Groote sticht een rijk, dat niet alleen Frankrijk en een deel van Italië omvat, maar dat zijn grenzen ook naar het Oosten schuift, naar de Elbe. Dan is de Rijn geen grensrivier meer, maar een belangrijke verkeersader binnen het rijk. De hoge gestalte van de Keizer wordt telkens gezien in de buurt van deze stroom, en de ridderroman verhaalt, hoe hij hof hield „t' Ingelem (Ingelheim) opten Rijn".

Het is een Middeleeuws rijk, dat rijk van Karel de Groote. Het is drager van gedachten, die de gehele Middeleeuwen beheersen. Want het wil het grote Christenrijk zijn, het oude Romeinse imperium, maar nu gekerstend. Daarom is Karel te Rome tot keizer gekroond en er als een Augustus begroet. Bij deze conceptie kan er geen sprake zijn van afzonderlijke onafhankelijke staten in West-Europa. Er is maar één rijk; wat daarbuiten nog een zekere zelfstandigheid bewaart, zoals in Engeland of het Noorden van Spanje, kan toch niet met het rijk op voet van gelijkheid verkeren.

Reeds in 843 werd de eenheid in dit rijk verbroken en het latere Nederland hoorde een tijdje bij een rijk, dat zich uitstrekte van Dokkum tot Rome. Het hield geen stand. Twee rijken bleven er over als successie-staten van het Karolingische imperium, Duitsland en Frankrijk. Slechts het eerste droeg volledig de traditie van Karel de Grote; het strekte de hand uit naar Italië; zijn koningen lieten zich weer kronen in Rome. Het was nog altijd het Romeinse Rijk, zo geloofde men, het láátste grote rijk in de reeks van wereldrijken. De West-grens van dat Rijk liep door de Scheldevallei.

Het land achter de duinen en aan de Wadden was toch wel een verloren uithoek van dit rijk en werd het geleidelijk nog meer. Een tijdlang speelden de Noormannen er een rol en het kostte moeite, ze althans enigermate binnen de perken te houden. De brutaalste en krachtigste, Godfried, kon het hoge gezag zich alleen van de hals houden door hem te laten vermoorden. De keizers hadden getracht hun geschokte gezag te herstellen door de bisschop van Utrecht grote macht te geven. Inderdaad is deze kerkvorst in de 11e eeuw de machtigste man in de Noordelijke Nederlanden. Maar de investituurstrijd bracht als gevolg mee, dat de keizer geen bisschoppen meer benoemde en ze dus ook niet meer als zijn politieke vertegenwoordigers kon gebruiken.

Van beslissende betekenis is het jaar 1018 geweest. Achter de Hollandse duinen was een graafschap gevormd, dat later het graafschap Holland wordt genoemd. Het was aanvankelijk een langgerekt gebied van het Westland tot Alkmaar, met in het Westen de duinen en in het Oosten de moerassen. Alleen langs de kleigronden van de Oude Rijn boog het naar het Oosten. Natuurlijk zat er in dit graafschap een zekere expansie-zucht, die alleen bevredigd kon worden aan de beide uiteinden. Zo waren er grensoorlogen met de West-Friezen en ook pogingen, om zich een positie te verzekeren in het Merwede-gebied. De naam Merwede vergezelde toen de stroom voorbij Dordrecht langs Noord en Nieuwe Maas tot dicht bij de riviermond. Als Dirk III dan ook volgens de kronieken zich verschanst aan de Merwede, kan dat het best in de buurt van Vlaardingen zijn geweest. Die vestiging bracht voor de handel zijn bezwaren mee. Het heeft in de boeken soms een onschuldige klank, als er gesproken wordt van een tolhuis aan de Merwede. Maar een kroniek, die aan de zijde staat van de benadeelde handel uit Tiel, spreekt van praedones (rovers) die er door de graaf aan het werk werden gezet. In elk geval, allerlei elementen hadden er belang bij, en behoefte aan, om de graaf uit dit delta-gebied weg te werken. Er werd een expeditie uitgerust onder bevel van de hertog van Neder-Lotharingen, maar zij eindigde met de nederlaag in het moeras. Sedert die tijd trokken de Hollandse graven zich niet veel meer aan van de wensen van de keizer. Zij hadden een grote zelfstandigheid verworven en waren wantrouwig jegens alles, wat uit het Oosten kwam. Zij wensten met rust te worden gelaten. Er was iets nieuws geboren. Dit was geen grensgebied meer; dit was ook niet een deel van het rijk als de rest; dit graafschap droeg in zich de kiemen van grotere zelfstandigheid. Het was eenkennig geworden en koppig. En daarom werd het ontzien.

Zo heel belangrijk was het ook niet, feitelijk niet meer dan een arm landje van boeren en vissers. Sommige van die boeren werden Welgeborenen genoemd en zij onderscheidden zich van hun vakgenoten door enkele voorrechten. Men zou dit een adel kunnen noemen, als men daarbij maar niet denkt aan tournooien en kastelen.

In 1256 sneuvelde de Hollandse graaf Willem II tegen de West-Friezen. Hij was een tijdlang het pad van de grote politiek opgegaan en als beschermeling van de Paus Rooms koning geworden. Maar zijn macht was slechts hier en daar erkend, en van de keizerkroning was hij nog verre af, toen hij de dood vond. Zijn zoon Floris V had al spoedig te kampen met ernstige moeilijkheden in zijn graafschap. De Kennemer boeren waren ontevreden over de bevoorrechte positie der Welgeborenen en werden oproerig. Floris

bleek tot verstrekkende concessies bereid, die werden geformuleerd in het Kennemer landrecht. Daardoor kreeg hij de naam van een mild vorst te zijn en toen de mannen van Waterland en Amstelland ook te hoop liepen tegen hun heren, leenmannen van de bisschop van Utrecht, kreeg Floris de kans om in troebel water te vissen. De bisschop en zijn heren konden de beweging niet meer de baas en de Hollandse graaf werd scheidsrechter. Het werd een ingewikkelde geschiedenis, maar het eind van het lied was, dat het Gooi, Amstelland en Waterland Hollands territoir werden. Ook West-Friesland was onderworpen. Dat alles gaf aan het graafschap Holland een geheel ander aspect. Het had nu een lang front gekregen aan de Zuiderzee, het had daarin ook de plaats, waar de Amstel valt in het IJ en waar een vissersdorp in de venen lag. Het toekomstige Amsterdam!

Terwijl Holland zich zo naar het Noorden uitbreidt, wordt ook de positie in het Zuiden sterker en bij het verdrag van 1323 erkent Vlaanderen reeds Hollandse rechten tot over de Schelde. Van Vlie tot Schelde strekt zich nu de macht uit van de graven achter de duinen. En zie, dat is in de tijd, waarin het karakter van de handel in West-Europa bezig is te veranderen. Het wordt juist omstreeks 1300 veel meer zeehandel.

En daarom is het niet goed te zeggen, dat het hier gaat om het graafschap achter de duinen. Het zou de schijn wekken, alsof het aan de zee de rug had toegekeerd, terwijl het juist omgekeerd, het Oosten de rug toekeerde en uitzag over de zee. En dat blijft zo de eeuwen door. Het zelfstandige leven van het volk aan de kust, het vrijheidlievende en fiere volk is niet te denken zonder zijn uitzicht over de zee, zonder zijn verbindingen met vreemde kusten. En dus is het *geen uithoek* meer en *geen randgebied*. Dat zou het alleen weer kunnen worden bij een streven naar continentale autarkie. Maar anders — dan zal dit volk groot en vrij zijn, omdat het in zijn taaie strijd voor de vrijheid, naar het woord van een dichter uit de gouden eeuw, de zee tot geweer heeft.

2. Baas in eigen huis

Een Oostenrijks schrijver, die zich bezig hield met de vraag, wat eigenlijk het typerende is van een Germaanse Staat, vond als het meest kenmerkende het streven naar „Selbstregierung in eng gezogenen Kreisen".

Nu zijn zulke omschrijvingen alleen mogelijk, als men de problemen wat vereenvoudigt. Maar toch, het valt niet te ontkennen, dat in de Middeleeuwen er tweeërlei Europees staatkundig leven is. Het ene is voortzetting of herleving van de Romeinse staat; het centraliseert het leven en streeft naar gelijkschakeling; het regeert door middel van ambtenaren, die instrumenten zijn van de vorst. Deze Romaanse staat vinden we al vroeg op Sicilië, later ook in Spanje en in Frankrijk; de Bourgondiërs brengen hem naar de Nederlanden. Daartegenover staat dan het Germaanse type, dat gedecentraliseerd is, dat verdeling van de macht kent, dat altijd weer de mogelijkheid opent tot autonomie. Behalve deze twee typen zijn er nog andere in Europa geweest, staten, waarin geen recht was als in de Romaanse, en geen vrijheid als in de Germaanse gemeenschappen, doch alleen maar willekeurig geweld. Zulke staten zijn in wezen Aziatisch, al proberen zij zich in een bijzonder geval zelfs te nestelen aan de Noordzee en de Atlantische Oceaan.

De Germaanse vrijheid heeft een merkwaardig en misschien wel heel zuivere uitdrukking gekregen in het staats- en rechtsleven van onze Noordelijke gouwen. Het merkwaardige is, dat daar al heel vroeg geen onderscheiding in vrijen en onvrijen meer bestaat. De Friese wetten uit de tijd van Karel de Grote spreken nog van edelen, vrijen, horigen en slaven. Maar een paar eeuwen later zijn er alleen maar vrijen overgebleven. Dat is een verschijnsel dat in de feodale Middeleeuwse wereld maar sporadisch voorkomt. In vele landen, zoals Frankrijk en Pruisen, is de horigheid eerst afgeschaft in de Franse tijd en in Rusland nog later. Hoe het komt, dat in het Noorden van ons land de onvrijheid zo spoedig verdween, is niet meer na te gaan. Sommige schrijvers zoeken verband met de strijd tegen het water. Verder kennen deze gouwen tussen Vlie en Wezer spoedig geen graven meer. En de gedachte won veld, dat het eigenlijk altijd zo is geweest. Het wordt een kenmerk van de Friese vrijheid geacht, dat men het doet zonder graaf. Daar moest een verklaring voor zijn, dat het hier anders was dan elders. Het moest het werk zijn van Karel de Grote, wiens reuzenfiguur bij de ingang der Middeleeuwen had gestaan. Een onwaarschijnlijk verhaal uit een Duitse kroniek, die aan Karel de Grote de verovering van Rome toedichtte, werd gretig uitgebuit en aan de Friezen de mooie rol daarbij toebedeeld. „De koning heeft ze grotelijks geëerd en heeft haar goud en vele kostelijkheden aangeboden, noemde ze heren, die men te voren naakte Friezen noemde. Hij woude, dat men haar schilden met zilver en rood goud besloeg. Dog het is van haar veragt en versmaad, geen ding meer begeerende dan hare vrijdom weerom te hebben. Zij lieten daarom veel privi-

legiën en vrijheden door haren capitein Forteman begeeren, die haar de koning altemaal accordeerde, want hij zelfs niet min bezorgd als bevreesd voor dat stoutmoedig, wild en onvertzaagd volk was." Aldus een kroniekschrijver aan het einde der Middeleeuwen. Men lette er op, dat in die tijd vrijheid de betekenis had van *het bezit van privilegiën, waardoor men van anderen wordt onderscheiden.* Vrijheid wordt altijd gedacht als een voorrecht, niet als een recht voor iedereen. Dat voorrecht nu kwam in het Noorden alleen toe aan de *vrije boer* en aan niemand anders. Niet aan de marskramer, die altijd zijn voet onder andermans tafel moest steken en niet aan de keuter, die te weinig bestaanszekerheid had. Een gevestigde maatschappelijke positie is nodig, om aanspraak te kunnen maken op vrijheid.

De vrije boeren nu beheersen het leven in ga en grietenij. Zij hadden ook grote invloed in de kerk. Als een buurtschap een eigen kerk wilde, moest het daarvoor offers brengen. Het moest zorgen voor de middelen, om een kerk te bouwen, maar ook de bronnen beschikbaar stellen, waaruit de inkomsten van de pastoors zouden vloeien. Maar daar stond tegenover, dat de stichters van de fondsen nu ook patronaatsrechten genoten. Zij wezen de nieuwe pastoor aan, die uit de door hen beschikbaar gestelde fondsen zou moeten leven. En hun man werd door de kerkelijke autoriteiten gewijd en gezegend, tenzij een of andere bepaling uit het kerkelijk recht dat belette.

De vrije boeren hadden ook het bestuur in handen. Scheiding tussen rechtspraak en bestuur was er niet; het geschiedde door dezelfde organen. We nemen als voorbeeld één grietenij in Westerlauwers Friesland, nl. Franekeradeel. Bestuur en rechtspraak van dit deel was in handen van acht rechters. De grietenij was verdeeld in vier fiarndels (vierendelen), en elk fiarndel bestond weer uit een aantal gaeën. Het Wester fiarndel b.v. uit vier. Nu leverde elk vierde deel twee rechters; deze twee hadden soms ook een taak in hun eigen fiarndel en ieder van hen weer in het gae, waaruit hij voortkwam. Niet waaruit hij gekozen werd. Want iedere vrije boer kreeg zijn beurt. Er was een rooster van de zathen, en daarnaar werd gewerkt. In de gehele grietenij waren vermoedelijk 94 rechtdragende zathen, en het was mogelijk jaren vooruit te berekenen, wanneer een bepaalde zathe weer een rechter moest leveren. Het verdient opmerking, dat de Middeleeuwer zo weinig behoefte heeft, zijn vertegenwoordiger te kiezen. Hoe zijn vertegenwoordiger wordt aangewezen, door keuze, door het lot, door een rooster, het laat hem vrij onverschillig. Als het maar iemand is uit zijn ga, uit zijn stad, of elders uit zijn gilde, zijn stand, zijn

maatschappelijke groep. Het saamhorigheidsbesef was zo groot, dat ieder individueel veel meer dan thans de gevoelens en opvattingen van het geheel deelde en vertolkte.

Zoals de fiarndels of trimdels in de grietenijen vertegenwoordigd waren, zo zond iedere grietenij zijn mannen uit in het district en ieder district in het go. Maar hoe hoger men komt in deze reeks, hoe meer de samenkomsten het karakter verloren van besturende colleges en hoe meer het conferenties werden van afgevaardigden en zelfstandige gebieden. En boven het go uit is dat volkomen het geval. Er is op dit gebied bij velen een misverstand. Zij hebben gehoord, dat verschillende Friese goën samenkwamen bij Aurich in Oost-Friesland bij den Upstalboom en daar de staatkundige eenheid der Friezen tevergeefs trachtten te bereiken. De middelpuntvliedende krachten zouden daar te sterk zijn geweest en het individualisme te groot. Maar dit is een onjuiste voorstelling. In Oost-Friesland kwamen afgevaardigden bijeen, die op een beperkte schaal gemeenschappelijke belangen behartigden in onderling overleg. Soms maakten zij afspraken over het handhaven van de landsvrede, soms trachtten zij als arbiter op te treden. Een enkele maal in 1323, scheen deze organisatie tot een defensief verbond te zullen worden. Maar van het vormen van een staat was geen sprake.

We hebben hier te doen met een eigenaardig Germaans verschijnsel, nl. het vormen van federatieve verbanden. Van de Hanze zien we hetzelfde, en bij verschillende stedenbonden in Zuid-Duitsland, en bij het Zwitserse eedgenootschap. Voorop staat bij dergelijke samenkomsten, dat geen der leden gedwongen kan worden. Men werkt slechts mee aan datgene, waartoe men zich vrijwillig heeft verbonden. Niets wordt bij meerderheid van stemmen opgelegd. Dat zou in strijd zijn met de vrijheid. Onverdraaglijk voor deze echte Germanen zou het zijn, als ooit iemand tot hen zeide: gij blijft allen vrij, wij vormen de gemeenschap van vrije goën, maar ik heb de leiding en jullie hebt te volgen. De vrije boeren lieten zich niet dwingen; zij konden alleen overreed worden. En dat duurde soms lang en soms gelukte het helemaal niet. Zulke federaties schijnen soms jaren te slapen, en dan ineens zien we ze weer tot activiteit komen. Het is naar moderne begrippen in technische zin hoogst gebrekkig. Hoe zal zoiets ooit wat betekenen tegen dat andere type van staat, dat we, een weinig schematiserende, Romaans hebben genoemd?

Er schijnen soms wonderen in de geschiedenis te gebeuren. Want in 1579 is door de gewesten langs de zeekust toch nog weer zulk een federatie opgericht, die de Unie van Utrecht wordt genoemd. En deze Unie heeft de strijd gevoerd tegen een staat, die zeer

sterk gecentraliseerd was en waar de vorst tot zinspreuk had: „*Ik de koning!*" De Unie heeft het van Spanje gewonnen......

Het gaat hier om merkwaardige problemen.

Het gaat hier om de gestalte die de vrijheid had in het Noorden. Die vrijheid werd bepaald door:

1°. dat iedere vrije man meesprak en mee oordeelde; recht had op deelneming aan rechtspraak en bestuur; *een vrij volk is een mondig volk.*

2°. dat ieder deel en ieder district zijn eigen zaken binnen eigen kring behartigde zonder inmenging van vreemden; *een vrij volk is een politiek onafhankelijk volk.*

3°. dat ieder deel slechts vrijwillig en op grond van eigen overtuiging meewerkte in grotere federatieve verbanden, zonder zich te laten dwingen door de meerderheid. Dat kon door koppigheid veel bederven; dat kon ook leiden tot betere verhoudingen, zoals in de beste ogenblikken geschiedde, als nl. zulk een *vrij volk toonde te zijn een verantwoordelijk volk.*

Achter de Hollandse duinen lag een graafschap, dat zich niet vanuit het Oosten liet dirigeren en dat de weg vond over de zeeën. In het Noorden waren goën, die formeel het gezag van de Keizer erkenden, maar eeuwen lang in hun kleine, zelfstandige gemeenschappen hun eigen zaken behartigden.

De vrijheid heeft hier diepe wortels.

De vrijheid heeft hier een eigen gestalte gehad, en dat heeft ook nu betekenis.

3. Der stede vrijheid

„In welk jaar werd Zutphen een stad?" Deze vraag zou dwaas zijn, als we het woord stad opvatten in moderne zin, in tegenstelling met een dorp. Maar in de Middeleeuwen is een stad een bevolkingscentrum *met eigen recht.* Dat eigen recht is door de keizer, de hertog of graaf in een bepaald jaar verleend; een gezegelde oorkonde getuigt er van; en dat bepaalde jaar is het jaar, waarin de plaats tot een stad werd verheven.

In normale gevallen kreeg zulk een plaats dat eigen recht alleen, als de behoefte daaraan was gebleken. De nederzetting was er al lang en die nederzetting was gegroeid in economische betekenis. Sommige steden ontstonden aan de rivier, in de regel aan de bolle zijde, waar de stroom de bedding het diepst heeft uitgeschuurd. Een

oude rivierstad heeft altijd hetzelfde beeld: een hoofdstraat, die evenwijdig met de rivier loopt en de lengteas vormt van de stad. Kampen is van zulk een rivierstad een duidelijk voorbeeld. Andere steden groeiden als kerkelijke centra, Utrecht b.v. en ook Dokkum. Maastricht ontstond daar, waar een landweg de rivier kruiste. Er zijn ook steden, die haar tegenwoordige vorm en omvang kregen, omdat twee nederzettingen naar elkaar toe groeiden, zoals Leeuwarden en Groningen. In laatstgenoemde plaats is het nog na te gaan, hoe de vissersplaats aan de A bij de A-kerk via de vismarkt is verbonden met de nederzetting op het einde van de Hondsrug, waar nu de Martini staat.

Wanneer zulk een bevolkingscentrum nu economisch een andere structuur kreeg dan de landelijke omgeving, met name als het een handelscentrum werd, dan kon het niet toe met het recht van het baljuwschap. En dan werd het door de stadsbrief geëlimineerd uit het gebied van de baljuw. Het kreeg een eigen bestuur. Er werd vastgelegd, welke afwijkingen van het bestaande recht reeds aanstonds zouden gelden. En het stadsbestuur kreeg de bevoegdheid, om het nieuwe recht verder uit te bouwen, door onder zekere voorwaarden stedelijke keuren te maken.

Nu is het bekend, dat de ambtenaren op iedere kanselarij graag werken naar een model. Wanneer er een stadbrief is van A, dan gaan ze niet een nieuwe voor B ontwerpen, maar die van A pasklaar maken voor B. Dat is niet alleen gemakkelijker, maar het geeft ook meer stabiliteit. Het behoedt voor veel verwarrende bontheid. Welnu, zo heeft menige graaf het recht van de ene stad geschonken aan de andere; de eerste is dan de moeder — de tweede de dochter. Zo kunnen er gehele families van steden ontstaan, waarvan men een genealogie kan opschrijven, b.v. op deze wijze:

Leuven vóór 1160
Den Bosch ± 1195
Haarlem 1245
's Gravenzande 1246 — Delft 1246 — Alkmaar 1254
Medemblik 1289
Enkhuizen 1355 — Hoorn 1356 — Broek 1364

Dit is slechts een deel van een filiatie. Wanneer we alle steden

dezer familie in schema brachten, zou het schema dubbel zo groot worden.

Het is te begrijpen, dat de stad, die pas het stadsrecht had gekregen, daarmee nog niet altijd goed over weg kon. Maar dan kon het stadsbestuur gaan informeren bij de moederstad. Die had natuurlijk ook dergelijke kwesties gehad, maar reeds een oplossing gevonden. Daar bestond reeds een jurisprudentie. Zo ging de dochterstad dan bij de moederstad „het recht halen". En de moedersteden hadden daardoor een zeker aanzien. Zulk een moederstad was Deventer in Overijssel, Zutphen in Gelre. Brugge was de moederstad voor de steden in westelijk- en Gent voor die in oostelijk Vlaanderen.

Aanvankelijk was het bestuur ener stad eenvoudig ingericht. Het bestond uit *schout* en *schepenen*, of *raden*. De eerste was de vertegenwoordiger van de landsheer, de laatste die van de burgerij. Dit college zorgde voor rechtspraak en bestuur. Later kwam de differentiatie. Er kwamen burgemeesters, aanvankelijk personen met een administratieve functie, maar die stegen in macht en aanzien. Schout en schepenen behielden alleen de rechtspraak. En uit de burgerij kwam een nieuw college naar voren, dat toezicht had op het stadsbestuur en verschillende functionarissen benoemde, nl. de *vroedschap*.

In 1357 bepaalde de graaf van Zeeland, dat voor schepen van Middelburg alleen in aanmerking kwam, wie in het bezit was van een *hengst*. Natuurlijk niet, omdat het bezit van zulk een dier meerdere ambtsbekwaamheid geeft, maar omdat op deze wijze het schepenambt beperkt werd tot een bepaalde bevolkingsgroep, de mensen, die eigenaar waren van landerijen en van een veestapel. In Amsterdam gold sedert 1400 een privilegie dat de burgemeesters een grote zelfstandigheid gaf tegenover de vroedschap en tegenover de graaf. En tot 1795 zijn de burgemeesters van Amsterdam machtige heren geweest.

De steden groeiden in macht en aanzien en de stedelijke regenten werden allengs mannen met een aristocratische statuur. De stedelijke regent is volstrekt mistekend door van Lennep, toen hij in de Roos van Dekama Claes Gerrits liet optreden als de man, die opkwam voor de rechten der stad. De echte stedelijke regenten waren robuust en zelfbewust en geleidelijk kregen zij een brede zwier. Zij ontdekten hun voorgangers, de Romeinse senatoren, en volgden ze na.

Binnen het stadsgebied heerste *vrede*. Dat wil in de middeleeuwen zeggen, dat niemand daar zijn eigen rechter mag zijn. Een tweegevecht is er niet geoorloofd. En zwelt een onenigheid aan

tot een handgemeen, dan gebieden de schepenen vrede. Wie de vrede breekt en toch van leer trekt, moet breuk en boete betalen. Breuk is het zoengeld aan de stad, wier vrede werd gebroken en boete dient tot herstel en vergoeding van wat het slachtoffer van de vredebreuk is misdaan. In sommige steden bestond een merkwaardig gebruik om straatgevechten te voorkomen. Daar konden de autoriteiten de heethoofden veroordelen tot inliggen, d.w.z. tot het binnenshuis blijven gedurende een aantal dagen.

Een voorwerp van voortdurende zorg voor het stadsbestuur was het altijd ernstige brandgevaar. De meeste huizen waren van hout; die van de armen bestonden uit geteerde schuttingen en een dak van stro. Daarom moest er in ieder huis bij de voordeur blusmateriaal aanwezig zijn, een emmer, een ladder. Brak er een brand uit, dan werden er levende kettingen gevormd, waarlangs de emmers met bluswater werden doorgegeven, terwijl de lege emmers langs de andere keten weer terug gingen naar de gracht. Werd de stad belegerd en brak er dan brand uit, dan moesten burgers op de wallen op hun post blijven en ze mochten niet naar de brand gaan. Knapen, vrouwen en geestelijken hadden dan ieder hun taak bij de brandweer.

In sommige steden werd ook veel zorg besteed aan de veiligheid naar buiten door de aanleg van vestingwerken. Maar lang niet alle steden zijn versterkt geweest. Soms trok de stedelijke schutterij er op uit, om steden of burchten te belegeren. En de stad beschikte dan ook over een beer, een geweldige stam met een metalen versterking aan de kop, die als stormram werd gebruikt. En omdat het zulk een onhandelbaar ding was, schoot er niets anders over, dan hem in de kerk te bewaren, het enige gebouw, waar voldoende ruimte was.

Er zijn over dat stedelijk leven tal van kleurrijke bijzonderheden te vertellen, te putten uit de... stadsrekeningen. Want de boekhouder hield er van, breedvoerig te omschrijven, waarvoor het geld, dat hij uitgaf, werd besteed. Buitenmast Hettema en Telting hebben de stadsrekeningen van Deventer bestudeerd, en van wat ze daarin vonden aan merkwaardige bijzonderheden, maakten zij een vlotte beschrijving: „Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVe eeuw".

Wanneer de stedeling nu sprak over zijn stad, *zijn* stad, met nadruk, want hij voelde er zich sterk aan verbonden, en als hij dan ging noemen, wat hij in die stad waardeerde, dan was het toch bovenal der stede *vrijheid*. Hij weet die vrijheid een *gemeenschappelijk bezit* en er zijn twee elementen in, waar hij fier op is: zij verdraagt geen inmenging van buiten en iedere vrije burger spreekt

mee in de zaken van de stad. Dat meespreken was soms maar heel betrekkelijk, maar toch was het in beginsel aanwezig. En in elk geval was die stad *zijn* gemeenschap, die hem gedachte gaf van besloten veiligheid, waarbinnen de vrijheid was. En de man van het platteland, die horig was aan een heer, wist het ook, het wonen in de stad maakt op de duur de horigheid los; de *stadslucht maakt vrij*. De stad dat was een sterk gesloten gemeenschap, en het was, alsof de wallen en grachten dat symboliseerden. Ook economisch was dat zo; er was een economie, die de enkele stad plus het omliggende land omvatte. En de gilden droegen dan ook een zuiver stedelijk, plaatselijk karakter.

Dat wil niet zeggen, dat de koopman altijd in de stad bleef en thuis op zijn klanten wachtte. Nee, de koopman ging op reis en vormde dan vaak met zijn collega's een reisgezelschap, een *hanze*. Zo had Groningen een Keulse hanze, een Utrechtse hanze, een Ripere hanze en een Herbere hanze. De Ripere hanze zal gevaren hebben op Ripen in Denemarken en de Herbere hanze op Noord-Duitsland. Herbere = Herbierum over de Eems, waar de kooplieden-karavanen overvoeren. Later kwam de grote stroom van kooplieden uit het Oostzee- en Rijngebied samen op Falsterbö, in het uiterste Zuidwesten van Skane, waar de koning van Denemarken aan de kooplieden uit elke stad een eigen vitte afstond, een terrein, waar zij hun tenten of buden konden opslaan. Op de vitte gold het recht van de eigen stad. Het ligt voor de hand, dat de steden, die daar op dat kleine Deense gebied ieder hun eigen belangen hadden, contact met elkaar zochten. Zo ontstond er onder leiding van Lübeck een federatie van handelssteden, de Duitse Hanze. In ons land was Kampen de voornaamste hanzestad. In 1367 besloten de Hanzesteden te Keulen tot een militaire actie tegen de koning van Denemarken, die hen in hun vrijheid belemmerde. De kosten zouden voor iedere stad een bepaald percentage bedragen van de jaarlijkse omzet in de Oostzeehandel. Hieruit is berekend, dat naar onze maatstaf de omzet van Kampen toen jaarlijks 5 millioen bedroeg, van Amsterdam 2 millioen en Zierikzee 1 millioen. Dat de laatste zich zo op Falstersö concentreerde, is te danken aan het feit, dat toen langs de kust van Skane enorme hoeveelheden haringen werden gevangen.

De Hollandse steden hebben tegenover de Hanze altijd een zekere distantie bewaard. In de regel verschenen zij niet op de Hanzedagen. Zij gingen haar eigen gang. In de 15de eeuw stelden zij zich tegenover de Hanze en met de steun van de machtige Bourgondiërs in de rug, wisten zij zich te handhaven. En toch, ook tegenover deze heren bewaarden zij zoveel mogelijk hun zelfstandig-

heid. Zij wilden hun eigen belangen niet ondergeschikt zien gemaakt aan de politiek van de landsheer. De Hollandse steden, dat werden centra van zelfstandig leven; plaatsen, waar men de weg over de zeeën leerde kennen, het lot in eigen handen wilden nemen en zich niet leende tot exploitatie door vreemde machten en belangen.

4. Partijschappen

Sommige „uitlanders" hebben de indruk, dat Friesland zich op bepaalde manieren van de rest van de wereld onderscheidt. Misschien is dat ook wel zo. Maar dan moet men niet als voorbeeld aanhalen de twisten tussen de Schieringers en de Vetkopers. Want dat is helemaal niet iets bijzonders. Men vindt in de 14de en 15de eeuw overal zulke partijschappen. In Holland de Hoeken en Kabeljauwen, in Utrecht de Lichtenbergers en de Lockhorsten, in Gelre de Heekerens en de Bronkhorsten. En als we over onze huidige grenzen kijken, dan zien we daar hetzelfde: In Engeland de Rozenoorlog, in Frankrijk de strijd tussen Bourguignons en Armagnacs, in Italië tussen Gwelfen en de Gibbelijnen. De tijdgenoot heeft er al over geklaagd en in een Middeleeuwsch toneelstuk staat: „partijschap verdoemt menige siele". Overdreven schijnt het niet, wanneer men in datzelfde stuk leest, dat een vrouw in Nijmegen zich in haar partijhartstocht zo opwindt, dat ze zelfmoord pleegt. Ze waren heftig, de partijschappen, maar naast de heftigheid kwam soms ook heel duidelijk de trouw naar voren.

Om die Middeleeuwse partijschappen goed te verstaan, moeten we uitgaan van de *vete*. Een vete is een particuliere oorlog tussen twee geslachten. De enkeling vond vanouds zijn bescherming veel meer daarin, dat zijn familie het voor hem opnam, dan dat de staat de hand beschermend over hem uitstrekte. En nog lang bleef het zo, dat een man onder bepaalde omstandigheden zich het recht kon voorbehouden, om niet met een klacht naar de magistraat te lopen, maar zichzelf recht te verschaffen. Maar de ene gewelddadigheid lokte de andere uit en zo voedde de vete zichzelf. Zij werd een aaneenrijging van geweldenarijen, als het begin soms al lang vergeten was. Nu heeft er blijkbaar hier en daar een polarisatie van veten plaats gehad. Ze begonnen parallel te lopen, en dat bracht een grote vereenvoudiging. Er kwam inplaats van een verwarrende menigte van tegenstellingen slechts één grote tegenstelling, waarnaar ieder vaak zich richtte. Maar dan moest

er natuurlijk in de streek of het gewest een bepaalde tegenstelling zijn, zo belangrijk en zo in het oog lopend, dat de andere er zich naar richtten. Zulk een tegenstelling kón een sociaal karakter dragen. Doch we moeten hier oppassen voor te haastige conclusies. Het is b.v. gemakkelijk gezegd: de Hoeken, dat is de feodale adel en de Kabeljauw, dat zijn de opkomende steden...... In werkelijkheid is het zo, dat tot de partij der Hoeken behoorde de oude stad Dordrecht en het geslacht Wassenaar; tot de Kabeljauwen Delft en het geslacht Egmond. Bovendien komt het voor, dat de oude partijnamen blijven, terwijl de inhoud geheel is veranderd. Wanneer er over Hoeken en Kabeljauwen wordt gesproken, dan moet men wel bedenken, dat deze partijnamen een eeuw in zwang zijn gebleven en gedurende die tijd met het opkomen van elke nieuwe strijdvraag opnieuw werden geladen. Het begon na 1345, toen Willem IV, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, bij Stavoren was gevallen tegen de Friezen. Hij stierf kinderloos en werd opgevolgd door zijn zuster Margaretha, die gehuwd was met de Duitse keizer. Zij benoemde haar zoon Willem tot regent in Holland. Maar in dat eigengereide gewest kwam de wens naar voren, een eigen man te hebben. Willem moest zelf graaf zijn, en in het gewest het bestuur voeren. Aan het hoofd van deze actie stond Delft en daarom sprak men wel van de partij van Willem als van de Delftse partij. Maar de oudste stad in Holland, Dordrecht, hield de zijde van Margaretha. Dordrecht was een stad, die door haar stapelrecht een bevoorrechte positie innam op economisch gebied. En zo omstreeks 1380 kan men zeggen, dat de Hoeken de groep zijn, die de oude handelsvoorrechten willen handhaven, terwijl de Kabeljauwen zich aaneensluiten, om een meer moderne handelspolitiek te bevorderen.

Veertig jaar later is het weer een strijd om de grafelijkheid, die de tegenstellingen beheerst. Dan dringt Bourgondië op, en de Kabeljauwen kiezen de zijde van dit machtige huis. Maar de Hoeken verdedigen de rechten van Jacoba; zij willen de eigen landsvrouwe; zij zijn de patriottische partij, zouden we willen zeggen. Juist het omgekeerde van 1350, toen de Kabeljauwen ijverden voor de zelfstandigheid van het Hollandse bewind. En dan weer later wordt de tegenstelling meer verward. Dan zijn de Kabeljauwen de patricische geslachten, de rijkste burgers, die met steun van de Bourgondiërs de macht in handen hebben, en verenigt zich onder de oude partijnaam van Hoeken de kleine middenstand, die in de steden geen invloed heeft en de ontevreden adel, die niet tegen de nieuwe rijken op kan.
Afzonderlijk moeten we overwegen de positie van de landsheer

ten opzichte van de partijen. Men kende toen wel heel weinig de gedachten dat de vorst boven de partijen staat. De mannen, die hem steunden, beschouwden zich veeleer als zijn partijgangers, dan als zijn onderdanen. Toen in het begin van de 16de eeuw de Saksische hertogen in Friesland hun macht vestigden met hulp van de Friese adel, vroegen deze edellieden voor zich vrijdom van bepaalde lasten, omdat zij tot de partij van de vorst behoorden. Prof. Huizinga heeft het bondig geformuleerd: „er was geen staatsgevoel, maar partijgevoel". Hier is verband met wat een vorige keer is behandeld, nl. dat de rechten van de vorst practisch als privaatrechtelijk werden beschouwd.

Toen graaf Willem VI in 1417 op zijn sterfbed lag, liet hij de heren van zijn hof zweren, dat zij wel zouden bevorderen een huwelijk van zijn dochter Jacoba van Beieren met hertog Jan van Brabant. Die hertog was wel een prul, maar hij had een machtige steun van de Bourgondiër in de rug. En daarom zou Jacoba op deze wijze als gravin in Holland sterker staan. De Hoeken waren de partij van Willem VI; de Kabeljauwen zouden zich dus onwillig tonen tegenover Jacoba; de Hoeken, met Bourgondië op de achtergrond, zouden haar kunnen handhaven. Maar het is heel anders gelopen, want de Bourgondiër stelde zich in contact met de Kabeljauwen, zij werden zijn partijgangers in de strijd tegen Jacoba en waren de partij van de overwinnaar, toen Filips van Bourgondië in 1433 het graafschap Holland met alle rechten verwierf. De Hoeken de partijgangers van Jacoba en de Kabeljauwen die van Filips van Bourgondië, het is in die tijd heel logisch en normaal.

Dat partijgevoel is heel lang gebleven, ook na de Middeleeuwen. Het typische van Willem I van Oranje is, dat hij met zijn breedheid en mildheid boven dat partijgevoel uitkomt. Maar zowel zijn medestrijders als zijn tegenstanders worden telkens door dat partijgevoel meegesleurd, zodat zelfs Balthasar Gerards werd bewonderd op een wijze, die we niet zouden verwachten. En in de 18de eeuw, in de strijd tussen de Patriotten en de Prinsgezinden, leeft dat partijgevoel weer heel sterk op.

Zeer sterk wordt dat partijgevoel tegenover het staatsgevoel getypeerd door het feit, dat het eerste zonder bezwaar de buitenlander mengt in de interne zaken van de staat. De Schieringers en Vetkopers hebben ieder op hun beurt met vreemde hulp getracht over de tegenpartij te triumpheren. Dat blijft in later tijd de kwaadste kant van het partijgevoel. De patriotten verwachtten alles van Franse hulp en de Prinsgezinden vinden er niets beschamends in dat zij door de Pruisen worden geholpen. De koning van Frankrijk

heeft in de dagen van Willem III nauwe relaties onderhouden met de Hollandse steden, die tegen de Prins in oppositie waren. Zelfs zijn neef, de Friese stadhouder Hendrik Casimir II, heeft zich niet ontzien, toen er een vete tussen hem en Willem III groeide, om met het buitenland in relatie te treden.

Eerst in de 19de eeuw wordt dat beter. Evenwel, het is zaak, zich hier niet te vergissen. In 1813 heeft men gejubeld, dat alle partijschappen waren begraven. Maar men wilde in plaats daarvan een geestelijke eenvormigheid, die eigenlijk de dood in de pot was.

Over de andere partijschappen kunnen we nu kort zijn. De Schieringers en Vetkopers hebben zich als partijschappen gevormd om de vete tussen de twee machtige monnikorden in Friesland; de Schieringers sloten zich aan bij de Cisterciensers en de Vetkopers bij de Praemonstratensers. Dat geestelijke orden een dergelijke politieke invloed hadden met zulke heftige uitingsvormen, wekt licht enige verwondering. Maar we hebben te bedenken, dat de Friese kloosters in deze tijd beschikten over uitgestrekte landerijen, dat ze die voor een deel lieten bebouwen door de conversi, mannen die zich in dienst van het klooster hadden gesteld voor hun leven, maar die toch geen monniken waren en wier tijd niet door geestelijke oefeningen in beslag werd genomen. Zij dienden het klooster voornamelijk met hun knuisten, als het moest ook in het gevecht. En dan de abten, zij behoorden tot de Friese adellijke geslachten en hadden zo licht de gelegenheid relaties aan te knopen met hun verwanten, ook als het ging om een oude kwestie op hardhandige wijze op te lossen.

In Gelre heeft de partijstrijd zich vooral afgespeeld als een strijd tussen adellijke geslachten. Na de slag bij Woeringen in 1288 hadden de Gelderse graven heel wat van hun prestige verloren. En om de zwakke Reinoud III (1343—'71) sloot zich een groep van hoge heren, die optraden als partijgangers van de hertog en daarbij hun eigen belangen dienden. Frederik van Heekeren was hun leider. De ontevredenen, die buiten deze groep werden gehouden, schaarden zich om Gijsbrecht van Bronkhorst. Zij waren zo gelukkig, dat een jongere broer van de hertog, Eduard, zich vinden liet, om als pretendent op te treden, zodat de Bronkhorsten hun kans konden wagen. En zij hadden succes, Reinoud leed de nederlaag en werd gevangen gezet, Eduard werd hertog en de Bronkhorsten profiteerden er van, dat zij zijn partijgangers waren. Ook nadat Reinoud en Eduard waren gestorven, bleef de strijd voortduren. Meer dan eens hebben de steden in deze conflicten een bemiddelende rol gespeeld. Zij hadden sterker dan de adel een besef van eenheid.

In Utrecht was het gezag van de bisschop tamelijk zwak en zijn finantiële positie soms precair. Jan van Arkel moest zelfs de administratie een tijdlang overdragen aan een zestal heren, bij wie hij in het krijt stond. Zij vormden een belangengroep, die men naar een der deelhebbers de partij der Lichtenbergers noemde. Maar op die wijze benadeelde groepen, o.a. de Lockhorsten, trachtten de bisschop er weer bovenop te helpen. Zo waren ook hier de namen gevonden, waaraan later ieder nieuw conflict zich kon adresseren. De steden hebben in het bisdom, meer nog dan in Gelre, gepoogd, de partijschappen te overwinnen door een sterker gezag van de bisschop te bevorderen. Hier groeide het besef van gezamenlijke verplichtingen aan het *gemenebest*.

En nu moet er nog op één ding worden gewezen. De moderne politieke partijen kan men niet op één lijn stellen met de Middeleeuwse partijschappen. In de Middeleeuwen was de verhouding tot het staatshoofd anders; we hebben het herhaaldelijk doen uitkomen. In de Middeleeuwen dragen de partijschappen niet een zuiver binnenlands karakter. En in de Middeleeuwen zat er achter de partijtegenstelling geen principiële gedachte.

Wanneer een politieke partij gezond is, en niet door partijgevoel bedorven, dan strijdt zij voor het heil van het gehele volk en niet voor haar eigen belangen. En zij voert die strijd uitsluitend met geestelijke wapenen. Zal een volk waarlijk mondig zijn, zal het gelegenheid hebben zijn *overtuiging* te doen gelden in de volksvertegenwoordiging, dan moet het zich de organen scheppen, waardoor het die overtuiging kan uitdrukken. Toen Groen van Prinsterer in 1871 zijn kleine groep aanhangers afscheidde van de conservatieven en daarmee aan de antirevolutionairen zelfstandigheid gaf als politieke groep, toen is dat een daad geweest tot zuivering van de politiek en verhoging van de volkskracht. Ook in de toekomst zal er in Nederland principiële politieke strijd zijn. Wie dat zou willen beletten, zou het niet ernstig menen met de mondigheid van het volk, en de geestelijke vrijheid niet aandurven.

5. De schaduw van Bourgondië

De standenstaat was niet een strak en gesloten geheel. De landsheer had zijn eigen rechten, maar hij moest zich tot het gebruik en de exploitatie van die rechten beperken. De standen hadden óók hun rechten en zij hadden hun vertegenwoordiging, die voor die rechten waakte. Soms scheen het, alsof de macht van die standen

groeide en de graaf de leiding zou verliezen. Vooral de hevige partijschappen maakten de landsheer soms tot een exponent van een partij, waarvan hij afhankelijk was.

Toen verscheen er in die crisistijd een boek van Philips van Leiden: De cura reipublicae et sorte principantis. Er zit in die titel een woord, dat in de standenstaat vreemd aandoet: *res publica*, bij ons wel vertaald als het gemenebest. Het is een Latijnse term en de gedachte stamt ook uit de Latijnse wereld. De leeuw, de koning der dieren, aldus de parabel van de auteur, heeft het moeilijk. De ossen maken zich sterk en zijn astrant; de ganzen hebben zich verbonden, om ook al tot zelfstandigheid te geraken en nu beginnen de kalveren er ook over te denken. Hierin hadden achtereenvolgens de adel, de stedelingen, en de huislieden hun portret te zien. Al die groepen, die standen, zoeken het belang van hun stand. Elke corporatievorming is tegelijk dienst van het groepsbelang. Als de wijnkopers in een gilde zijn georganiseerd, dan dient dat alleen, om *hun* belang te bevorderen. Al dit streven van standen en groepen is in wezen vijandig aan de res publica. Daarom moet de vorst een eind maken aan alle privilegiën. Het zijn toch slechts gunsten of usurpaties en het is aanmoediging van de standen, wanneer die spreken van hun rechten.

Maar wanneer de vorst er nu voor zorgt, zelf de macht weer in handen te krijgen, volledig en zonder afhankelijk te zijn van wat de standen willen of pretenderen, dan moet hij die macht niet gebruiken in zijn eigen belang, maar ten nutte van het gehele volk. Deze gedachte wordt telkens herhaald. Men vindt haar bij Bodin (De la république) en evenzeer bij Chr. Freiherr von Wolf. Das öffentliche Wohl, daar moeten volgens Wolf de rechten der onderdanen voor wijken, en het moet worden behartigd, desnoods tegen de wil van de onderdanen in.

De vorst moet volgens Philips van Leiden bij het uitoefenen van zijn macht gediend worden door ambtenaren, die geheel van hem afhankelijk zijn en hem alleen verantwoording schuldig. Om te verhinderen, dat de ambtenaar in dat opzicht op twee gedachten hinkt, zich misschien ook zal beschouwen als de vertrouwensman en pleitbezorger van de onderdanen, moet de vorst de ambtenaar niet plaatsen in de streek, waar hij, wat geboorte en familie betreft, thuis hoort. De ambtenaar moet voor het volk een vreemdeling zijn. Maar als de vorst deze adviezen volgt, dan is het geen standenstaat meer, doch een staat, die gelijkt op die van de late keizertijd in Rome en Byzantium. Dit alles staat in verband met de herleving van de studie van het Romeins recht, dat in de 6e eeuw na Christus werd gecodificeerd in Byzantium, waar de staat volkomen tot een autocra-

tie was geworden. En van een mondig volk is dan geen sprake meer.

Het is belangwekkend, hoe dit alles samenhangt met wat in de oude geschiedenis is gegroeid. Eeuwen lang heeft men toen de stadsstaat, de πολις gekend in Griekenland en het oude Rome was daar nauw aan verwant. *In* die ιςπολ kwam het individu slechts in beperkte mate tot ontwikkeling, en wat buiten was, dat was vreemd of van geen belang. Er was een zekere isolering naar buiten en tegelijk een sterke accentuering van het gemeenschappelijke naar binnen. Uit deze kring kwam de gedachte van de res publica. Maar toen het Hellenisme kwam, kreeg de Griekse wereld een veel wijder horizon. De term barbaar verloor zijn oude geladenheid, de Griek voelde zich burger, niet van zijn πολις, maar van de κοσμος; hij werd cosmopoliet. En tegelijk — want dat gaat in de regel samen — werd hij meer consequent individualist. De betekenis van de stedelijke gemeenschap verbleekte.

Vóór de ontwikkeling van het Hellenisme was het zó:

maar daarna:

In die Hellenistische wereld was er vooral één enkeling, die zich breed en sterk kon ontwikkelen, n.l. de vorst. Men moet de koningen van Sparta in hun beperkte macht en hun kwetsbaarheid maar eens vergelijken met Alexander de Groote en zijn opvolgers in de Hellenistische rijken, koningen, die uit hun machtsvolkomenheid beslisten en als godenzonen werden vereerd. Uit deze wereld stamt

het *absolutisme*. En het wordt verbonden met de oude gedachte, die leefde in de *πολις*, de gedachte van de res publica, het *algemene welzijn*. De vorst is de ene machtige man, die het algemeen welzijn behartigt. In dit systeem is het mogelijk, dat het individu een zekere bewegingsvrijheid *gelaten, gegund* wordt. Maar de corporatiën, de gilden of welke organische gemeenschappen binnen het staatsverband ook, zij verliezen alle zelfstandigheid; zij worden óf uitgeschakeld, óf gelijkgeschakeld. En dan gaat de vrijheid te loor. Want de historie leert wel duidelijk, dat waarachtige vrijheid niet mogelijk is, als er binnen de staat geen *zelfstandige gemeenschappen* meer kunnen bestaan. Van de zgn. individuele vrijheid komt dan ook niets terecht.

Dit gehele probleem van de absolute staat komt in de geschiedenis van ons volk aan de orde, als de Bourgondiërs hun hand uitstrekken naar het Noorden.

Er liep in de Middeleeuwen een grens van de Scheldemond over Doornik, Kortrijk, Sedan en Dijon, de grens tussen het Franse en het Duitse rijk. Ten westen van die grens, langs de Saône, lag het hertogdom Bourgondië, een zuiver Frans hertogdom, en voor de Nederlanden een volstrekt nieuw land. Dat hertogdom werd in 1363 als leen geschonken aan een Franse prins, die Philips de Stoute heette. Zijn zoon, Jan zonder Vrees, huwde met Margaretha van Male, erfdochter van Vlaanderen en Franche Comté. Vlaanderen was voor verreweg het grootste deel een Frans leen, maar met een Dietse bevolking en Franche Comté, een gebied ver van Vlaanderen, tegen de Zwitserse Jura, met Besançon in het midden, was een Duits leen met een Franse bevolking. Vooral het bezit van het volkrijke en welvarende Vlaanderen was voor de Bourgondiër van groot belang. Het was voor hem een bunker, vanwaaruit hij een deel van Frankrijk trachtte te bestrijken. Want zijn politiek was nog geheel op Frankrijk georiënteerd.

Na hem komt Philips de Goede, en hij raapt graafschappen en hertogdommen bijeen. Het wordt een lange reeks: Bourgondië, Franche Comté, Vlaanderen, Artois, Luxemburg, Namen, Henegouwen, Holland, Zeeland, Brabant, Limburg. Dit is geen samengroeien, maar het is samengeraapt met list en geweld en omdat de ene erfenis na de andere de Bourgondiër ten deel viel. Kortom, het is een conglomeraat, gevormd door dynastieke politiek. Het ging er de Bourgondiër niet om, een eenheid, die er nationaal en cultureel al was, of althans bezig was te worden, haar staatkundig complement te geven. Het ging louter om de macht van zijn huis. En dat hij bijna allemaal Dietse gebieden inpalmde, is niet een kwestie van voorkeur, maar van kans. Waarschijnlijk had hij liever

meer Franse lenen genomen, maar daar waren de kansen geringer, want de Franse koningen hadden er zelf de hand reeds op gelegd. Zo wist Philips de Goede een gebied te verwerven, een driehoek met de basis van de Somme tot het Vlie en de top bij Genève. Er zaten evenwel nog twee grote niet-Bourgondische gaten in deze driehoek, nl. Luik en Lotharingen.

Karel de Stoute trachtte er wéér nieuw gebied aan toe te voegen, Gelre b.v. Maar zijn voornaamste stoot was naar het Zuiden gericht; hij bezette Lotharingen; hij knoopte betrekkingen aan met nog veel Zuidelijker staten, want zijn plannen reikten reeds tot de Middellandse Zee.

En van al deze gebieden wilde hij één rijk maken. Om dat ook naar buiten uit te drukken, begeerde hij de koningstitel. Zijn vader Philips de Goede had daar ook al aan gedacht en er is toen sprake geweest van de titel Koning van Brabant en Friesland. Karel de Stoute wilde het liefst Rooms, dat is Romeins koning worden, en dus de opvolger van de keizer. Zijn dochter Maria zou dan trouwen met 's keizers zoon Maximiliaan, en al de Bourgondische landen zouden dus toevloeien aan het huis Habsburg, waartoe de keizers van die tijd behoorden. Over die koningskroning zijn langdurige onderhandelingen gevoerd, maar het is Karel niet gelukt. De keizer heeft het tensotte niet aangedurfd, omdat hij Karel niet aandurfde.

Formeel was het intussen zo, dat Philips de Goede en Karel de Stoute geen enkele titel hadden, op grond waarvan zij aanspraak konden maken op hun landen *als op een gehéél*. Gemakshalve noemen we hen heer der Bourgondische landen, maar dit is slechts een verkorte zegswijze voor graaf van Vlaanderen plus graaf van Holland plus hertog van Brabant, enz. Precies hetzelfde kan ook gezegd worden van Philips II, die koning was in Spanje, maar hier niet. Als hij in Holland een besluit wilde bekend maken, dan kon hij dat doen als graaf van Holland en niet anders. Met de komst der Bourgondiërs is dan ook de standenstaat niet verdwenen. Zij bleven de standenvertegenwoordigingen bijeen roepen, en vroegen ze, beden toe te staan.

Zolang de vorst zich niet financiëel onafhankelijk weet te maken van de staten, blijft de standenstaat in wezen bestaan. Daarom was de poging van Philips II om de beden te vervangen door vaste belastingen, die hij zou kunnen blijven heffen zonder ooit de Staten weer te vragen, een poging om de standenstaat te vernietigen. Zover zijn de Bourgondiërs nooit gekomen. Maar wel hebben zij rusteloos gewerkt aan het vormen van een eenheid uit al die gewesten en een eenheid met een veel sterker vorstelijk gezag, dan ze tot nu toe hadden gekend. In ieder schoolboek staan hun maatregelen opge-

somd. De staten der verschillende gewesten werden bijeengeroepen naar één plaats, om ze allen tegelijk te kunnen raadplegen, al geschiedde het nog niet in een gemeenschappelijke zitting. De term Staten-Generaal is in die tijd nog voorbarig.

Belangrijk voor de versterking van hun macht was het, dat de Bourgondiërs een staand leger oprichtten, de benden van ordonnantie. Zulk een leger, uit huurtroepen bestaand, is een uitstekend hanteerbaar instrument in de hand van de vorst, die zijn onderdanen zonder hen te raadplegen, iets wil opleggen. De adel vond in dat leger emplooi als officier en de jonge mannen voelden zich daardoor in bijzondere zin partijgangers van de vorst. Onder die officieren werd een soort kastegeest gekweekt. Om de hoge adel te verenigen tot een ridderlijke gemeenschap rondom zijn persoon, stichtte Philips de Goede de orde van het gulden vlies. De Bourgondische vorsten werden bijgestaan door de Grote Raad, en daarin werd later een aparte sectie gevormd, het Parlement van Mechelen. (parlement = gerechtshof). Evenzo kwamen er gewestelijke rechtbanken. Kortom de gehele rechtspraak werd op een nieuwe leest geschoeid, een eenheidsleest. Het werd alles veel eenvoudiger en overzichtelijker. En het oude recht, dat iemand alleen terecht kon staan voor de schepenbank in zijn eigen stad, kwam lelijk in het gedrang.

Ook finantiëel werd het bestuur gecentraliseerd en onder beter contrôle gebracht. Voor het eerst zien we nu in ons land rekenkamers aan het werk.

Dit alles is een aanval op het staatkundig bestel, dat tot nu toe bestond. De standenstaat wordt verdrongen door een Romaans „modern" staatstype. Daarom is het gevaarlijk, dit Bourgondische bouwsel te zien als het prototype van de Nederlandse staat. Want hier is een Franse dynastie aan het werk, die een dynastieke band legt om een aantal gewesten, die zij in haar macht weet te krijgen, om zich een Frans cultuurmilieu schept en bevordert, waardoor al meer en meer Dietse bevolkingsgroepen worden aangezogen, en aan een staat bouwt, die rechtstreeks de vrijheid bedreigt.

Door deze Bourgondische politiek was er nog weinig innerlijke eenheid tussen de gewesten bereikt. Dat is gebleken uit de reactie van 1477. Toen is Karel de Stoute bij Nancy gesneuveld en onmiddellijk kwam het verzet los.

Zijn dochter Maria werd overal als de landsvrouwe geaccepteerd. Maar het Groot-Privilegie, dat van haar gevergd werd, bepaalde, dat zij zich om een bede had te wenden tot de afzonderlijke gewesten. Wat het ene gewest toestond, praejudiceerde niets voor het andere. De Geheime Raad werd afgeschaft. Indien Maria zich niet

aan de bepalingen van het Groot-Privilegie hield, zouden de gewesten niet tot gehoorzaamheid verplicht zijn. Deze bepaling is het doodvonnis voor het absolutisme.

Overal werden tendenzen openbaar, die terug willen naar de oude rechten en de oude zelfstandigheid. Holland is een graafschap en Maria gravin van Holland, en al die gewesten en die andere instellingen in Brabant of Mechelen, dat is buitenland. Er was in Holland, Vlaanderen en Brabant en Limburg nog niet een sterk nationaliteitsbesef gegroeid, dat om staatkundige eenheid vroeg. Het Groot-Privilegie bedoelde niet, vrijwillig een onderlinge band te leggen, omdat men wist, bijeen te horen.

Er waren nog geen voldoende *positieve* factoren. Men was het eens in het verzet tegen de centraliserende Bourgondische politiek. Men was het eens in het negatieve. Men was samen tegen iets. Dat is voor echt nationaal besef wel nodig, maar niet voldoende.

Ons felle verzet tegen het vreemde en aan onze vrijheid vijandige dat is de wind, die het vuur van het nationaliteitsbesef aanblaast.

Maar de brandstof voor dat vuur is iets anders, nl. datgene, wat we samen positief hebben verworven.

6. Het verzet tegen Habsburg

Dat wantrouwen en dat verzet tegen wat de Bourgondiërs wilden brengen, bleef na 1477 sterk, ook toen Maria van Bourgondië met Maximiliaan van Habsburg was gehuwd, de zoon van de Duitse keizer. Groot was vooral het wantrouwen in Vlaanderen, en toen Maria in 1482 was gestorven, en Maximiliaan regent werd voor zijn minderjarig zoontje, zag men hem daar als de vreemdeling, die andere vreemdelingen meebracht, allen belust op voordeel. Gent schreef het hem onomwonden:

„Zie heel het gezelschap dat u omringt, eens aan, en laat u eens inlichten, hoeveel zij bezaten, toen zij in deze landen kwamen, en hoeveel zij thans bezitten; de Duitsers zowel als de Bourgondiërs. Onze lieden zijn niet zo".

Omdat hij zonder overleg de oppositie niet meer scheen te kunnen bevredigen, riep Maximiliaan de Staten-Generaal te Brugge bijeen. Maar tegelijk trachtte hij troepen op de burcht te leggen, om zo met zijn huurtroepen, dat goede instrument, dwang uit te oefenen op de vertegenwoordigers van de standen. Het lukte hem niet en de burgers van Brugge zetten hem in hun stad gevan-

gen. De Staten-Generaal gingen nu overleggen in Mechelen. Daar besloten zij, dat het Groot-Privilegie opnieuw moest worden bekrachtigd, en Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Zeeland en Namen sloten de acte van eenheid. Zij formuleerden hun wensen. Het gezag moest onder contrôle blijven van de Staten, geen oorlog zou er verklaard mogen worden en geen vrede gesloten dan met eenstemming consent van de geunieerde gewesten.

Toen Maximiliaan bereid was, deze Unie te bezweren, werd hij geslaakt. Het scheen hem ernst, zijn belofte te houden. Plechtig heeft hij haar bezworen op de markt te Brugge, op een altaar, daartoe opgericht. En Philips van Kleef, heer van Ravenstein bleef als gijzelaar in Vlaanderen achter en zou de Vlamingen bijstaan, als Maximiliaan zijn belofte niet hield. Maar die zou hij houden, verzekerde hij, aan de Vlamingen èn aan Philips van Kleef. Maar hij brak haar, toen hij vrij was, terstond en op alle manier. Zo ontstond een oorlog, waarbij Vlaanderen onder leiding van Philips van Kleef zich verzette, tot het land een woestijn was geworden. En tegelijk waren de Hoeken in Holland nog in verzet, onder leiding van Jonker Frans van Brederode, waarom men van de Jonkerfransenoorlog spreekt. Dit Hoekse verzet bleef het langst staande in Sluis, want het is aan de zeekant, waar de vrijheid het langst en het best verdedigd kan worden. De Geuzen deden het op dezelfde wijze. Het verzet is tenslotte neergeslagen, en daarom is de naam van Philips van Kleef vergeten. Maar het was niet Maximiliaan, die het verzet brak, maar Albrecht van Saksen-Meiszen, een bekwaam en doortastend veldheer, die met zijn huurtroepen, voorlopig door hem zelf betaald, overal zonder pardon optrad. Hij wàs een bekwaam veldheer, evenals zijn kleinzoon Maurits van Saksen, die de macht van Karel V in Duitsland vernietigde, en evenals diens kleinzoon, onze prins Maurits van Oranje, die bij Nieuwpoort de Spanjaarden versloeg.

In 1494 eindigde dit regentschap van Maximiliaan en aanvaardde Philips de Schone zelf het bewind. Hij voerde een gematigde politiek en het dynastieke element bleef meer op de achtergrond.

Tot 1500, het fatale jaar!

Philips de Schone was gehuwd met Johanna van Arragon, de dochter van Ferdinand van Arragon en Isabella van Castilië. Hun samenwerking had van het Iberisch schiereiland een sterk centrum gemaakt met een actieve politiek in verschillende richtingen. Want bij Arragon behoorden ook Sardinië en Sicilië en een deel van Italië. Columbus had Amerika ontdekt door een expeditie, uitgerust door Ferdinand en Isabella, in hetzelfde jaar dat hun offensief naar

het Zuiden, tegen de Moren, met een finaal succes werd bekroond. Dit zijn maar enkele zinnen, om te doen zien, dat ten Zuiden van de Pyreneeën de macht was gevormd, die wereldpolitiek begon te drijven. En waarom het jaar 1500 nu zo fataal werd, blijkt uit dit staatje:

Ferdinand — Isabella

Don Juan † 1497	Isabella † 1498	Johanna — Philips de Schone
	Don Miguel † *20 Juli 1500*	Karel V geb. 24 Febr. 1500

Door het overlijden van Don Miguel, kleinzoon van Ferdinand en Isabella, geboren uit hun dochter Isabella, die met de Portugese prins gehuwd geweest was, doch in 1498 overleden was, werd Karel V de opvolger van Ferdinand en Isabella.

„Weinige dagen verdienen zo zwart in onze jaarboeken aangetekend te staan als de twintigste Juli in het jaar 1500, de sterfdag van de nauwelijks tweejarige infant Don Miguel, de zoon van Emmanuel van Portugal en van wijlen de oudste dochter van Ferdinand en Isabella. Ware hij in het leven gespaard, hij had Portugal met Spanje verenigd; ene vereniging, die, zo zij op vreedzame wijze geschied was, voor beide staten heilrijk zou geweest zijn. Maar hij stierf, en door zijn dood bleef Portugal van Spanje gescheiden — tot Filips het er tachtig jaar later met geweld bij inlijfde — en zijn rechten gingen over op de jongere zuster zijner moeder, die kort te voren het leven had geschonken aan Karel V. Zo werd de erfenis van Spanje bij die van Nederland gevoegd; twee natiën, ver uiteengelegen, die niets meer gemeen hadden, van verschillende taalstam, van verschillende zeden, met strijdige belangen, werden als bij toeval samengekoppeld. Hoeveel bloed zou er stromen, hoeveel tranen geschreid worden, eer die onnatuurlijke verbinding weer verbroken zou zijn." (Fruin).

Onmiddellijk werd de invloed van de nieuwe situatie merkbaar. De politiek van Filips de Schoone verloor geheel haar Nederlandse instelling, het werd zuiver dynastieke politiek. Voortaan was de macht en de positie van zijn huis nummer één, en dan lag natuurlijk het zwaartepunt in Spanje. En dan werd dat Spanje reeds vrijwel absolutistisch geregeerd; daar waren regeringsmethoden te zien en te leren, die reeds verder gevorderd waren in de richting van het absolutisme dan die van de Bourgondiërs.

Terwijl zo Filips de Schone in het groot dynastieke politiek ging drijven, was het Noorden van ons land ook getuige van een staaltje van zulke politiek. In Friesland was een hevig conflict tussen de Schieringers en de Vetkopers, waarbij de laatste gesteund werden door 1500 man ongeregelde vreemde troepen. De Schieringers kregen het daardoor zeer benauwd en riepen de hulp in van Albrecht van Saksen. Hij had dat verzoek niet alleen verwacht, maar ook bevorderd, want die 1500 man traden niet zonder zijn voorkennis op tegen de Schieringers. Maar nu was hij bereid, hen te helpen. Zelfs bereid, om in Friesland blijvend zijn macht te vestigen. En nu kwam het hem zo goed te pas, dat hij nog een vordering had op Philips de Schone. De kosten van zijn expeditiën in de Nederlanden om tijdens het regentschap van Maximiliaan de verschillende vrijheidsbewegingen te vernietigen, bedroegen 250648 Rijnse guldens en 4 stuivers. Philips de Schone stond hem voor dat bedrag zijn aanspraken op Friesland af. De Hollandse graven pretendeerden reeds eeuwen, dat zij recht op Friesland hadden, maar zij hadden er slechts zelden hun macht kunnen uitoefenen. Nu bracht deze nonvaleur toch nog een aardig bedrag op, want de schuld aan Albrecht van Saksen kon worden uitgeboekt. Natuurlijk gebeurde het met behoud van het prestige en daarom werd er bij bepaald, dat Philips of zijn nakomelingen hun aanspraken weer konden doen gelden, als zij de schuld later toch nog eens betaalden. Albrecht betaalde nu nog 100.000 goudguldens aan Maximiliaan, de keizer, en toen had de plechtigheid plaats: de keizer benoemde hem tot *erf-gubernator* in Friesland. Deze ongewone titel was gekozen, omdat men het liet voorkomen, alsof Friesland nu rechtstreeks onder de keizer stond en namens hem door Albrecht en diens opvolgers zou worden geregeerd.

De officiële stukken spraken van Friesland, maar zonder al te duidelijke omschrijving. Maar het bleek wel, dat Albrecht niet maar het tegenwoordige gewest Friesland bedoelde, maar zijn gedachten ook liet gaan over de oude Friese gebieden verder oostelijk, tot aan de Wezer toe. Het is hem echter niet gelukt, zulk een Groot-Friesland te herstellen. Het bleek, dat de stad Groningen politiek en economisch zulk een macht kon ontplooien, dat zij hem expansie over de Ommelanden, haar invloedssfeer, kon beletten. Alleen in het tegenwoordige Friesland vestigde Albrecht een geregeld bestuur, en trachtte de Friezen te gewennen aan het betalen van vaste belastingen. Er werd daartoe een register van de aanbreng aangelegd, waarin het gehele grondbezit werd geregistreerd. Het is nog een belangrijke bron voor de kennis van de verdeling van het grondbezit en het gebruik van de bodem in het

begin van de 16e eeuw in Friesland. Maar de Friezen waren dergelijke bemoeiingen niet gewend, en er werd geklaagd:

Friesland mag wel fressland heeten,
Het wordt van Saksen en Meiszen opgegeten.

De zoon van Albrecht, die voor zijn vader het bewind waarnam, werd twee jaar na de vestiging van het Saksisch bestuur reeds in Franeker belegerd, en het was alleen het buitengewoon mooie weer, dat de boeren verbood, de hooioogst langer uit te stellen, dat tot het opbreken van het beleg dwong. Het waren de Schieringers die de Saksers in hun nood te hulp hadden geroepen, en het waren dus de Vetkopers, die de impopulariteit van het nieuwe bewind exploiteerden De partijschappen bleven dus smeulen, maar de Vetkopers hadden het voordeel, dat zij zich konden aandienen als de nationale, de vrijheidspartij.

In 1506 stierf Philips de Schone in Spanje. Hij werd in de Bourgondische landen opgevolgd door zijn zoon Karel V onder regentschap van Maximiliaan, die nu keizer was. Deze stelde zijn dochter Margaretha van Savoye aan tot landvoogdes. Deze begaafde vrouw met grote politieke gaven kende slechts één ideaal, nl. de glorie en macht van het huis Habsburg. Zij wilde een zuiver dynastieke politiek, maar in nog groter verband, dan Philips de Schone na 1500 had nagestreefd. Dat betekende, dat zij de Bourgondische landen tegenover Frankrijk wilde plaatsen als een voorpost in de grote strijd tussen de beide dynastieën Valois en Habsburg. Het betekende dat zij in kleiner verband de gewesten, Holland en Brabant vooral, wilde mobiliseren tegen Gelre, dat nog altijd zijn zelfstandigheid wist te handhaven en daarbij dikwijls steun in Frankrijk genoot. Maar de Staten der gewesten waren daarvan niet gediend. En nog altijd was hun medewerking nodig, als een onderneming extra kosten meebracht. Zij hielden dan ook hardnekkig de hand op de beurs, zolang Margaretha landvoogdes was en wilden wachten, tot de eigen landsheer, Karel V meerderjarig was. Het leek hun zelfs gewenst, die meerderjarigheid wat te helpen vervroegen en daarbij maakten zij gebruik van het chronische geldgebrek van Maximiliaan. De keizer bleek bereid, zijn kleinzoon in 1515 meerderjarig te verklaren en ontving daarvoor 150.000 gulden ineens en een jaarlijkse rente van 30.000 gulden. Zo werd Karel in 1515 ingehuldigd als heer der Bourgondische landen. De leidende figuren in Brabant en andere gewesten hoopten, dat zij de jonge prins nu konden sturen in de door hen gewenste richting. Dat nu dus niet allereerst zou gelet worden op de belangen van

het huis Habsburg, maar op de belangen van de gewesten, waarover Karel hertog of graaf was. Doch reeds na enkele maanden kwam het bericht, dat Ferdinand van Arragon was overleden. Dat betekende, dat Spanje en de „Nevenlanden" — o.a. Zuid-Italië — nu door Karel konden worden aanvaard. Isabella was reeds eerder gestorven en Ferdinand voerde in de laatste jaren het bewind over Castilië en Arragon. Wat reeds door een merkwaardige volgorde van sterfgevallen en door huwelijken was voorbereid, begon nu tot werkelijkheid te worden.

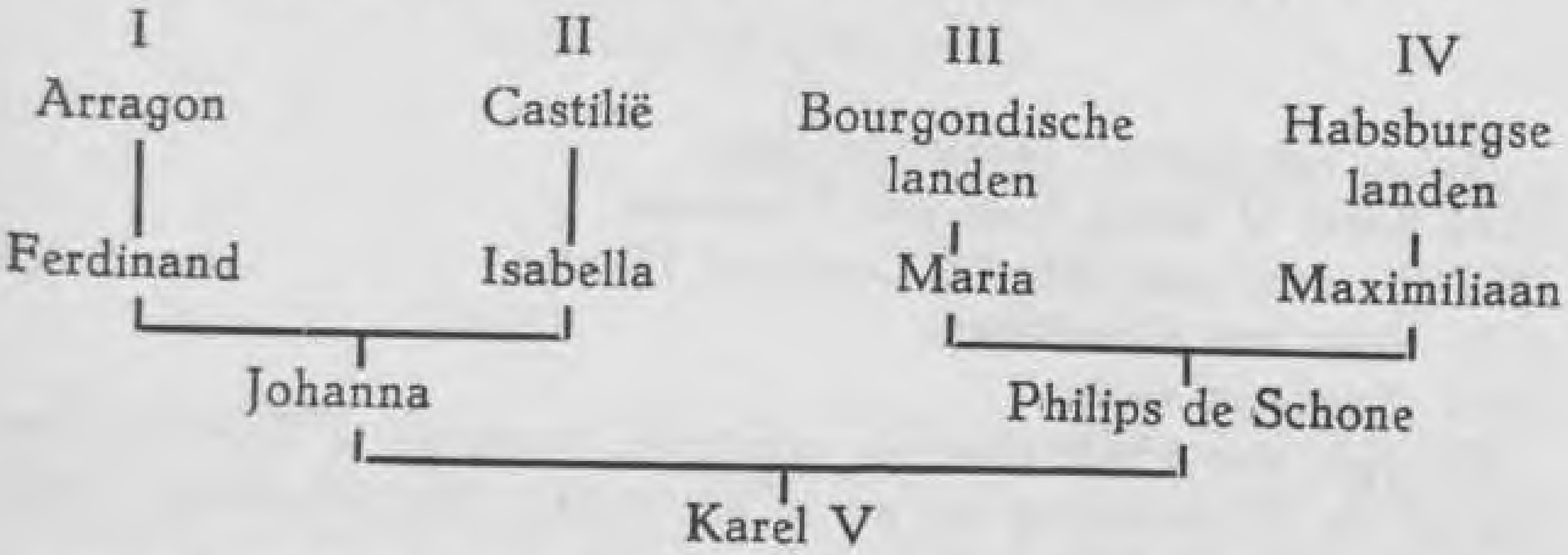

Aan Karel V viel het alles toe: in 1515 werd hij door meerderjarigverklaring heer over III; in 1516 werd hij door de dood van Ferdinand heer over I en II; in 1519 stierf Maximiliaan en erfde hij IV. Bovendien kozen de Duitse keurvorsten hem als opvolger van zijn grootvader tot keizer van het Heilige Roomse Rijk.

Het scheen vervuld te worden, wat Frederik III, de overgrootvader van Karel V in de klinkers van het alphabet had gelezen: *A*lles *E*rdreich *i*st *O*esterreich *U*nterthan. En daarbij hadden huwelijken als schakels in de dynastieke politiek een belangrijke rol gespeeld, overeenkomstig de raad van de dichter:
Bella gerunt alii, tu felix Austria nube.

Het was slechts enkele maanden in 1515, dat de dynastieke belangen in de politiek van Karel V niet op de voorgrond stonden. Daarna is hij de groote Habsburger, ook in zijn staatkunde. En hij bedient zich dan voor zijn politiek van die vaderlandloze typen, die in hun gevoel geen remmingen ondervonden om zich geheel voor die persoonlijke a-nationale politiek in te zetten.

Daarmee was de crisis voor de Nederlanden gekomen. Misschien waren er voordelen, economische voordelen verbonden aan het opgenomen zijn in een grote lotsgemeenschap, die een belangrijk deel van Europa omvatte.

Groter was de kans, dat zij in het belang van de macht, die dat geheel beheerste, zouden worden *geëxploiteerd*.

Maar in elk geval werd de vrijheid nu dodelijk bedreigd.

En om dat laatste is een nadere overweging van eventuele voor- of nadelen niet eens gewenst. Want wie tegen de vrijheid méé gaat helpen om eventueel voordeel, handelt in elk geval anti-Nederlands.

7. Nederland tegen Habsburg

Het is een bekend jaartallenlijstje.

1524 Karel V wordt heer van Friesland.

1527/28 idem van Utrecht, Overijsel, Drente.

1536 idem van Groningen.

1543 idem van Gelre.

En dan, met 1543, komt de jubeltoon, want nu is Karel V heer van àl de Nederlanden en nu is het láátste Middeleeuwse verzet verdwenen.

Het loont de moeite, om nu eens te kijken, wat er van aan is.

Al de Nederlanden, àlle zeventien. Het cijfer heeft bijna een gewijde klank. Maar in 1477 is er een versje gemaakt op de dood van Karel de Stoute: de leeuw verraden, heeft zeventien landen gelaten in handen ener maagd.

Dus toen ook al zeventien gewesten, en niet alleen na 1543? En toen was het grootste deel van ons land er niet bij. Wanneer men het precies gaat uittellen, blijkt dat Karel de Stoute er al meer dan 17 had. En Karel V nog meer. Wanneer dan ook iemand een historische atlas uitgeeft, en daarin het gebied van Karel V na 1543 genummerd heeft van 1 tot 17, gelooft u dan maar, dat hij er met de muts naar heeft gegooid.

Waren het àl de Nederlandse gewesten, die Karel V sedert 1543 in zijn macht had? M.a.w. had men bij de capitulatie van Gelre het voldoening gevend besef, dat er nu iets was afgerond en voltooid? De z.g.n. zeventien gewesten vormden geen culturele eenheid. De Frans-Dietse taalgrens liep er dwars door heen. En ten Noorden van die grens hoorde Vlaanderen er bij en Friesland, maar Oost-Friesland niet; Holland en Gelre, maar Kleef niet. Toch was Westerlauwer Friesland zich bewust, dat er banden waren met Oost-Friesland, en Vlaanderen was vreemd; en wie zou ontkennen, dat Gelre en Kleef veel nauwer aan elkaar verwant waren dan Gelre en Holland? En ten Zuiden van de taalgrens was Henegouwen er bij, maar Luik niet.

Dan ons Middeleeuws verzet tegen de nieuwe tijd. Het was bij Gelre allereerst verzet tegen de dynastieke politiek van de Habsburgers. Karel de Stoute had al getracht, Gelre in zijn macht te krijgen en die pogingen werden door Habsburg voortgezet. Het verzet van Gelre kreeg vooral betekenis, omdat het uit Frankrijk telkens werd gesteund.

Want Frankrijk voelde zich van alle kanten door Habsburg bedreigd. Aan alle kanten zag het dezelfde dreiging, achter de Pyreneeën en de Alpen, aan de Maas en de bovenloop van de Donau.

Bourgondische landen
↓
Frankrijk ← Habsb. erflanden
↗ ↖
Spanje Italië

En daardoor is van ± 1500 tot 1756 de grote politieke tegenstelling, die de Europese politiek beheerst, die tussen het Huis Habsburg en het Franse koningshuis, eerst Valois en daarna Bourbon.

Wat is nu de tactiek in Frankrijk? Het zocht bondgenoten *achter* en *in* de Habsburgse invloedssfeer. In de rug van de Habsburgers zocht het contact met Zweden en Turkije, later ook met Polen. Na 1870 en na 1918 zien we hetzelfde: Rusland, de Kleine Entente, Polen —.

Maar ook binnen de Habsburgse invloedssfeer zocht Frankrijk aanknopingspunten, en het vond die in de oppositie van de protestantse vorsten in Duitsland en de oppositie van Gelre tegen de Bourgondische gewesten. En Karel van Gelre ontwikkelde uit zijn klein landje een grote activiteit. Hij trachtte in het Noorden alles te organiseren, dat zich bedreigd achtte. Zo kwam hij ook in contact met de Friezen. Zij verzetten zich al maar tegen de Saksers, tegen de zoons van Albrecht van Saksen. Dat wil zeggen, de Vetkopers leidden het verzet en hadden de grote meerderheid der Friezen op hun hand. Alleen een aantal Schieringse edellieden konden niet meer terug en bleven tot het einde de Saksers trouw. En daarbij hadden zij eindelijk toch nog weer het geluk aan hun zijde.

Karel van Gelre kon het nl. met de Vetkopers maar slecht vinden. Hij wilde er zijn gezag vestigen, om een vleugeldekking te hebben tegen Karel V. De Vetkopers wilden dat gezag niet, zij wilden de oude vrijheid terug. En toen zij zagen, dat dat bij Karel van Gelre dreigde neer te komen op „mutatie van de titel" toen begrepen zij,

dat het mis was. Dan maar liever aansluiten bij Karel V. Hij was immers sedert 1519 hun keizer en zij hadden altijd volgehouden, dat zij rechtstreeks onder de keizer stonden. De Saksische heren begrepen ook, dat het die kant uitging en stonden hun rechten weer aan Karel V af, maar niet voor het bedrag, dat Philips de Schone schuldig was geweest. Het gewest was veel te duur gebleken. De leider der Vetkopers, Jancko van Douwama ging naar Brussel om te onderhandelen. De Friezen waren nu wel bereid, de keizer te huldigen, mits de voorwaarden niet te veel knabbelden aan hun vrijheid. Maar als het lukte, dan was Jancko van Douwama, de vetkoper, de man. Dat wilden de Schieringers niet, die tot het laatst toe trouw waren gebleven met de Saks en hun trouw nu hadden overgedragen op de keizer. Zij wisten Jancko van Douwama verdacht te maken, en tot hun vreugde gelukte het. De leider van de Vetkopers kwam niet in Friesland terug. Hij verdween in de gevangenis te Vilvoorden; werd nooit voor een rechter gedaagd, maar men liet er hem eenvoudig zitten, tot zijn dood toe. En de Schieringers fungeerden nu als de partijgangers van Karel V en deelden in zijn gunst, toen Friesland met geweld tot onderwerping was gebracht. In de gevangenis schreef Jancko van Douwama zijn Boeck der Partyen, een boek, waarvan het afschrift in de familie werd bewaard en dat later door de zorgen van het Friesch Genootschap is gedrukt.

In Utrecht was Philips van Bourgondië door Maximiliaan als bisschop geplant, zoals vroeger David van Bourgondië door Philips de Goede. Een buitenbeentje uit de familie er zien te plaatsen, dat was de enige manier, om het te beïnvloeden. Het bisdom kon niet vererven en de bisschop van zijn wereldlijke macht beroven was een zo krasse operatie, dat zulks alleen ging, als de Paus daartoe meewerkte. Maar in 1527 werd er tegen de Habsburgers een groot verbond gevormd van allen, die zich bedreigd voelden. Frankrijk was de voornaamste deelgenoot van deze heilige Ligue van Cognac, maar ook de Paus deed er aan mee. Toen zijn de troepen van Karel V, meest Lutherse landsknechten, naar Rome gemarcheerd en hebben de stad geterroriseerd. De Paus was tot allerlei concessies bereid en hij stemde er ook in toe, dat het bisdom Utrecht werd geseculariseerd. Daarbij waren Overijsel en Drente inbegrepen. Ook Utrecht ondervond dat het Habsburgse systeem onmondigheid van het volk betekende. De stad was bekend door de sterke positie, die de gilden er hadden; men zou geneigd zijn te spreken van het democratische Utrecht. Nu kwam er een dwangburcht, om de stad in toom te houden, en de naam van die burcht was Vreeburgh.

In 1536 volgde Groningen. De stad sloot een verdrag met de keizer, om van Karel van Gelre af te komen. Hij kreeg te veel pretenties, evenals in Friesland. Maar Groningen bedong onmiddellijk: géén dwangburcht. Een „schoon lusthuys" mocht de nieuwe landsheer er bouwen, maar geen huizen met gewelddadige bestemming. Het verdrag, dat Groningen sloot, is het beste geweest van de tractaten, waarbij de Noordelijke gewesten hun zelfstandigheid liquideerden.

Eindelijk in 1543 volgde Gelre. Het had zich taai verzet onder leiding van aanvoerders als Maerten van Rossum, en de Gelderse adel leverde vele mannen, „hoog te paarde", die aantraden ten oorlog met ongewone bravoure. In later jaren kwamen uit volgende generaties van deze geslachten onze cavalerie-officieren voort. In 1538 stierf Karel van Gelre en werd opgevolgd door Willem van Gulik, Kleef, Berg en Mark. Hij had dus al vier gebieden aan de beneden-Rijn en kreeg het militante Gelre er bij. Bovendien onderhield hij betrekkingen met de Protestantse opposanten in Duitsland. Dat zag er te bedenkelijk uit voor Karel V en daarom leidde hij zelf een grootscheepse onderneming tegen Willem van Gulik en met succes. Gelre werd bij het rijtje gevoegd. En toen niet meer. Gelre was de laatste, niet omdat er toen een afgerond geheel gekregen was, niet omdat toen verenigd was, wat al bijelkaar hoorde, maar eenvoudig omdat er zich geen nieuwe kansen voordeden, om nog wat te nemen.

Al de veroverde gebieden behoorden tot het Duitse keizerrijk. Het ging er bij de verovering dan ook niet om de rechten van de keizer tot geldigheid te brengen, maar die van de hertog of graaf. Trouwens, van een keizer had men zich in deze streken al sedert eeuwen weinig aangetrokken. Holland achter zijn moerassen, Friesland en Groningen in het Noorden, Brabant na de slag bij Woeringen — ze hadden de een na de ander de verhouding tot het rijk practisch geliquideerd. En het was er Karel V niet om te doen, die gewesten nu weer innig met het keizerrijk te verbinden. Het keizerschap was niet erfelijk, hij wist niet, of zijn zoon hem zou opvolgen als keizer. Maar hij wist wel, dat zijn zoon hem zou opvolgen als heer van deze gewesten. Dus diende hij zijn dynastie — en daar ging het ten slotte om — het best, door deze gewesten bijeen te houden, ze te distantiëren van het keizerrijk, ze zulk een positie te geven, dat ze tegenover de keizer en tegenover de Rijksorganen zoveel mogelijk onafhankelijk blijven. Daarom maakte hij van zijn Nederlandse gewesten in 1548 een afzonderlijke kreits in het keizerrijk, zoveel mogelijk onttrokken aan de Rijksorganen en met minimale verplichtingen jegens het Rijk. En het Rijk slikte dat, omdat

Karel in die tijd, na de slag bij Mühlberg, waarbij het Protestantse verzet was gebroken, in Duitsland oppermachtig was.
En in dat Nederlandse gebied zette hij de centralisatiepolitiek voort. In 1531 kwamen er drie raden, om de nieuwe landvoogdes bij te staan, nl. de Raad van State, een adviserend college, de Raad van Financiën en de Geheime Raad. In de Geheime Raad zaten de juristen, daar werden de ambtenaren benoemd, daarvandaan kwam de centrale leiding. En het paste goed bij dit systeem der onmondigheid, dat het voornaamste regeringscollege, waar de zaken werden afgedaan, de naam droeg van Geheime Raad.

Nu blijft er nog één punt over ter bespreking. Karel V heeft in de Nederlanden de Hervormden bloedig vervolgd.

Achter het gewelddadig optreden in geloofszaken kan tweeërlei motief schuilen. Reeds Augustinus heeft bepleit, dat de staat de ketterij moet straffen. Want ketterij is zonde tegen de eerste tafel der wet. Zal de overheid nu het mindere, nl. zonde tegen de tweede tafel, diefstal etc. wèl straffen, en het meerdere, zonde tegen de eerste tafel niet?

Het tweede motief is van geheel andere aard. Zodra een staat absolutistische neigingen krijgt, gaat hij zich ook met de godsdienst bemoeien. Dat kan op twee manieren en is in de loop der historie ook op twee manieren gebeurd. De staat kan de regeling van godsdienstzaken ter hand nemen. Dat is de ene manier. Maar hij kan ook tot de religie zeggen: hier heb ik een plaats voor u gereserveerd; zij is misschien wat klein, maar ge hebt er voldoende aan en ge zult er mij niet kunnen schaden; dáárom heb ik juist dèze plaats voor u gereserveerd. Dat is de tweede methode, die zeer modern is en in de tijd van Karel V nog niet was uitgevonden. Karel V maakte de religie in sterke mate tot staatszaak.

Er wordt wel beweerd, dat tijdens zijn regering 50.000 mensen om den gelove zijn ter dood gebracht. Dit getal moet zeer overdreven zijn. Men heeft het uit de stukken van ongeveer 2000 kunnen nagaan. Dat getal is niet groot, 60 per jaar. Maar het moet toch wel een druk op de bevolking hebben gelegd. Stel u maar eens voor, dat in onze tijd ieder jaar een honderdtal mensen werden gedood in het publiek, jaar in, jaar uit, 30, 40 jaar lang. Daardoor moeten de verhoudingen wel scherp worden.

En dat het getal niet veel groter is geworden, is te danken aan de plaatselijke Nederlandse autoriteiten. Zij verzetten zich in de regel zoveel ze konden tegen het moorddadig optreden en saboteerden het opsporingswerk. Zo kwamen in 1554 in Friesland twee inquisiteurs, vreemdelingen. Zij wilden een algemeen pardon van

50 dagen; daarna zouden de razzia's onder de Hervormden moeten beginnen, eens per maand. Maar de stadhouder en zijn raad weigerden, aan dit plan mee te werken. Toen moesten de pastoors lijsten inleveren van de ketters in hun parochie. De lijsten waren lang genoeg, maar het lukte niet, de mensen te vinden. Die van IJlst had 30 opgegeven; er is niemand van gegrepen. De pastoor van Joure kwam met bijna 100 namen en — er werden 3 van gevat. In de gehele provincie zijn er op deze wijze dertien gepakt, waarvan zes herriepen en twee bleken geestelijk niet normaal te zijn. In een kleine Zuiderzee-stad in Noord-Holland, waar de aanhang van de „vrije lere" zeer groot was, antwoordde de burgemeester op de vraag, of er ketters waren, dat de laatste net de vorige week naar het buitenland was vertrokken. Toen in Friesland een jonge ketter was gepakt, heeft de graaf van Aremberg zijn vrouw naar de gevangene gestuurd, om te proberen, de jongen tot andere gedachten te brengen. Want hij wilde, indien mogelijk, een doodvonnis voorkomen. Al deze mensen, die de vervolging tegenwerkten of matigden, waren Rooms-katholiek.

Wanneer men vraagt, vanwaar die afkeer van de vervolging, dan antwoorden sommigen: dat komt, omdat het hier een handelsvolk was. De handel heeft een hekel aan het toespitsen van godsdienstige geschillen. Antwerpen, de grote handelsmetropool van het Westen, herbergde dan ook alle godsdiensten en ketterijen, en heeft voor 1585 nooit de inquisitie binnen de muren willen toelaten.

Ook vestigt men de aandacht op het jus de non evocando. De inquisitie kon alleen optreden, als dat recht terzijde werd geschoven. En dus kwam de stedelijke vrijheidszin in verzet. Velen zijn geneigd hier te spreken over de verdraagzaamheid als de typische eigenschap van het Nederlandse volk. In elk geval is het zo, dat het verzet, dat geboden werd, een verzet was tegen de staat, die zich in absolutistische zin ontwikkelde. Daartegen was allang verzet geboden, in de dagen der Bourgondiërs al. Maar dat verzet werd nu sterker, greep dieper in in het leven; er klonk een andere toon.

Wat er groeide is geformuleerd in de Raad van State in de winter van 1564 op 1565, dus tijdens de regering van Filips II, die de politiek van zijn vader voortzette en toespitste, en het was Willem van Oranje, die sprak:

„En hoezeer ik aan het Katholiek geloof gehecht ben, ik kan niet goedkeuren, dat vorsten over het gevoelen van hun onderdanen willen heersen en hun de vrijheid van geloof en godsdienst willen ontnemen". Ik geloof, dat iedere ware Nederlander in deze tijd zal zeggen: dat was een Nederlands geluid.

8. Praeludium der vrijheid

Een merkwaardig jaartal: 1555, Karel V doet afstand van de regering. Met scherpe lijnen heeft Potgieter het tafereel getekend, met die ene ware volzin, die ik nu even naar voren haal: *zucht naar wereldheerschappij, welke marteling, die bij de Uwe haalt?*

Wat is er 1555 veranderd en wat niet?

Er *is* een belangrijke verandering. *Het zwaartepunt komt nu geheel in Spanje te liggen.* Want de Duitse erflanden en het keizerschap komen niet in handen van Filips II, maar in die van Ferdinand I, broeder van Karel V. Voortaan is er de Duitse en Spaanse tak van de Habsburgers. En die Duitse Habsburgers, Ferdinand zowel als zijn opvolgers, hebben zich van de Nederlanden niets aangetrokken. De Duitse vorsten evenmin. Dat de Nederlanden werden verlaagd tot Spaans wingewest, Duitsland zag het onbewogen aan.

Het regeersysteem veranderde na 1555 *niet*. Als iemand de archiefstukken van een der gewestelijke archieven leest, dan merkt hij na 1555 geen verandering. Toon en strekking blijven gelijk. De centralisatie schrijdt voort, de verzwakking van de standenstaat gaat door.

Tegen die politiek van Filips II, in haar binnenlandse strekking zo nauw verwant aan die van zijn vader, groeit nu de oppositie, en wel van

a. de hoge adel en de Staten-Generaal;
b. lagere adel;
c. Calvinisten, waaronder vooral het burgerlijk element sterk vertegenwoordigd is.

Dit is een onderscheiding naar stand en klasse. Er is ook een andere verdeling mogelijk.

De eerste beide groepen tonen hun onwil, bieden weerstand, zij protesteren. De derde groep is bereid tot *actief* verzet.

Tot 1559 bleef Filips in de Nederlanden. De oorlog met Frankrijk belette zijn vertrek. Maar reeds dadelijk na de vrede klonk de dringende eis: de Spaanse troepen moeten weg. De aanwezigheid van die troepen werd als een *bedreiging* gevoeld. Reeds onder Karel V schijnt er sprake van geweest te zijn, een tercio (12.000 man) Spaanse huurtroepen in de Nederlanden te legeren, *op kosten van het aldus bezette gebied.* Zo zouden de Nederlanden zelf de

geweldenaars moeten betalen, die geleidelijk, maar onverbiddelijk hun vrijheid zouden kunnen vernietigen. Toen Filips in 1559 vertrok, benoemde hij zijn halfzuster Margaretha van Parma tot Landvoogdes. Een consulta van drie personen moest haar bijstaan: Granvelle, krachtig en bekwaam; Viglius, bekwaam maar niet krachtig; Barlaiment, noch bekwaam, noch krachtig — alleen maar ijdel. Margaretha en haar raadgevers hadden geen andere taak, *dan de Spaanse en dynastieke belangen te dienen*. En wie nationaal voelde en de oude vrijheden liefhad, moest dus tegen dit bewind in voortdurende oppositie zijn.

Die oppositie had aanvankelijk succes, want in 1561 stemde Filips toe in het vertrek der vreemde troepen.

De grote strijd ontbrandde rondom de nieuwe kerkelijke organisatie. Er was in de Nederlanden géén aartsbisschop. Het merendeel der gewesten ressorteerde onder Keulen; sommige delen evenwel onder Rheims of Trier. De grenzen der bisdommen liepen grillig door de gewesten heen. De Ommelanden en Achtkarspelen hoorden bij Münster; Westerwolde bij Osnabrück.

Radicaal anders wordt dat door de nieuwe kerkelijke indeling. De Nederlanden zullen nu een afgerond geheel vormen, wat de kerkelijke organisatie betreft. In 1548 had Karel V de politieke afronding doorgevoerd; de kerkelijke indeling is daar het complement van. Het heeft Filips te Rome geld gekost om deze indeling er door te krijgen. Er zat een sterke politieke kant aan het geval. Waarom? *De bisschoppen zullen worden benoemd op voordracht van Filips.* Practisch kunnen we zeggen, dat hij ze benoemde. Alleen had de Paus bedongen, dat de bisschoppen doctores in de theologie zouden zijn. Dat was wel nodig ook. Te vaak reeds was onder Bourgondisch-Habsburgse invloed iemand tot bisschop benoemd, alleen omdat hij een dynastiek buitenbeentje was en toch een behoorlijk emplooi moest hebben. De adel was met dit voorbehoud weinig ingenomen. En in de kloosters ontstond een sterke deining. Want zo'n bisschop moest een behoorlijke staat voeren, een staat als kerkvorst. Filips was niet van plan, dat te financieren. Daarom vond men deze oplossing: de bisschop zou tegelijk abt worden van een rijk klooster, en uit de inkomsten daarvan zijn onkosten bestrijden.

En de onrust deinde verder onder het volk, waar men vreesde voor strengere maatregelen tegen de Hervormden.

Toch — dit is allemaal niet voldoende, om de intensiviteit van het verzet te verstaan. Er zit nog een heel andere kwestie achter. Denken wij nog eens terug aan ons schema van de *standenstaat*.

De vorst heeft zijn eigen rechten. Maar tegenover hem staan de vertegenwoordigers van de *standen*, van adel, geestelijkheid en burgerij, ook met eigen vrijheden en rechten. Als vertegenwoordigers van de geestelijkheid hadden sommige abten in de vergadering der Staten een gezaghebbende positie. De abt van Middelburg had een ereplaats in de staten van Zeeland; de abt van Klaerkamp had een eigen huis in Leeuwarden, waar hij resideerde, als de Staten van Friesland vergaderden. Vooral in Brabant was de invloed van de abten groot. Deze abten waren meest echt *nationale figuren*, geparenteerd aan de oude en aanzienlijke geslachten in hun gewest.

Maar nu zal in de statenvergadering, als woordvoerder van de geestelijkheid, zitten een *vreemdeling*, een *agent van Filips*. Daardoor wordt de politieke invloed van de geestelijkheid omgeschakeld, te meer, daar Granvelle, de grootmeester van de Spaanse politiek, aartsbisschop in Mechelen zal worden en de leiding zal nemen van de gehele Nederlandse geestelijkheid.

Als het plan van Filips werd verwezenlijkt, dan werd de standen-vertegenwoordiging *gedenatureerd*. Het scherpe verzet van de abten is dus niet maar een vechten voor eigen positie. Het is een strijd voor het behoud van de rechten der standen en tegen het absolutisme. Het is een echt Nederlands verzet. En eerst het geweld van Alva slaagde er in, de nieuwe regeling in te voeren.

Dan treedt de oppositie van de *lagere* adel sterk naar voren; zij verbinden zich in een compromis. Er zit een vrij radicaal element in dit verzet: ontevredenheid over verloren invloed, wrok, nu er maar zo weinig officiersposten voor de inheemse adel beschikbaar zijn. Luidruchtig is hun optreden, bijna kwajongensachtig. Maar Lodewijk van Nassau is er bij en dus is er contact met de Prins. Door zijn invloed is het, dat de edelen het smeekschrift aanbieden. Daar komt de naam Geuzen voor de dag, een scheldnaam, maar uit tartbehoefte gedragen als een erenaam. De grote betekenis van dit optreden is echter dit, dat de Hervorming overal voor de dag komt. Nu eerst ziet men, hoe wijd de beweging om zich heen heeft gegrepen. Dat *moet* tot een crisis leiden. In het openbaar treden de Hervormden op; Petrus Dathenus preekt te Poperingen voor 15.000 mensen. De stroom schijnt niet te keren, hij treedt buiten de oevers. De beeldenstorm breekt los, onvoorbereid, door niemand der leiders gewild. Alle plannen van de groten worden er door vernield. Boven alle andere vragen uit grijpt de godsdienstkwestie.

De Landvoogdes sluit een overeenkomst met het verbond der Edelen, om samen de rust te herstellen. De openbare preek mag overal gehouden worden, waar dat tot nu toe heeft plaats gehad.

En als tegenprestatie ontbinden de Edelen hun verbond. Een dwaasheid, want alle toezeggingen van het Brusselse bewind droegen slechts een voorlopig karakter.

Alleen de Calvinisten wilden nu dóórzetten, met geweld. Hun troepen werden bij Austruweel vernietigd. Guido de Brès stierf aan de galg. Overal waren de troepen van Margaretha meester van het terrein. Het Calvinisme dook onder; het scheen verdwenen.

En tóch kwam Alva.

Zeer tegen de zin van de landvoogdes. Het was immers niet nódig; zonder hem en zijn Spaanse soldaten had Margaretha het gevaar reeds afgewend.

Ja, maar de plannen van Filips reikten veel verder. Het ging bij hem niet om herstel van de rust, niet om een schikking of regeling, met wie ook. Hij wilde alleen een volledige, onvoorwaardelijke onderwerping.

Het program, waarmee hij kwam, was dan ook: de regering *Spaans* te maken. De Nederlanden werden *bezet gebied*. Een bunker van waaruit Spanje druk kon oefenen op Frankrijk, op Engeland, op Duitsland. Alva bezwoer de privilegiën niet.

En àchter hem stond Filips, die alles regelde. Naar de schijn regelde Alva zelfstandig, in werkelijkheid voerde hij onverbiddellijk uit, wat de Koning voorschreef. Zo schéén het alsof Montigny, die nog als afgezant in Madrid vertoefde, vanuit Brussel werd gevonnist. In werkelijkheid had Filips het zo gewild.

Egmond, Hoorne, burgemeester van Straelen uit Antwerpen, ze werden gekerkerd, de Prins week uit, zijn zoon werd naar Spanje gestuurd. De Raad van Beroerten begon met de verhoren. Hij was geen rechtbank, maar een college van advies. Alva wees zelf vonnis. Op de 3de Maart 1568 werden op één uur door het gehele land 1500 mensen ter dood gebracht. Met verbeurdverklaring der goederen. „En de koning erfde". Ge kent de felle zin uit de historie van Tijl Uylenspiegel en Lamme Goedzak in Vlaanderen.

Nu zien wij reeds de tegenspeler van Filips en Alva, Prins Willem van Oranje.

Was hij een groot man?

Hebben grote mannen beslissende invloed op de historie?

Zeer beslist bevestigend beantwoordt Carlyle de laatste vraag in zijn boek over Helden en Heldenverering. Maar Beloch in zijn Griechische Geschichte zegt neen. 's Werelds getij brengt het nieuwe mee, een man vertolkt het, en doet, wat vele anderen, als

ze in dezelfde omstandigheden verkeerden, ook zouden hebben gedaan.

M.i. moeten we het probleem zo zien, dat een man alleen grote, blijvende invloed heeft op de historie, als hij *drager is van beginselen.*

Was Oranje een groot man?

Zulk een vraag kan alleen worden beantwoord, als we hem kennen. En hier mogen we ons buitengewoon verheugen. Wij kennen Willem van Oranje uit zijn intieme correspondentie, door Groen van Prinsterer uitgegeven. Zijn beeld is ons getekend door Van Schelven, die hem ons laat zien in zijn innige menselijkheid. Geleidelijk is hij gegroeid, langzaam gerijpt.

Hij was een geboren leider. Niet in die zin, dat hij wist te dreigen en te intimideren, maar dat hij wist te overreden, neen, te overtuigen. Populair was hij. Leicester werd het later geschreven, dat hij, evenals de Prins, altijd bereid moest zijn, te luisteren naar wat de nederigsten des volks vroegen.

Hij overzag het geheel in de meest verwarde tijden.

Hij zette alles in, zonder reserve.

Dat laatste was alleen mogelijk door zijn groot Godsvertrouwen.

En God zal mij regeren
als een *goed instrument......*

Dan vooral, als wij daaraan denken, zien wij op de achtergrond de gestalte van zijn moeder, Juliana van Stolberg. Moeder Juliana — wat heeft die naam voor ons een nieuwe, dubbele, diepe waarde gekregen!

De Prins maakte zich gereed tot de aanval. Het geld voor de onderneming? Uit de Nederlanden kwam het niet. Toen heeft de Prins zijn goed, zelfs de oude familiestukken, de onvervangbare gobelins verpand. De opbrengst was niet groot genoeg voor een grootse onderneming. Misschien mede daardoor maken de ondernemingen van 1568 zulk een onsystematische indruk. De nederlaag bij Dalhem, het succes bij Heiligerlee, dan de verlammende indruk, die in het Zuiden de dood van Egmond en Hoorne maakte, de debacle van Jemmingen, we stippen het slechts aan.

Eindelijk kwam de Prins in het veld.

Zijn krijgskas liet slechts een onderneming van korte duur toe. De Nederlanden zouden moeten helpen, zou hij kans hebben op een succes. De Nederlanden wachtten op dat succes, alvorens te helpen.

Men moet het de bevolking niet kwalijk nemen. Het was van zijn leiders beroofd. Een volk kan niets beginnen als het geen

mannen heeft, die het voortouw kunnen nemen. *Men verpulvert het volk, als men het zijn vertrouwensmannen ontneemt.*

De Prins trok weg, zijn leger verliep.

Als een arme vluchteling kwam hij terug.

Voor heel de wereld leek het nu, alsof het afgelopen was.

Alva schreef: dit volk is gemakkelijk te regeren, als men eerst maar weet, hoe het moet.

Het gordijn schijnt te vallen.

Het is afgelopen met de oude standenstaat, met de privilegiën, met de fierheid der burgers, met de mondigheid van het volk.

Deze landen zijn een Spaanse provincie geworden.

De Raad van State, die nog iets had van een nationale representatie, werd niet aangevuld. Alva wilde hem half laten uitsterven, om dan door de benoeming van een aantal Spanjaarden hem om te zetten. En de reeks van doodvonnissen groeide. Het werden er 6000, zeggen de Spaanse bronnen. Volgens Nederlandse opgave is het cijfer driemaal zo hoog. Er viel een nacht op Nederland.

Daar klinkt een lied.

Een *afscheidslied*, hoe kan het ook anders? Een afscheidslied van een arme balling:

Oorlof, mijn arme schapen......

Er is een terugblik in.

Graaf Adolf is gebleven
in Friesland in den slag,
Zijn ziel in 't eeuwig leven,
verwacht den jongsten dag.

Even een blik omhoog en dan verder:

Voor Godes Woord geprezen,
Heb ik vrij onversaagd,
Als een held zonder vreezen
Mijn edel bloed gewaagd.

Het spreekt van teleurstelling; het uur der bevrijding is nog niet gekomen.

Zoo het den wil des Heeren
Op dien tijd had geweest,
Had ik geern willen keeren,
Van u dit zwaar tempeest.
Maar de Heer van hierboven,
Die alle dinck regeert,
Dien men altijd moet loven,

O, hier heft het geloof zich omhoog, het schiet op als een vlam, en dan komt de stille berusting:

En heeft het niet begeert.

Het is op de wijze van Chartres, een spotliedje in een vlug tempo. Maar de woorden hebben er toe meegewerkt, dat het tempo werd vertraagd. Het is het lied geworden van de Nederlanden, en het begint door de eeuwen heen plechtig te klinken, als een koraal. Het heeft al de ernst van een stervensnacht en tegelijk al het vertrouwen van een geboorteuur.

Wij mensen van de moderne tijd willen alles verklaren, de geschiedenis zien als een proces, dat wij kunnen narekenen.

Hier staan wij voor het wonder. En hier ziet het gelovig oog naar boven. Dit was het einde niet. Dit was het begin. En aan dit begin ruist het ons tegen:

Mijn schild ende betrouwen
Zijt Gij, o God en Heer,
Op u zoo wil ik bouwen
Verlaat mij nimmermeer.

Een onzer letterkundigen heeft over het Wilhelmus een treffende opmerking gemaakt. Hij zegt: iedere strophe bestaat uit twee helften. De eerste helft wordt gezegd door een enkele stem; bij de tweede helft schijnt het volk in te vallen, met instemming, met overtuiging...

Dat ik toch vroom mag blijven,
Uw dienaar 't aller stond
De tyrannie verdrijven
Die mij mijn hart doorwondt...

9. Stormpas der Geuzen

De vorige keer hebben we gezien, hoe het dieptepunt was bereikt. Alva was nu oppermachtig, *Duc d'Alve de tyran*. Op het kasteel te Antwerpen stond zijn standbeeld, de voet op de nek van de Nederlanders. Er was zelfs geen sprake meer van camouflage. Nee, deze tyran probeerde de Nederlanders niets wijs te maken.

Toch komt er spoedig een ommekeer.

Drie factoren hadden daarop invloed:

de Geuzen, de tiende penning, de buitenlandse politiek.

De Geuzen, dat is een teer onderwerp, maar niet, omdat deze

heren teer van gemoed waren. Busken Huet heeft ze ons in „Het Land van Rembrandt" ten voeten uit getekend in hun wilde felheid. Het waren

De *mateloos gekwelden*
Die ter vergelding snelden.
(Balthazar Verhagen).

En Hemkes zegt van een van hun aanvoerders, Boisot :

Als gij 't uit zee hoort stormen
in 't holle van den nacht
Dan rijst de Leeuw naar boven
En leent den Zeeuw zijn kracht.
En zoo 't begint te nijpen
en u het Spaansch geweld
Met ruiters en met knechten
in stad of land beknelt:
Ontsteekt op 't duin de vuren
en zendt een snellen boô —
Met Gods hulp zal ik komen,
ik, Lodewijk Boisot.

Er is iets stormachtigs in hun optreden.

Wij horen ze marcheren op het tempo van het Geuzenlied, dat Arent Dirckzoon Vos, pastoor te Lier bij Delft voor hen dichtte:

Slaet op den Trommmele van dirredomdeine,
Slaet op den Trommele van dirredomdoes,
Slaet op den Trommele van dirredomdeine,
Vive le Geus is nu de loes.
Vive le Geus! wilt christelyck leven,
Vive le Geus! houdt fraeye moet.
Vive le Geus! Godt behoedt u voor sneven.
Vive le Geus! edel christen bloet.

Enige maanden geleden werd een proces-stuk gepubliceerd uit Amsterdam, toen die stad nog Spaans was.

Een jonge man had bij het verlaten van de godsdienstoefening in de Oude Kerk het Wilhelmus gezongen. Hij had het geleerd, zo verklaarde hij, op een schip, waarop hij voer. Het Wilhelmus is het eerst langs de zeekant populair geworden. En typisch kenmerkend voor de Geuzen is de sterke band, die hen bindt aan hun Prins.

Hij is hun man.

Maar er is een besliste schaduwzijde. Wild en wreed woedden

zij tegen alles wat R.K. was. De R.K. Kerk, de inquisitie, Alva, dat lag voor hen allen in dezelfde lijn.

Hun militaire betekenis is niet onbelangrijk. Zij beheersten de wegen over zee. De Prins had hun kaperbrieven gegeven en de kaapvaart was een scherp wapen. De Hugenoten waren door de kaapvaart uit La Rochelle ook sterk geworden. En Spanje kon tegen de geuzen geen vloot in actie brengen. In de Middellandse Zee waren de Spanjaarden maritiem sterk en zij versloegen er de Turken bij Lepanzo. Hier in het Noorden waren die Spaanse galeien vrijwel onbruikbaar. Het water in de Noordzee en het Kanaal, dat is kwaad water.

En nu de tiende penning: Wat betekent die term? Wanneer iemand nog al gierig is, zeggen wij: hij is van penning 16. Dat betekent: hij vraagt $^1/_{16}$ van de hoofdsom, dus $6^1/_4$ % rente. Alva sloeg aan de Staten-Generaal voor de heffing van twee vaste belastingen. De twintigste penning, dus 5 %, bij de verkoop van onroerende, en de tiende penning, dus 10 % bij de verkoop van roerende goederen. Bovendien zou er voor éénmaal de honderdste penning, dat is 1 %, van het vermogen geheven worden. Deze heffing in eens is bijzaak. De beide andere penningen zijn belangrijk.

Zij bedoelen allereerst, *dat de regering onafhankelijk zal worden van de standen*. Het zal niet meer nodig zijn, de standenvertegenwoordigers bijeen te roepen om een bede toegestaan te krijgen. *Dit is de beslissende stap naar een absolute staat* en dit betekent dus het einde van de standenstaat. Bovendien zouden, zo hoopte Alva, zulke nieuwe inkomsten uit de heffingen vloeien, dat er jaarlijks twee millioen naar Spanje kon worden gestuurd.

De gevolgen moesten *catastrophaal* zijn. Maar Alva zag dat niet. De burgers en handwerkers betekenden niets voor hem. Toen er uit de kring der Staten bezwaren kwamen, antwoordde hij, dat adel en geestelijkheid practisch vrij waren. Dat neemt niet weg, dat zelfs drie van de nieuwe bisschoppen bij Filips bezwaren opperden. Het volk wist dat niet. Het zag in iedere voorstander of dienaar van Alva's bewind een voorstander van deze ruïneuze maatregelen. In Antwerpen kon iedereen het zien, wat de gevolgen werden. De handel trok weg; de huurprijs der huizen daalde tot op $^1/_6$; de opbrengst der accijnzen daalde met $82^1/_2$ %.

Toch stemden de Staten toe, door *intimidatie*. Werd er toch medegedeeld, dat er maar eens een stad totaal moest worden verwoest! Als één stad in puin lag, dan zou het land wel capituleren! Utrecht liet zich niet intimideren. Toen werden tegen de magistra-

ten processen geopend over wat zij tijdens de beeldenstorm hadden gedaan of nagelaten. Zo werden allen, die protesteerden, onschadelijk gemaakt. Toen alles was toegestaan, nam Alva voorlopig genoegen met een afkoopsom. Er werd te Brussel onderhandeld over ieders aandeel, ook over dat van Holland. De advocaat van dit gewest, Paulus Buys, reisde van Brussel niet rechtstreeks naar huis. Eerst ging hij naar de Dillenburg, om de Prins te spreken. Dus toch...... In de nood bleek de Prins niet vergeten. En de propaganda hield de gedachte aan hem wakker. Vliegende blaadjes spraken tot het volk:

Gij draagt den bast al om uw strot
Benauwde Nederlanden.

Het hinderde Alva wel, dat er nog steeds zoveel werd gedrukt tegen zijn zin. En hij bewees, dat hij de nieuwe tijd verstond. Er werd een plan gemaakt, om alle drukkers te registreren en dan een scherpe contrôle te houden op alles, wat van hun persen kwam.

Eindelijk de internationale politiek.

We kennen de oude tegenstelling Valois-Habsburg, het Franse tegen het Oostenrijkse vorstenhuis. Maar in 1559 kwam er toenadering. Filips II huwde Elisabeth, de dochter van Hendrik II en Catharina de Medicis. Hij kreeg daardoor een zekere invloed in Frankrijk en steunde de actie tegen de Hugenoten.

Nu zetten we een klein schema op.

Hendrik II — Catharina de Medicis.

Frans I	Karel IX	Hendrik III	Frans van Anjou

Vier zoons dus; maar alle vier kinderloos. Frans I was gestorven; Karel IX, een zwakkeling, die sterk onder invloed van zijn moeder stond, regeerde. Behalve deze 4 zoons had Catharina de Medicis twee dochters, Elizabeth en Margaretha. Elisabeth was aanvankelijk bestemd voor Don Carlos, de zoon van Filips, maar toen het met deze zoon tragisch afliep, had de vader zelf deze bruid genomen. Uit dit huwelijk werd Isabella geboren, die dus de kleindochter was van Catharina de Medicis. Op de duur zou zij zekere aanspraken kunnen krijgen op de Franse troon.

Thans hebben we nog een klein schema nodig van de Duitse Habsburgers.

Karel V Ferdinand I (broers)

Maximiliaan II

Anna Matthias

Toen nu Elisabeth, de gemalin van Filips gestorven was, hertrouwt hij niet met Margaretha, de zuster van Elisabeth, maar met Anna, de dochter van keizer Maximiliaan. In Frankrijk had men dat niet verwacht. Het was een ombuiging van de Spaanse politiek. De beide lijnen van de Habsburgers buigen weer naar elkaar toe. Frankrijk herinnert zich nu de tijd van Karel V, toen de dreiging ook van twee kanten kwam. Onmiddellijk wordt in Parijs, ook aan het hof, de anti-Habsburgse geest wakker. De koningin-moeder streeft naar verzoening met de Hugenoten en die verzoening zal haar symbolische uitdrukking vinden in een huwelijk van Margaretha van Valois met Hendrik van Navarre. De Prins ziet hier kansen; Zijn broer Lodewijk stond al lang met de Hugenoten in contact. Samen met Frankrijk was er wat te beginnen. Het lag geheel in de lijn van de Franse anti-Habsburgse politiek, om de hand te reiken aan de oppositie in de Nederlanden. Er kon een actie in het Zuiden worden verwacht en het ligt voor de hand, dat Alva zijn troepen in die richting concentreerde. Toen raakte de wereldgeschiedenis voor één dag de oude toren van Den Briel aan en voltooiden de Geuzen deze, door er de Prince-vlag op te zetten.

Alva was verrast, maar de Prins ook.

Vlissingen en Enkhuizen volgden, ook Dordrecht en Gorkum, daarna weer andere steden. Vlissingen, dat betekende de sleutels van de Schelde!

Op de Zeeuwse wateren, de Wadden, de Zuiderzee, overal waren de Geuzen de baas. Teruggekeerde ballingen namen in de steden dikwijls de leiding. Vissers en schippers gaven de doorslag, het was de kleine man, die het waagde. Men is licht geneigd, te zeggen, dat die ook weinig of niets te verliezen had. Maar dat is onjuist. Heeft hij niet zijn gezin, zelfs zijn leven te verliezen, en is dat weinig, omdat hij arm is?

Eindelijk gebeurt dan, wat Alva reeds lang had verwacht. Vanuit Frankrijk doet Lodewijk van Nassau een aanval, en maakt zich meester van Bergen. Hij wordt terstond door Alva ingesloten. De Prins rukt de Zuidelijke Nederlanden binnen, om zijn broeder te ontzetten en aan de Fransen de hand te reiken.

Hoe bitter werd de teleurstelling. Want daar kwam de tijding, dat in Frankrijk de snelle, bloedige wending zich had voltrokken.

Een ontzettend bloedbad, 2000 doden in Parijs, 20.000 in het gehele land — Catharina de Medicis brak met de Hugenoten, de godsdienstoorlog brak weer uit. Tegelijk woedden de geuzen tegen de „Papen". De gehele situatie veranderde. Zij kreeg èn in Frankrijk èn in de Nederlanden het aspect van een godsdienstoorlog en mede daarom verklaarde het Zuiden zich niet voor de Prins.

Bergen lag geïsoleerd, nu er geen uitzicht meer was op Franse hulp. De Prins week niet weer uit naar de Dillenburg, maar trok zich terug naar Holland, „om zijn graf te vinden".

Hij verbond zich op leven en dood met ons volk.

Terwijl het Zuiden zich van hem afwendde, golfde hem van achter de Hollandse duinen een oneindig vertrouwen tegemoet. Op een vergadering van afgevaardigden der steden te Dordrecht was de Prins reeds erkend als stadhouder van Holland. Nu werd er nader orde op zaken gesteld. Lumey, die zich als een beest had gedragen, ging er uit. Doordat hij een Duits rijksvorst was, moest de Prins hem nog enigermate ontzien. De man, die de monniken uit Gorkum had vermoord, werd weer Rooms.

Op die Statenvergadering te Dordt was medegedeeld, dat het de intentie was van Zijne vorstelijke Genade, „dat gehouden zal worden *vrijheid der religiën*, zowel der Gereformeerde als der Roomsche religie, ende dat een iegelijk in den zijnen, in 't openbaar en in eenige kerk ofte kapelle zal gebruiken vrye exercitie derzelve ende dat de geestelijke personen in haren staat en onbekommerd blyven zullen. Tenware zy henlieden vertoonden vyanden."

Het is goed, in een geschiedenisboek een apart hoofdstuk te wijden aan deze *Heldenmoed der burgerijen*. Zij hebben stand weten te houden op de wallen van de stad. Soms was het langdurig verzet toch nog vergeefs, zoals bij Haarlem, dat moest bukken. Neen, niet vergeefs, want de kracht van Alva's leger is voor Haarlem gebroken. En dan Leiden! De stad had geen garnizoen. De burgerij stond er alleen voor. Maar zij heeft nauwelijks gevochten met de wapenen. De Spanjaard waagde zijn regimenten niet meer aan een stormloop tegen Hollands bolwerken. Leiden heeft gestreden tegen de honger, de pest, de langzaam kruipende tijd. Maar het hield braaf stand. Zoals de academie, als ereloon voor de standvastigheid geschonken, ook later wist, hoe een man stand weet te houden.

Toen Leiden triumpheerde, was Alva al naar Spanje vertrokken. De nieuwe landvoogd Requesens was geen ijzervreter.

En...... er kwamen vredesonderhandelingen te Breda.

Hier heeft de Prins meesterlijk zijn diplomatiek spel gespeeld.

Hij legde de kaarten op tafel, hij ontwikkelde een nationaal program. De Staten-Generaal moesten bijeenkomen en beslissen. Hij wilde het wagen met een *mondig volk*.

Requesens daarentegen was bij de onderhandelingen aan handen en voeten gebonden en kon dus de kaarten niet op tafel leggen. De onderhandelingen *moesten* op niets uitlopen en beide partijen wisten dat. Toch waren die onderhandelingen van groot politiek belang: zij gaven de Prins de kans, voor het forum van al de Nederlanden zijn nationaal program te ontwikkelen. Dat had grote propagandistische waarde. Geen wonder, dat Requesens klaagde: er is geen huis, waar niet iemand is, die de Prins van Oranje geheel toebehoort.

Kort daarop, in 1576, stierf Requesens. Er was te weinig geld in kas te Brussel, om de begrafenis te betalen. De Raad van State, die tijdelijk het bewind waarnam, miste alle gezag. De slecht betaalde Spaanse troepen sloegen aan het muiten en vormden dus een gevaar voor de steden, die *niet* in opstand waren. Daarom wierven de Brabantse steden, bedacht op hun veiligheid, op eigen gezag troepen. Er waren dus op dat moment drie soorten van troepen. De Hollandse en Zeeuwse onder de Princevlag; de Spaanse regimenten; de Brabantse troepen, waarbij zich de Walen voegden, die tot nu toe in Spaanse dienst stonden. Verschillende leden van de Raad van State werden gearresteerd en Brabant riep de Staten der andere gewesten bijeen.

Dus een vergadering van de Staten-Generaal. Maar van een geheel ander karakter. Niet bijeengeroepen door de landsheer, om te beraadslagen over een bede. Op eigen gezag bijeen gekomen, om de landszaken te regelen. En dit geschiedde op het moment, dat Filips al een nieuwe landvoogd had benoemd.

En deze Staten-Generaal gingen met Holland en Zeeland onderhandelen, om het gewapend conflict te beëindigen. Het lukte. De Spaanse furie te Antwerpen maakte een einde aan alle aarzeling. De voorwaarden luidden:

1. de vijandelijkheden worden gestaakt; de gevangenen losgelaten; de ballingen mogen terugkeren;
2. Oranje wordt erkend als stadhouder van Holland en Zeeland;
3. De Spaanse troepen zullen met vereende krachten uit het land worden verdreven;
4. *dan*, als er géén Spaanse troepen meer in het land zijn, zullen de Staten-Generaal de zaak van de godsdienst definitief regelen.

Tot zolang bleef de practijk: In Holland en Zeeland de Hervormde en in de andere gewesten de Roomse.

Er is nu iets nieuws gekomen.

Filips vestigde hier een Spaans bewind.

De Staten-Generaal, daartegen in oppositie, zijn niet meer een vertegenwoordiging bij die landsheer, maar ze gaan de plaats innemen van de hoge regering en leiden zelf het land.

Dat was de consequentie.

Als Filips zijn Spaanse, vreemde, dynastieke politiek volhield, dan konden de Nederlanden maar op één manier hun oude vrijheid handhaven, hun mondigheid bewaren: zij moesten zèlf orde op zaken stellen.

10. Zelfstandigheid en federatie

In 1576 werd de Pacificatie van Gent gesloten, de vrede tussen de Staten-Generaal en de vertegenwoordigers der opstandige gewesten. De bedoeling was: een nationale politiek onder leiding der Staten-Generaal.

De grote moeilijkheid was de regeling van de godsdienstkwestie. En ook door politieke oorzaken werd de toestand spoedig zeer verward.

Filips II wilde toegeven op politiek gebied, althans voorlopig; hij was bereid, het program van Alva te verloochenen. Tot zijn vertegenwoordiger in de Nederlanden, tot Landvoogd dus, had hij benoemd zijn halfbroer Don Juan, een eerzuchtig man, vol zucht naar avontuur, in zijn doen en laten een geheel ander mens dan Filips. Don Juan had zijn eigen plannen. Hij wilde de Nederlanden zo spoedig mogelijk bevredigen, om ze dan te bezetten als...... aanvalsbasis tegen Engeland. En de Spaanse troepen, die in ons land geen plaats meer mochten hebben, wilde hij dan in die richting doen vertrekken.

Om hun houding tegenover hem te formuleren, sloten de Staten-Generaal de eerste Unie van Utrecht, een kras nationaal program. Maar mèt de bepaling, dat de Roomse godsdienst overal de heersende zou zijn. Don Juan nam dit program over. Maar Holland en Zeeland wilden de bepalingen over de godsdienst niet aanvaarden en trokken zich weer enigermate terug in hun oude isolement. De Pacificatie liep gevaar. De Spaanse troepen gingen vertrekken,

doch niet over zee. Dát werd onmogelijk gemaakt door de houding der zeeprovinciën.

Don Juan maakte toen door zijn ongeduld, dat de breuk in de Pacificatie weer werd gedicht. Hij bewees zijn onbetrouwbaarheid, door het kasteel te Namen te overrompelen. Uit onderschepte brieven bleken zijn geheime bedoelingen. De stemming sloeg om.

Tot nu toe waren er twee tegenstellingen:

1. Nederlandse politiek —— Spaanse politiek;
2. Calvinisten —— Rooms-Katholieken.
   (Holland, Zeeland) (overige gewesten)

Er kwam nu een derde tegenstelling voor de dag, die tussen de heren en de democraten. In de grote steden in het Zuiden komen de gilden van de handwerkers naar voren. Hun geestelijke leiders zijn teruggekeerde ballingen en advocaten. Zij waren fel anti-Spaans. In de politiek laten zij een radicaal geluid horen, in een trant der monarchomachen, prikkelend om te lezen. Zij hadden sympathie voor het Calvinisme, doch in hoofdzaak om zijn democratische tendenzen. De heren van de Staten-Generaal daarentegen waren conservatief en dachten voortdurend aan een vergelijk met Spanje. De democraten beschouwden de Prins als hun man; de groten trachtten hem schaakmat te zetten. In September 1577 deed de Prins zijn intocht in Brussel als een vorst. Het was tien jaar geleden, dat hij bij de nadering van Alva als balling naar de Dillenburg was uitgeweken.

Intussen had Aerschot, de leider van de Zuid-Nederlandse groten, reeds maatregelen genomen, om de invloed van de Prins te neutraliseren. Hij haalde Matthias in het land, broer van de Keizer, zwager van Filips. En Matthias werd door de Staten-Generaal erkend. Landvoogd, dat wil zeggen, vertegenwoordiger van Filips. Zou Filips er genoegen mee nemen, dat zijn vertegenwoordiger hem werd opgedrongen? Het was zeer de vraag. Aerschot was reeds naar Vlaanderen, om daar als stadhouder aan de nieuwe situatie te bouwen: Aerschot stadhouder van Vlaanderen, Matthias landvoogd aan de leiband van de groten, de invloed van de Prins afgedaan. Het mislukte grandioos. Aerschot werd door de democraten gevangen genomen en Matthias kreeg, om zijn „teederen" leeftijd — hij was een onbeduidend jongmens van 18 jaar — de Prins tot luitenant. Dat betekende, dat de Prins de regeringsstukken ontwierp en Matthias deze tekende. 's Prinsen griffier noemde het volk hem. In een Nadere Unie van Brussel werkten de Staten-Generaal in de richting van de Prins. Nu niet meer: de Roomse

godsdienst de heersende, maar: de aanhangers der beide godsdiensten zullen elkaar beschermen.

Door onderhandelen kon Don Juan nu niets meer bereiken. Hem restte slechts geweld. En hij had succes; bij Gembloux werd een deel der troepen der Staten-Generaal verslagen. Het bewind te Brussel, ook de Prins, dekte zich door naar Antwerpen te gaan. Maar intussen werd in het Noorden alle Spaanse invloed uitgeschakeld. Amsterdam werd geus, en in de Noordelijke gewesten kwam een nieuwe stadhouder, Rennenberg, die de politiek van de Prins was toegedaan.

In het Zuiden groeiden de moeilijkheden, met name door Gent. Daar hadden de democraten het heft in handen en werd de Calvinistische godsdienst de heersende. De R.K. geestelijken weken uit. Maar er was geen sprake van, dat de bevolking in overgrote meerderheid Calvinist was uit overtuiging. Op godsdienstig gebied was de Zuid-Nederlandse bevolking al jaren lang zeer lauw. Een groot percentage was *onverschillig*. Die onverschilligen dreven om politieke redenen naar het Calvinisme toe. Calvinistische predikers klagen: we hebben meer moeite met het atheïsme dan met het Pausdom. Dit revolutionerende Gent voerde een soort stellingenoorlog met de Zuidelijker streken, waar het „Pausdom" werd gehandhaafd.

De Prins trachtte nu de situatie te redden door de *godsdienstvrede*. Overal, waar 100 gezinnen vroegen om uitoefening van de Roomse eredienst, zou de overheid dit toestaan. En voor de Gereformeerden gold hetzelfde.

In de praktijk is er niets van terecht gekomen. Toch is het belangrijk genoeg, om het te bespreken.

Het gaat om de eredienst, de *openbare* godsdienstoefening. De vrijheid van geweten was niet in het geding. De inquisitie wilde niemand. Dat is belangrijk. We hebben het vroeger gezien: de R.K. in grote meerderheid waren in ons land tegen geloofsvervolging. Ik heb het u als het ware uit de stukken aangetoond. De Calvinisten waren daar ook op tegen, en toonden dat, waar zij het heft in handen hadden. De synopsis, de later opgestelde samenvatting van de Gereformeerde geloofsleer, verklaarde ook: de overheid mag niemand dwingen tot het geloof, dat zij zelve voor waar houdt. Niets behoort zo vrijwillig te zijn als de religie. Geloofsvervolging is averechtse wreedheid, waardoor de mensen tot huichelaars worden gemaakt.

Maar om deze kwestie gaat het hier niet. Het gaat om de openbare godsdienstoefening. En daar haakt zich een tweede kwestie aan vast: de godsdienstvrede is een staatsstuk, een besluit van de Staten-Generaal. De *staat* beslist hier dus, onder welke voorwaarde de eredienst van de gezindten is toegestaan.

Hier raken we de verhouding tussen kerk en staat. Een geschrift tot verdediging van de religievrede zegt: Het is geen zaak van de politieke wetgevers en stadhouders, zich om de religie te bekommeren, voorzover het gaat om haar innerlijk wezen of om iemand te dwingen, zich bij de een of andere religie te voegen. De regering moet er mee tevreden zijn, dat alle burgers der stad in rust en vriendschap leven kunnen, en dat niemand geweld wordt aangedaan, van welke stand of kerk hij ook wezen mag. Dat is een beperking van de taak der overheid.

Dathenus c.s. wilden daarvan niets weten. Filips natuurlijk ook niet. De Zuidelijkste, sterk Roomse gewesten evenmin. En in Duitsland gold de regel: cuius regio, eius religio, — wiens staat, diens godsdienst. De gedachte van de religievrede was iets nieuws, in zekere zin iets ongehoords.

Wie waren het in hoofdzaak met die religievrede eens? De *politieken.*

Hun was het met de vraagstukken van de religie geen bloedige ernst. Zij vonden de tegenstelling niet buitengewoon belangrijk: zij hadden een *politiek program* en vonden de religiestrijd een lastig incident.

Dathenus kon daartegen toornen. Hij zag de taak van de vorst in de lijn van het Oude Testament. Hij herinnerde zich, dat de opsteller der Gereformeerde Confessie was opgehangen. Zijn aanhangers vonden de politieken lauw. En inderdaad: een wat hautain anti-papisme, zoals daar soms werd gevonden, is geen geloofsovertuiging.

De lijn van de politieken loopt door en geeft in de 18e eeuw vaste richting aan de propaganda van de tolerantie.

Toen werd de staat verklaard tot een politie-staat en de kerk tot een particuliere godsdienstige vereniging. Het is de oplossing van het liberalisme. Maar zij is alleen mogelijk als men:

a. de taak van de staat in hoofdzaak negatief houdt;

b. de kerk gelijk stelt met een gewone vereniging.

Beide opvattingen liggen niet in de lijn van het Nederlandse volk. Het heeft al meer verstaan, dat de staat niet totalitair mag zijn, maar wel een positieve taak heeft, waarbij hij zich bewust moet zijn van zijn verhouding tot het Christendom. Het belijdt in grote

meerderheid, dat de kerk wat anders en wat meer is dan een gewone vereniging.

Hier hebben we een complex van echt Nederlandse problemen. En de moeilijkste die er zijn. Vooral omdat er onder de Nederlanders mensen zijn van verschillende kerkelijke formatie, die heel wat verschillen, maar die toch hierin overeenkomen, dat zij zich verzetten tegen ieder, die hun verschillen wil bagatelliseren.

En ik geloof dan ook, dat we het hierin eens zullen zijn, dat de eigen weg niet die moet zijn van Filips II en zijn inquisitie, niet die van Dathenus, niet ook die van de politieken, maar die van de Prins, die geen lauw geloofsleven had, maar wel de vrijheid wilde proclameren.

De godsdienstvrede gaf geen bevrediging, juist toen het conflict fel werd.

Vlaanderen onder Dathenus drong op naar het Zuiden.

Toen sloten zich een aantal, in hoofdzaak Waalse gewesten, aaneen tot de *Unie van Atrecht*. In hoofdzaak Waalse gewesten. Toch moet men er geen nationale tegenstelling in zoeken; het ging om de godsdienstkwestie.

De Unie van Atrecht wil: verzoening met Spanje op de grondslag van de Pacificatie en de eerste Unie van Brussel. Dus een nieuw Eeuwig Edict. Don Juan kon het niet meer sluiten, hij was overleden. Zijn bekwame opvolger Parma wist met vast beleid zich bij deze Unie aan te sluiten.

De Prins had deze gang van zaken voorzien. Op zijn wens sloten die gewesten, die het verzet wilden volhouden, zich aaneen tot de *Unie van Utrecht*. Practisch betekende dit op de duur die gewesten, die de zijde van het Protestantisme hadden gekozen.

Over de godsdienst was deze Unie intussen vrij vaag. Holland en Zeeland hadden zich alle rechten voorbehouden; de andere gewesten zouden zich houden aan de religievrede, maar konden de kwestie ook regelen, zoals zij dit doenlijk zouden vinden. Alleen werd uitdrukkelijk bepaald, dat niemand om zijn godsdienstige overtuiging mocht worden lastig gevallen.

De Unie van Utrecht is om de latere historie van groot belang.

Artikel één bepaalt, dat de gewesten zich zo verbinden, alsof zij slechts één gewest zijn. Maar er is een *nochtans*. Ieder gewest en iedere stad zal de eigen voorrechten en privelegiën behouden. In belangrijke zaken mag dan ook geen overstemming plaats hebben. De meerderheid mag haar wil niet opleggen aan de minderheid. Dat is de oude gedachte, die we ook bij de Middeleeuwse federatie hebben gevonden.

Het lijkt dwaas, geen beslissing bij meerderheid van stemmen. Maar men leze maar eens wat Prof. Gosses daarover heeft gezegd in een rectorale oratie. Bij meerderheid van stemmen, dat is mechanisch en eenvoudig. Het is gemakkelijk, als de discussie verveelt, maar stemming te vragen. Doch wie alleen op dat gemakkelijke let, wete dat er nóg een eenvoudiger weg is: men stelle een dictatuur in. Dan behoeft men helemaal niet meer te stemmen.

De gedachte van de Unie zal vooral onze Indische mensen toespreken. Zij kennen bij de Indische bevolking de *moefakat*, het overleg, dat juist moet plaats hebben, als er een meerderheid en een minderheid zijn.

Rousseau wilde later de meerderheid de volkswil doen uitspreken en leerde daarmee een theorie, die kon leiden tot buitengewone dwang.

De Unie zegt: wij gaan samenwerken, maar als vrije en zelfstandige mannen.

Dat heeft grote moeilijkheden gegeven.

Maar er is tijdens de Unie ook veel door overleg tot stand gebracht.

We erkennen de moeilijkheden.

Maar we zeggen niet: dat is dwaas provincialisme, dat is eigengereidheid en koppigheid.

Er zit iets beters in, iets echt Nederlands.

Iets Germaans in de goede, oude zin.

Er zit karakter in.

11. Vorst en volk

Zo was er dan een Unie van Atrecht èn een Unie van Utrecht. En in Brussel vergaderden nog de Staten-Generaal, die álle gewesten wilden leiden. De gewesten van de Atrechtse Unie vonden de weg terug naar Spanje en sloten zich aan bij de nieuwe landvoogd, die door Filips gezonden werd, bij Parma. En wanneer nu Parma naar het Noorden opdringt, valt het gebied, dat de leiding van de Staten-Generaal volgt, samen met die gewesten, die bij de Unie van Utrecht zijn aangesloten. De Staten-Generaal verhuizen eerst naar Antwerpen en later naar Holland. Zij hebben de leiding in de Unie.

Parma had veel succes. Hij trad gematigd op. Stad na stad werd geïsoleerd, en als zij het hoofd in de schoot legde, waren de voor-

waarden mild. Ook voor de Hervormden. Zij mochten naar het Noorden vertrekken; zij konden ook blijven, maar genoten dan geen vrijheid van godsdienst meer. Zo kwam er een schifting. De vastberaden kern van de Calvinisten week uit; degenen, die niet vast in de schoenen stonden en vaak om politieke motieven zich bij de Hervormden hadden geschaard, werden weer Rooms-Katholiek.

De intocht der Calvinisten werd voor het Noorden van veel betekenis. In 1588 werden in Middelburg 1150 nieuwe ledematen ingeschreven bij de Gereformeerde gemeente aldaar. Vooral na de val van Antwerpen in 1585 kwam er een stroom naar het Noorden.

Zij brachten mee handelsrelaties en ervaring, vermogen en goodwill. Maar ook hun scherpe overtuiging, hun brede blik. Vooral zij, die uit Antwerpen kwamen, hadden een zekere Zuidelijke zwier, en de Hollander scheen, daarmee vergeleken, wat houterig. De Hollander heeft zich gewroken...... in de Spaanse Brabander van Bredero.

Terwijl Parma in het Zuiden opdrong, trachtte Rennenberg de vier Noordelijke gewesten weer Spaans te maken. Hij was een Zuid-Nederlander en Rooms-Katholiek, maar tot nu toe stond hij trouw aan de zijde van de Prins. Parma drong op naar de grote rivieren; àls het nu Rennenberg lukte, zijn verraad te volvoeren, dan, ja dan bleef er slechts één verzetshaard over: Holland en Zeeland. Dan was men weer even ver als voor 1576.

Het is Rennenberg maar half gelukt. Aedje Lammertsz. was hem in Friesland te vlug af, Cornput hield Steenwijk en de Prins beveiligde de IJselsteden. Maar Groningen werd weer Spaans.

Toch waren er twéé kernen overgebleven, aan weerskanten van de Zuiderzee: Holland met Zeeland èn Friesland. Over Friesland aanvaardde de Prins nu zelf het stadhouderschap en hij zond er spoedig Willem Lodewijk als zijn plaatsvervanger.

Het optreden van Rennenberg had nog een belangrijk gevolg. De Prins trok de conclusie, dat hij niet meer op de Roomsen kon rekenen. De Gereformeerde godsdienst werd overal, waar het verzet nog voortduurde, de heersende, ook in Friesland en de IJselsteden. Tot nu toe had men zich juist daar het best aan de godsdienstvrede gehouden.

Zo waren het Noorden en Zuiden gescheiden. Er was een voorspel met een anti-Spaans verzet, waaraan de Calvinisten de verst strekkende consequenties wilden verbinden. In 1572 probeert de Prins een nationaal verzet, maar de Bartholomeusnacht en de woede der Geuzen maakt er een godsdienstoorlog van. In 1576 wórdt het een nationaal verzet, maar de godsdienstvrede bleek niet mogelijk.

Het gevolg is onvermijdelijk, na 1580 is het weer een godsdienstoorlog. En nu is dit het merkwaardige: heeft het verzet een nationaal karakter, dan is er tegelijk verwarring en traagheid. Wordt het weer een godsdienstoorlog, dan komt er meteen in de strijd een feller element. *De scheiding tussen Noord en Zuid vindt haar oorzaak in de godsdienstkwestie*; dat de grens zó loopt, als zij loopt, is een gevolg van militaire successen en tegenslagen.

Als in 1580 het nationaal karakter van verzet is prijsgegeven, wordt het een openlijk verzet tegen de koning. Tot nu toe had men vastgehouden aan de fictie, dat het niet tegen de koning ging. Matthias had zij regeringsstukken nog uitgevaardigd in naam van de koning, als zijn landvoogd en ook de stichtingsoorkonde van de Leidse Universiteit staat op naam van de Spaanse koning.

Filips deed in 1580 de Prins in de ban en in 1581 publiceerden de Staten-Generaal het *Placcaat van verlatinghe*.

In de eerste regeringsjaren schreef Seneca zijn tractaatje *De Clementia*. Calvijn leverde er een commentaar op, vóór hij zijn Institutie schreef. In dat commentaar is nog geen spoor van zijn latere opvattingen; het is nog zuiver humanistisch. Calvijn is het met *De Clementia* ééns. Dit boek is eigenlijk een onderricht voor de jonge Nero. Het begint met de erkenning, *dat de vorst zelf niet gebonden is aan de wet*. Toch moet hij geen despoot worden. Hij moet alle wreedheid afleggen. De „koning" der bijen heeft immers ook geen angel. De vorst wordt als in zoveel klassieke geschriften, vergeleken met een dokter, een herder, een vader.

Hebben de onderdanen waarborgen, dat hij niet wreed zal zijn? Zij kunnen alleen pleiten op de humaniteit van de geweldige, de oppermachtige. Men capituleert eerst, en wacht dan af, wat zijn grootmoedigheid wil. Dat is niet alleen klassiek. Ook later is de onbeperkte gebieder wel geïdealiseerd tot een vriendelijke man, mèt een glimlach, een man, die zo van kinderen houdt en die met een oud moedertje zo hartelijk spreekt. Maar het valt met die mildheid soms niet mee, ondanks de glimlach.

En dan, àls het niet meevalt?

Dan bergt Seneca, dan bergt de Stoïcijn zich in zijn eigen innerlijke rust.

Slechts een paar jaar later schreef Calvijn zijn Institutie en daarin klinkt een heel ander geluid. Er komt bij Calvijn geleidelijk een zekere voorkeur voor de republikeinse staatsvorm. Maar het belangrijkste wordt toch zijn verzetsleer, *het heilig recht van opstand*. Calvijn wil niet het individuele verzet. De leiding behoort bij de *magistratus populares*; het verzet moet een ambtsdaad zijn.

Maar wie zijn die magistratus populares? De theorie van Calvijn

is sterk gericht op een standenstaat. De *Staten* zijn voor hem *de* magistratus populares. En hij ziet parallellen in de oudheid, de ephoren in Sparta; de tribuni plebis in Rome. Zijn theorie faalt dan ook in de totale staat, omdat daar geen zelfstandige magistraten zijn.

Beza trok de lijn van Calvijn door. Hij gewaagt niet maar van een *recht* tot verzet, maar van een *plicht* tot ongehoorzaamheid, zodra de overheid iets vordert, dat impium of iniquum is, d.w.z. in strijd resp. met de eerste en de tweede tafel der Heilige Wet.

Zo wapent hij het volk tegen de tyran.

En nu sla men het werk van Dr De Vries van Hekelingen eens op. Genève, pépinière du Calvinisme Hollandais. U vindt er een lijst van ± 300 Nederlanders, die in Genève hebben gestudeerd, en daaronder tal van adellijke personen, die in de rechten studeerden en later de politieke leiders werden van ons volk. Zij hadden grote invloed ook op de samenstelling van het Plakkaat van Verlatinghe en men vindt er dan ook beschouwingen in, die geheel in de lijn liggen van de Calvinistische leiders.

Er is verwantschap met de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring. Doch daar komt de leer van de volkssouvereiniteit om de hoek kijken en dat is hier niet het geval.

En nu wijs ik nog eens op twee merkwaardige punten.

Seneca beriep zich op de *mildheid* van de alvermogende vorst; Beza op de *rechten* van het volk. De Stoa, ook Seneca, let slechts op de veiligheid en rust van het individu; Beza pleit voor de volkszaak.

Dat is ook voor onze tijd van belang.

Wij hebben tijden gekend van kras individualisme, waarbij de innerlijke vrijheid het één en het àl scheen. Maar nu — zijn wij nu zo één met ons *volk*, dat we verstaan, hoe de zaak van elke arbeider, die geestelijk of lichamelijk verkommert en van elke levenskring, waarvan het eigen leven wordt kapot gemaakt, ònze zaak is?

Toen de Staten-Generaal Filips verlieten, wilde zij een àndere Prince. Niet Willem van Oranje, er is schijn noch schaduw van, dat hij de plaats van de landsheer wilde innemen.

De Prins pousseerde *Anjou*, de broeder van de Franse koning. Want altijd is het zijn doel, de Nederlanden een plaats te geven in het anti-Habsburgse front, onder leiding van Frankrijk. Het werd met Anjou een mislukking. Na de Franse furie trok hij naar Frankrijk terug, en de Staten van Vlaanderen gaven hem een lesje over wat een landsheer betaamde. Hij stierf in 1584. Balthasar Gerards bracht het bericht aan de Prins, en...... probeerde het bloedgeld te verdienen, dat Filips had uitgeloofd. De Prins viel

onder zijn schot, op de trap te Delft. „Mijn God, mijn God, erbarm u over mij en over dit arme volk". De laatste woorden van de prins staan historisch onwrikbaar vast.

„......dit arme volk!" Daar licht het nog eenmaal op, wat brandde in zijn leven.

Hij was de drager van de vrijheidsgedachte, die hij reeds heeft uitgesproken, toen hij nog R.K. was: de overheden zullen niet heersen over de gewetens der onderdanen. In de consciëntie zal de Staat een grens erkennen voor zijn macht.

Hier is de blijvende staatkundige betekenis van Oranje en zijn huis.

Niet, als in Engeland, is het koningschap bij ons iets abstracts geworden, een idee.

Wij kunnen de taak van het Oranjehuis niet anders zien dan zo, dat het een schild heeft te zijn voor de volksvrijheden.

En iedere nieuwe generatie van dit huis — wij gedenken het ook vandaag*) — zal evenals iedere nieuwe, jonge generatie van het Nederlandse volk de les moeten leren, dat zij alleen een zuivere weg gaat, als de vrijheid van geweten een heilige zaak blijft.

12. De vrije republiek

Na de dood van Anjou zochten de Staten-Generaal wéér een andere Landsheer. Zij boden Hendrik III van Frankrijk de souvereiniteit aan, en toen die bedankte, Elisabeth van Engeland.

Misschien was dat aanbod slechts een hoffelijkheid; het ging ten slotte om reële hulp. En Elisabeth was bereid, die hulp te zenden. Natuurlijk, omdat Engeland er zelf belang bij had. Het is altijd de politiek van Engeland geweest, op het continent een woordje mee te spreken.

Zo werd Leicester met een leger gezonden. Het geschiedde niet belangeloos. Alle kosten waren voor rekening van de Staten-Generaal, en Elisabeth kreeg Vlissingen, fort Rammekens en Brielle in pand. Een sterke positie aan de mond der grote rivieren betekende dit. Bovendien zouden twee Engelsen zitting hebben in de Raad van State.

---

*) Deze voordracht werd gehouden op de verjaardag van Z.K.H. Prins Bernhard.

Met grote geestdrift werd Leicester ontvangen. Het lied uit Valerius' Gedenckklank:

O Heer, die daer des hemels tente spreyt

was er de echo van.

Maar het werd een periode van teleurstelling en verwarring. We zullen de bijzonderheden hier niet verhalen. Mevrouw Bosboom-Toussain heeft in haar Leicester-cyclus er een zo nauwkeurige schildering van gegeven, dat ieder, die geschiedenis studeert, er veel uit leren kan. Er groeide in die dagen een tegenstelling Unie—Holland.

De Unie-gedachte werd voorgestaan door Utrecht, waar het bestuur zich in democratische zin had ontwikkeld. De Hollandse regenten verzetten zich daartegen. Een zeer concreet punt, waarop zij met Leicester verschilden, was het vraagstuk van de handel op de vijand. Dan was de positie van Leicester onzeker. Was hij alleen commandant van de troepen? Of tevens Landvoogd? De Staten-Generaal droegen hem de hoge regering op, maar dat ging weer verder, dan in de bedoeling van Elisabeth lag. En toen Leicester de opdracht kreeg, voor de vrede te ijveren, was zijn positie onhoudbaar geworden. Want tot nu toe was hij vooral gesteund door de radicale Calvinisten, en die stonden onverzoenlijk tegenover Spanje.

Toen Leicester vertrok, werd er geen nieuwe landsheer meer gezocht. Ons land werd een republiek (1588). Het was verlegenheid, die er toe dreef. Maar toen de Republiek er eenmaal was, werd zij verdedigd en geprezen als de beste staatsvorm. Uit de klassieken en uit de Bijbel werden de argumenten voor die verdediging geput. En geleidelijk groeide de overtuiging, dat de ware vrijheid voor de burger alleen gevonden werd in een republiek.

In deze republiek hadden de Staten-Generaal de leiding. Dus was hun positie geheel veranderd. Want de Staten-Generaal zijn oorspronkelijk een *standen-vertegenwoordiging bij een vorst*. Nu wordt die vertegenwoordiging de *hoge regering zelf*.

We kunnen zeggen: de Republiek was de *ruïne van de standenstaat*. En hoe eigenaardig hing het stadhouderschap nu in de lucht! Oorspronkelijk was de stadhouder de vertegenwoordiger van de landsheer en de Staten en het gewest onderhandelden met hem. Nu staat hij onder, naast en boven de Staten.

Dan heeft ieder gewest nog weer zijn eigen bijzonderheden, wat de regering betreft.

We gaan een rondgang door de gewesten maken en beginnen bij *Holland*. De Hollandse Staten vergaderen op het Binnenhof, in de

zaal, waar nu de Eerste Kamer bijeenkomt. De eerste stem wordt uitgebracht door de Ridderschap; daarna spreken de afgevaardigden van de 18 stemhebbende steden. Den Haag is daar niet bij. Iedere stad zendt een deputatie, waaronder de pensionaris der stad, een bezoldigd rechtsgeleerde. Hij maakt notities ter vergadering, want het stadsbestuur moet straks een verslag hebben. De Advocaat van den Lande presideert. Elk der deputaties geeft haar mening te kennen over het punt, dat aan de orde is gesteld. En daarna tracht de voorzitter een conclusie te formuleren. Daarom kàn zijn invloed zo groot zijn. Als hij een zeker overwicht heeft, dan is zijn conclusie méér dan een samenvatting van de meningen; dan zit daar een stuwing in, in een bepaalde richting. Dan legt hij het accent dáár, waar hij het naar zijn overtuiging moet leggen. Maar dikwijls is het moeilijk, een conclusie te trekken. De ene deputatie na de andere verklaart dan, dat zij niet gelast is. Zij zal eerst ruggespraak moeten houden met haar medeleden uit het stadsbestuur. En de zaak dreigt op de lange baan te raken......

In *Zeeland* waren, evenals in Holland, twee standen vertegenwoordigd, ridderschap en steden. Maar de ridderschap werd steeds vertegenwoordigd door de Heer van Maartensdijk, de Eerste Edele, en de heerlijkheid Maartensdijk was een bezitting der Oranje's. Bovendien hadden zij het markiezaat van Vlissingen en Vere, twee van de zes stemhebbende steden. Zodat de Prins in Zeeland drie van de zeven stemmen had.

In de Staten van *Utrecht* was nog iets van de Middeleeuwse toestand te zien, toen er *drie* standen waren: adel, geestelijkheid en stedelijke burgerij. Eén stem werd uitgebracht door de Ridderschap; één door de geëligeerden, d.w.z. vertegenwoordigers van de eigenaars der landerijen, die vroeger aan de geestelijkheid hadden behoord. Het kòn verdedigd worden, mits men het grondbezit als de rechtsgrond beschouwde van de politieke invloed der geestelijkheid. En dat is meer dan eens zo beredeneerd. De derde stem werd uitgebracht door de steden.

En dan volgt *Gelderland*. Dat gewest was eigenlijk een federatie van drie republiekjes: de kwartieren van Arnhem, Nijmegen en Zutphen. Natuurlijk is het normaal, om te spreken van *vier* kwartieren. Maar één kwartier, Opper-Gelre, in een wijde kring om Venlo heen, was nog in Spaanse handen. De Staten der drie kwartieren vergaderden afzonderlijk en elke vergadering bestond uit twee leden, het lid der Ridderschap en dat der steden. Alleen als het zaken betrof van het gehele gewest of van de generaliteit, trad men met elkaar in overleg.

Overijsel had eveneens twee „leden" in de Statenvergadering, de

adel en de steden. De edelen stemden hier evenwel hoofd voor hoofd, en de drie steden, Kampen, Zwolle en Deventer hadden ieder één stem. Zo kwam het, dat de meerderheid kon worden gevormd door 2 steden en 14 edelen, 1 stad en 27 edelen en 3 steden en één edele.

In *Friesland* vergaderden de afgevaardigden van de vier kwartieren afzonderlijk, die van Oostergo, Westergo, de Zevenwolden en het kwartier van de steden. Merkwaardig is hier, dat het platteland niet vertegenwoordigd wordt door de *ridderschap*. Iedere boer, die een stemhebbende zathe bezit, kan meestemmen, als hij tenminste geen „papist" is. Dan „slaapt" zijn stem.

Sedert 1594 was *Stad en Lande* een afzonderlijk lid van de Unie. De Stad en de Ommelanden hadden ieder één stem. En het scheen haast onmogelijk, dat hier overeenstemming zou worden verkregen. Vaak kwam die ook alleen, doordat de stadhouder er zich mee bemoeide en het is geen wonder, dat juist de Rector van de Groninger Universiteit, Ubbo Emmius, de stadhouder typeert als de *custos concordiae*, de hoeder van de eendracht.

Eindelijk *Drente*, het landschap Drente. Het had zelfbestuur, en was een echte boerenrepubliek. Maar het zond geen afgevaardigde naar de Staten-Generaal.

Later kwamen bij het gebied der Republiek ook de generaliteitslanden te behoren: Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en Staats-Limburg. Het waren echter *wingewesten*.

De 7 gewesten zonden deputatiën naar Den Haag, naar de vergadering der Staten-Generaal. Hoe sterk een deputatie zou zijn, dat moest ieder gewest zelf weten. En geen enkele bepaling belette hun, dat de gehele gewestelijke Staten-vergadering naar de vergaderzaal van de Staten-Generaal toog. Het is ook meer dan eens gebeurd. In bijzonder ernstige gevallen gingen de Staten van Holland *en-corps* ter vergadering van de Staten-Generaal. Ze behoefden de karossen niet voor te doen komen. Het Binnenhof over en men was er.

Iedere week was er een andere voorzitter, want het presidium „wandelde" langs de gewesten. Gelderland stemde het eerst, want dat was van ouds een *hertogdom*. En een hertog is hoger dan een graaf. Het is aan de kronen duidelijk te zien. Die voorrang van Gelre vindt ge zelfs in...... het psalmboekje van de Protestanten, in de verklaring, die gevoegd was bij het authentieke afschrift van de Psalmen. En in de Hervormde Kerk heeft Gelre nog steeds de voorrang.

Gelderland stemde het eerst, maar het spreekt vanzelf, dat het

advies van Holland vaak meer invloed had. Steeds was de Hollandse deputatie vergezeld van de Raadpensionaris van dit gewest. Omdat hij er tòch altijd was en in Den Haag woonde, werd hij het adres, waaraan onze gezanten in het buitenland rapporten stuurden. De Raadpensionaris las ze en legde ze daarna aan Hunne Hoogmogenden voor. En als de discussie begon, had hij reeds volop tijd gehad, om over een passende instructie te denken. Zo werd hij de eigenlijke leider van de buitenlandse politiek.

Om volledig te zijn, zou ik nog moeten spreken over de Raad van State, die jaarlijks een begroting opmaakte, de „staat van oorlog"; van de admiraliteitscollege's, vijf in getal, die de belangen der vloot behartigden of daarnaar dienden te trachten......

Maar er rijst een belangrijke vraag. Wat had het volk voor invloed in deze aldus georganiseerde Republiek? Rechtstreekse invloed heel weinig. Maar indirect liet het zich wel gelden. Het zag, en vaak terecht! in Oranje een schild voor het volk, ook om het te beschutten tegen de willekeur der regenten. Het vond meermalen moedige pleitbezorgers in de predikanten, mannen uit het volk. Het gaf zijn mening te kennen in vlugschriften, blauwboekjes, onooglijk van uitvoering, scherp van toon. En tenslotte, het wist zich te wapenen met de critische humor, waarmee de Nedelander vrijmoedig toekijkt, als de grote heren zich wat al te breed maken. En dan vergete men ook niet, dat de regenten in de 16de en 17de eeuw geen beroepspolitici waren, doch zakenmensen, en die dus het contact met het leven gemakkelijker behielden.

De financiën, dat was wel *de* zwakke zijde van de Republiek. Ieder gewest betaalde zijn aandeel, zijn quote, en moest zelf maar voor zijn eigen methode zorgen, dat de opbrengst der belastingen in het eigen gewest toereikend waren. Holland betaalde 58 %, Friesland 11½, Zeeland 9, Gelderland 5½, Utrecht 6, Groningen 6 en Overijssel 3½. Vaak vloeiden de inkomsten bijzonder traag. Niemand betaalt graag met vreugde belasting. Er is hier een oude parlementariër in het kamp, die jaren geleden voor een vrouwenclub een lezing hield en daarbij betoogde, hoe welbesteed het belastinggeld was. Van geen andere uitgaven, die het budget van je gezin drukten, beleefde je zoveel pleizier — veiligheid, brandweer, een mooi trottoir, een goede school, enz. Zelfs dit betoog heeft in ons gezin niet kunnen bewerken, dat wij onze belastingpenningen met een dankbare blijheid offeren. Laat staan van toen. — En het raffinement, waarmee de wetgever nu nieuwe belasting-objecten pleegt te vinden en de ambtenaar de ontduiking achterhaalt, bestond toen nog niet. En toen er een belasting in Friesland kwam op arresleden

en speelwagentjes, namen de boeren die luxueuse vervoermiddelen uit elkaar en zetten ze op zolder, tot de belasting weer was afgeschaft.

Ja, die staatsregeling, waarover we het nu hadden, vertoonde wel grote gebreken. Toch heeft ons volk in die dagen veel gepresteerd. *Want volkskracht is meer waard dan perfectie van de staatsvorm.*

Laten we niet vergeten ook, dat in die tijd de Nederlander niet alleen tevreden was over zijn staatsinrichting, maar er zelfs prat op ging. Terwijl Franse schrijvers hun bewondering uitten en de Amerikanen later in hun staatsinrichting, die van de *Verenigde Staten*, ònze *Unie* in sommige opzichten tot voorbeeld namen.

Twee motieven dreven de Nederlander van toen, zijn staatsinrichting te waarderen. De vrijheid zag hij er in gewaarborgd, en hij wist, dat zij wortelde in de historie. Daardoor zat in latere reformatorische bewegingen toch steeds een conservatief element. Eerst na 1787 werden de Patriotten betoverd door het Franse voorbeeld, en waren sedert blind voor het historisch gewordene.

Hier raken wij een moeilijk probleem.

Het is bij elke staatkundige reformatie zaak, de synthese te vinden tussen het behoud van wat door de eeuwen heen is gegroeid en de vernieuwing, waarnaar een mondig volk moet durven streven.

Ten slotte: de wapenspreuk der Unie was Concordia parvae res crescunt. Concordia, dat is naar de letterlijke betekenis, meer dan eendracht. Het is niet maar zich op dezelfde wijze gedragen — dat kan een drilmeester ook bereiken — het is een zijn van hart; het gaat over een eenheid, die niet wordt opgelegd, maar die *groeit*, van *binnen uit*.

13. Het Offensief

In de jaren 1587 en '88 heerste achter de Vlaamse duinen een grote bedrijvigheid. Te Gent, Brugge en andere plaatsen werden honderden platboomde vaartuigen gebouwd. De scheepvaartverbindingen tussen Nieuwpoort en het achterland werden verbeterd. Een ganse vloot van kleine schepen moest binnendoor naar de Vlaamse kust en nieuwe troepen werden aangenomen. *Het doel van al deze voorbereidselen was een overvaart naar Engeland.*

Waarom? Daartoe bekijken we eerst een klein schema:

Hendrik VII

Hendrik VIII — Margaretha + Jacobus IV van Schotland

Filips II + Maria Tudor — Elisabeth — Eduard VI — Jacobus V

Maria Stuart

Jacobus VI (later als koning van Engeland Jacobus I)

Na Hendrik VIII hadden in Engeland geregeerd achtereenvolgens Eduard VI en Maria Tudor. Op de laatste volgde Elisabeth. Maar zij was een dochter van Anna Boleyn, geboren, toen de eerste gemalin van Hendrik VIII, van wie hij zich had laten scheiden, nog leefde. Juist deze echtscheiding had geleid tot het conflict met de Paus. Geen Rooms-Katholiek kon Elisabeth dus als een *wettig* kind van Hendrik VIII erkennen. Maria Stuart was volgens de R.K. na de dood van Maria Tudor de wettige koningin van Engeland. Maar zij was uit Schotland verdreven en door Elisabeth gevangen gezet. Haar tragedie is bekend: in 1587 stierf zij onder beulshanden. Nu verklaarde de Paus, dat Filips II, eens de gemaal van Maria Tudor, door hem werd beschouwd als koning van Engeland. En Filips rustte de Armada uit, om zijn nieuwe koninkrijk te veroveren. Dáárom werd een landingsleger in Vlaanderen samengetrokken. Er zit een trek van rusteloosheid in de politiek van Filips; hij heeft goede kansen in de Nederlanden, maar hij gaat intussen grijpen naar Engeland, daarna naar Frankrijk.

Oversteken naar Engeland — het gaat niet zo gemakkelijk. Het Kanaal is breder dan sommigen denken en het water is onstuimig. De transportschepen zouden toch gedekt moeten worden door een flinke oorlogsvloot en daarvoor was de Armada bestemd.

Parma was er in dit stadium op tegen. Eerst moest, naar hij oordeelde, Vlissingen worden veroverd. Die haven zou dan als

basis kunnen dienen voor de vloot. Nu moest als het ware het landingsleger in volle zee worden opgepikt.

Zo kreeg men dan in Augustus 1688 een merkwaardige situatie. In de haven van Duinkerken de transportschepen en het marsvaardige leger; voor de kust de Hollandse schepen, volkomen vertrouwd met ondiepten en tij; dan buiten de Armada die zich niet tussen de banken kon wagen; dan buiten weer de snelle Engelse schepen, die „de gans de veren een voor een uitplukte". De Armada trachtte, maar onverrichter zake, naar Spanje terug te keren, om Engeland heen. Prof. Gosses heeft het gehele verloop in één typische zin samengevat, nl.: de grootse onderneming werd een groteske mislukking.

De ondergang van de Armada riep voor òns land een acuut gevaar te voorschijn. Het leger, dat nu niet werd ingescheept, scheen een grote bedreiging te worden voor de vrije gewesten.

Maar tot de grote krachtproef kwam het niet. Filips liet het leger van Parma van front veranderen; het moest zich richten tegen Frankrijk. Daar was Hendrik III in 1589 gestorven en de naaste aanspraken op de troon konden, als de Salische wet in acht werd genomen, gemaakt worden door Hendrik van Navarre, de leider der Hugenoten. Of zou Isabella, een dochter van Filips, meer kans hebben? Haar moeder was een Franse koningsdochter. Maar Filips zou heel wat weerstanden moeten overwinnen, voor de Fransen een Habsburgse accepteerden.

De Hugenoten schaarden zich natuurlijk achter hun hoofdman; de strenge Rooms-Katholieken achtten hem onaanvaardbaar en waren dus geneigd, Isabella te accepteren; de „politieken" aarzelden.

Toen beging Filips de grote fout, op een vraag uit Frankrijk te antwoorden, dat hij tot bruidegom van zijn dochter een Oostenrijkse aartshertog had bestemd. Dat betekende wel in de volle zin Habsburg in Frankrijk. En toen hij nu vergeefs zijn krachten verspilde om Isabella aan de Fransen op te dringen, ontnam Hendrik van Navarre hem de laatste kansen door over te gaan tot de R.K. kerk. „Paris vaut bien une messe."

Maar ondertussen was er in ons land wat gebeurd. Wij hadden het offensief genomen. Willem Lodewijk had het het eerst bepleit. *Men kan in een oorlog een tijdlang gedwongen zijn tot het defensief, maar de overwinning wordt daardoor nooit behaald.* Daarvoor is de aanval nodig. Het initiatief moet aan de vijand worden ontwrongen. En sedert 1590 is onze legerleiding onder Maurits en Willem Lodewijk daarin geslaagd. Dit nemen van het offensief

gaat gepaard met een belangrijke legerhervorming. In de volle zin van het woord een *Renaissance* op militair gebied. Naar Romeins voorbeeld werd de slaglinie samengesteld uit kleiner eenheden, waardoor zij veel beweeglijker werd. Er kwam een goede vuurdiscipline, gekweekt door geregelde opzettelijke exercitie. De krijgstucht werd zo goed gehandhaafd, dat de steden, die vroeger inkwartiering als een straf beschouwden, nu vroegen om een garnizoen. Bovenal muntten de beide veldheren uit in de belegeringskunst en alweer volgden zij daarbij Romeinse voorbeelden. De oude tactiek was: bombardeer de vestingwerken, tot zij stormrijp zijn en ga dan tot de bestorming over. Nu wordt het graven en nog eens graven. Door loopgraven nadert men de stad; dan wordt er een tunnel gegraven tot onder de wal; het uiteinde van de tunnel krijgt de vorm van een T en de bovenbalk van die letter wordt met buskruit gevuld en daarna afgesloten. Slechts een nauwe verbinding door de sterke afsluiting vormt de weg voor het „lopend vuur", dat de lading tot ontploffing brengt. Natuurlijk namen de belegerden tegenmaatregelen. Ik vermeld slechts één technische bijzonderheid. In de wal werden ijzeren pannen ingegraven, met water gevuld. Die pannen werden nauwkeurig bewaakt, want als daar in de diepte werd gegraven, kwam er golving in het water. Het beleg eindigde, als er geen ontzet kwam opdagen, bijna wiskundig zeker met een capitulatie. En Maurits was bereid, billijke voorwaarden aan te bieden in zulk een geval. Er ontstond tussen hem en de vijanden een code van ridderlijkheid, waarvan merkwaardige staaltjes te vermelden zijn. In het proefschrift van Dr Bax is daarvan het bewijs te vinden.

Maurits was dan ook gezien bij zijn troepen, èn bij het volk, dat hij na jaren van toenemend gevaar, deed herademen. En ook door de vijandelijke soldaat werd hij gerespecteerd. Pirenne zegt, dat Maurits zich in groter populariteit verheugde, dan zijn vader ooit te beurt was gevallen.

Welke successen werden bereikt? Het is voldoende, een lijstje op te schrijven.

1590 Breda.
1591 Zutphen, Deventer, Delfzijl, Hulst, Nijmegen.
1592 Steenwijk en Koevorden.
1593 Geertruidenberg.
1594 Reductie van Groningen.

De successen van 1591 zijn alleen mogelijk, doordat Maurits zijn leger snel langs de binnenwateren weet te verplaatsen; door zijn snelheid houdt hij het initiatief in handen. Zutphen, Deventer en Nijmegen brachten de contrôle over de grote rivieren in onze han-

den. Delfzijl, Steenwijk en Koevorden, dat betekent het isoleren van Groningen.

In 1595 sloot de Republiek een verbond met Frankrijk en Engeland. Dat betekende de erkenning als onafhankelijke staat.

Het jaar 1597 bracht de snelle overwinning bij Turnhout, waar het vijandelijke leger in marsformatie onder de voet werd gelopen. Even belangrijk was, dat in datzelfde jaar de graafschap Zutphen en Twente van vijandelijke bezettingen werden bevrijd.

Filips zag in, dat de Noordelijke Nederlanden voor hem verloren waren. Hij deed nog een poging, ze te behouden voor de dynastie, door ze te bestemmen voor zijn geliefde dochter Isabella en haar gemaal Albertus van Oostenrijk. Maar er was geen kwestie van, dat zulke pogingen nog een kans op succes zouden hebben. De Republiek dacht er eerder over, het Zuiden te veroveren.

Zou die verovering als een bevrijding worden geapprecieerd? Toen Maurits in 1600 oprukte langs de Vlaamse kust, toonde de Vlaamse bevolking zich zeer vijandig. Die opmars liep uit op de slag bij Nieuwpoort, het belangrijkste militaire succes, door de Nederlandse landmacht ooit in het open veld behaald.

1607 eindelijk is het jaar, waarin Heemskerck zijn naam vereeuwigde, door de Spaanse vloot aan te vallen in de schaduw van de schijnbaar ongenaakbare rotsen van Gibraltar.

Een tijdperk heb ik met u besproken, waarin men pleizier heeft. Geen wonder, dat Fruin nooit beter op dreef is geweest, dan toen hij de Tien Jaren beschreef (1588—1598). Een boek, dat meer is dan een politieke en militaire geschiedenis. Het verhaalt ook van handel en zeevaart, en van de grondlegging van een koloniaal rijk in Indië. *Het verhaalt van een volk, dat sterk wordt.*

Nu grijp ik terug naar wat we de vorige keer bespraken. We hadden het over een staatsregeling, die we een ruïne hebben genoemd. Een vlotte afdoening van zaken scheen niet mogelijk. En men zou zeggen: zal er ooit wat tot stand worden gebracht, dan eerst een betere staatsregeling.

Hier werd wat tot stand gebracht. Natuurlijk, ik geef toe, het werd mede mogelijk, door het buitengewone staatsmanstalent van Johan van Oldenbarnevelt. Maar toch in de eerste plaats mogelijk door de frisse volkskracht, het zelfvertrouwen, dat soms bijna omsloeg in bravoure.

Van Willem van Oranje wordt gezegd, dat hij het woord gesproken heeft: Het is niet nodig, te hopen, om iets te ondernemen, en men behoeft niet te slagen om toch te volharden. Deze uitspraak is niet van Willem van Oranje afkomstig. En tòch zit er in dit woord

iets, dat bij hem past. Hij heeft volgehouden, op hoop tegen hoop.

Maar nu, onder Maurits, volgen de successen elkaar op; eindelijk, eindelijk is de volharding beloond. En Maurits' lijfspreuk wordt bewaarheid: *Tandem fit surculus arbor*. Eindelijk wordt het rijsje een boom.

14. De ontmoeting van Oost en West

Tandem fit surculus arbor. Neen, er zat geen twijfel meer in, of het wel wat worden zou. Omstreeks 1600 had ons volk geen last van minderwaardigheidscomplexen. In de Middeleeuwen groeide het al: toen was het gezicht reeds gekeerd naar de zee.

De zee, die heeft u eerst den vrijen hals gegeven, èn *De see maeckt, dat het lant den vijant overwint.*

Op zee is grote koenheid ten toon gespreid, en de sage van de Vliegende Hollander is wel verdicht door onze vijanden, uit jaloersheid. Toen Jan Huygen Linschoten 20 jaar was, schreef hij: „Mijn hart denckt anders niet, nacht ende dach, dan om vreemde landen te besien. Soo weet men wat te vertellen, als men out is. Daer is geen tijd quader versleten, als een jongman op zijn moeders keucken te blijven".

Het scheepsvolk voor de grote nieuwe ondernemingen kwam vooral uit de lage kuststreek tot Denemarken toe. Nog treft men op Sylt en de Halligen zilveren versierselen aan met de drie Andreaskruisen onder elkaar; ze zijn door de thuisvarende zeeman te Amsterdam gekocht.

Ik wil niet beweren, dat aan die verre tochten *overmatige* aandacht is gewijd. Maar wel, dat in elk geval *te weinig* wordt geweten van onze activiteit dichter bij huis. Van de handel op Engeland, Frankrijk, en door de Sont. En juist hier zijn er zulke sprekende cijfers.

Van 26 Juni tot 17 November 1645 passeren er door de Sont 793 schepen, waarvan 702 onder Nederlandse vlag en waarvan weer 590 thuis horen in Amsterdam. De handelsrelaties konden worden verstevigd, doordat onze kooplieden beschikten over grote kapitalen, zodat zij hun relaties in het buitenland credieten konden verstrekken op lange termijn. Vooral de uitgeweken Antwerpenaren waren zeer actief. En Ds Plancius, van origine ook al weer een Zuid-Nederlander, gaf in een afgedankte kerk in Amsterdam de zeelieden les in zeevaartkunde. De dominee op de kansel, de

gebruinde mannen met hun schippersbaardjes in de ouderlingenbanken.

Zelf hebben die schippers verteld van hun tochten, in reisverhalen, soms van een wonderlijke frisheid en directheid. Het is een *groots nationaal werk* van de Linschotenvereniging, de uitgave van die oude reisverhalen. U moet ze lezen, het verhaal van Dirck Gerritszoon Pomp, alias Dirk China, de tocht van Olivier van Noort om de aardbol, het verhaal van het vergaan van het jacht de Sperwer, waarvan de schepelingen jaren in Korea verbleven, en niet te vergeten het journaal van Willem Ysbrand Bontekoe, dat door de zorg van Prof. Geyl ook in het Engels is vertaald.

Uit dit laatste werk lees ik u enkele passages voor.

Bontekoe was na Kerstmis 1618 als schipper van de „Nieu-Hoorn" uitgevaren en had als lading onder meer 360 vaten buskruit aan boord. Dicht bij straat Soenda ontstond er brand aan boord, doordat de botteliersmaat een gloeiende kaarsepit in een vaatje brandewijn liet vallen. De „coopman" wilde aanvankelijk geen vergunning geven, het kruit over boord te werpen. Toen men er eindelijk mee begon, was het al te laat. Bovendien ging een deel der bemanning zich in de boten bergen, inplaats van aan het blussingswerk te helpen. Zo vloog het schip in de lucht. En dan vervolgt Bontekoe:

„En ick Willem Ysbrantz. Bontekoe, toe ter tijdt schipper, vloogh mede inde lught; wiste niet beter of ick moest daer mede sterven. Ick stack mijn handen en armen nae den Hemel en riep: „Daer vaer ick heen, o Heer! weest my arme sondaer genadigh!" Meende daarmede mijn eynde te hebben; doch hadde evenwel in 't op-vlieghen mijn volle verstant, en bemerckte een licht in mijn herte dat noch met eenige vrolijckheydt vermengt was, soo 't scheen, en quam alsoo wederom neer in 't water, manck de stucken en borden van 't schip dat heel aan stucken was. In 't water leggende kreegh ick sulke nieuwe couragie gelijck of ick een nieu mensch hadde gheweest. Toe siende soo lagh de groote mast aen mijn eene zijd' en de fockemast aen mijn ander zijd'; ik klom opde groote mast en gingh daer op liggen en sagh het werk eens over, en seyd': „O Godt! hoe is dit schoone schip vergaen, gelijck Sodoma en Gomorra."

Hier dus legghende sagh gheen levendigh mensch, waer dat ick heen sagh; en terwijl ick hier dus lagh in ghedachten, soo komter een jonghman by mijn zijd' opborlen en smeet met handen en met voeten; en hy geraeckte aende knop van de steven (die weer was comen opdrijven) seggende: „Ick ben al klaar." Doe keeck ick om en seyde: „O Godt! leefter noch iemant?" Deze jonghman was genaemt Herman van Kniphuysen, uyt de Eyder van daen. Ick sagh by dese jonghman een spiertjen of kleyn-mastjen drijven, en alsoo de groote mast (daer ick op lagh) vast om en wederom walterde, dat ick daer niet wel op blijven kon, seyde ick tegen hem: „schuyft my dat spiertjen toe, ick salder op gaan leggen en halen my alsoo nae u toe, soo sullen wy bij malkander gaen sitten," 't welck hy dede, en quam alsoo by hem. Dat ick anders niet wel by hem soude gekomen hebben, quam omdat ick in 't opvliegen zoo geslagen was. Mijn rugh was heel beschadicht, hadde ook twee gaten in 't hoofd; want het quam soo aen, dat ick dochte: „o Heer! nog een beetje, soo ben ick doodt." Ja het scheen, dat my hooren en sien vergingh. Wy saten hier by malkander,

elck een inneckhout vande boegh in den arm hebbende. Ginghen staen en keken uyt na de schuyt en boot; wordense eyndelijck gewaer, doch waren soo verd' henen dat wy kwalyck sien konden of de voorsteven of de achtersteven na ons toe lach. De son was aen 't water om onder te gaan. Seyden doen tegen mijn maet: „Harmen, het schijnt dat onse hoop hier verloren is, want het is laet, de son gaet onder, de schuyt en boot zijn soo verd', datmen haer qualijck sien kan; het schip is stucken, en wy moghen 't hier (op 't wrack) niet langh harden: daerom laet ons God almachtich bidden om een goede uytkomst." Wy deden soo en baden Godt seer ernstelijck aen om een goede uytkomste; het welcke wy kregen, want als wy weder opsagen, so was de schuyt met de boot dicht by ons, om het welcke wy seer verblijt waren. Ick riep datelijck: „Bergh de schipper! bergh de schipper!" Sy dat hoorende waren seer verblijt en riepen: „De schipper leeft noch, de schipper leeft noch!" en roeyden daerop dichte by 't wrack en bleven daer soo leggen met schuyt en boot, dorsten niet by ons komen, vermits zij vreesden, dat een stuck van 't wrack door de schuyt of boot soude stooten."

De beide drenkelingen werden aan boord genomen van de boot, en de boot en de sloep probeerden met een zeil, van hemden gemaakt, het land te bereiken. Het dagelijks broodrantsoen bedroeg een stukje „als het lit van een vinger."

„De benauwtheydt wierde hoe langher hoe swaerder en grooter, en het volck begon soo wanhoopig, mistroostigh en wreedt op malcanderen te sien, dat het leeck datse malcander bykans souden aenghetast hebben om te eten; jae spraecken daer van onder malcander, en vonden goedt de jongens eerst op te eten; die op zijnde, wilden sy daer om werpen, wie men dan aentasten soud; waer over ick in mijn geest seer ontroert wierde en uyt grooter benauwtheydt badt ick Godt almachtigh, dat het sijn Vaderlijcke ontfermhertigheydt daer toe doch niet soude laten komen, en ons niet versoecken boven 't vermoghen, wetende wat maecksel dat wij waren. Ick kan niet wel zeggen hoe bang dat my was om dese voorslagh, te meer omdat icker (soo my docht) weleenige sach die 't begonnen zouden hebben om de jonghens te dooden; doch ick versprack haer (met Godts hulpe) en bad voor de jongens en seyde: „Mannen, laet ons dat niet doen. Godt sal wel een uytkomst geven, want wij konnen niet ver van landt syn, uytwijsende ons daghelijcx afpassen en schieten." Sy gaven voor antwoordt: „Dat hebt ghy al langh geseyt en wy krijgen geen landt; jae, seylen mogelijck van 't land af"; wesende geheel 't ontevreden. Sy stelden my doe de tijdt van drie dagen, om, indien wy in dien tijdt gheen land beseylden, de jongens te eten. Voorwaer een desperaet voornemen! Badt daerover met een yverighen ernst aen Godt, dat hy sijn genadighe ooghen op ons soude nederslaen en gheleyden ons binnen die tijdt te lande, opdat wy gheen grouwelen souden bedrijven voor sijn ooghen."

Gelukkig kregen zij eindelijk de kust van Sumatra in zicht.

„De Heer almachtigh zy gelooft en gepresen, die onse bidden en smeken heeft verhoort; want wy deden des morgens en 's avonds het gebedt, met yverigen aendacht tot Godt en songhen oock een psalm voor en nae het ghebedt, want wy hadden noch eenighe psalmboeckjes by ons".

De bevolking van Sumatra bereidde nieuwe moeilijkheden. Bekend is de episode, dat Bontekoe tussen twee vijandig gezinde inlanders in een sloep zit, „als een schaep tusschen twee wolven, met duyzent vreezen".

„En het scheen of my inwendigh geseyd werd, dat ick singen soude, hetwelk ick dede, hoewel ick in sulcke benauwdheydt was, en songh, dat het door de boomen en bosschen klonk. En als sy dit sagen, begonden te lachen, gaepten dat men haer in de keel sien kon,....."

Vlak ten Westen van Lissabon ligt het plaatsje Belem. De tourist bewondert hier de kathedraal met haar rijke ornamentiek, die verhaalt van Portugals gouden eeuw. Hier heeft Vasco da Gama de laatste nacht voor zijn vertrek naar Indië doorgebracht in gebed. Dit Godshuis is gebouwd uit de opbrengst van de eerste tocht en de gehele ornamentiek spreekt van zeevaart en tropische weelde. De Portugezen hebben de zeehandel op Indië, om de Kaap heen, tot ontwikkeling gebracht.

In 1580 evenwel werd Portugal door de Spanjaarden veroverd en spoedig daarop volgde een verbod van de vaart van Nederlandse schepen op Portugese havens. Anderen zouden nu kunnen profiteren van de vaart op Portugal en de Indische waren over Europa distribueren. Tenzij wij zèlf op Indië gingen varen. Er is toen gedacht om de vaart om de Noord en de tocht van Barendsz en Heemskerk is bekend. Maar het bleek onmogelijk en dus volgden wij dezelfde weg als de Portugezen. Eerst Houtman en De Keyzer. Het waren wel zware tochten. Toen de kleine vloot na 10 maanden varen haar bestemming bereikte, waren er van de 249 „eters" nog 129 in leven. Eentonig vermeldt het journaal de namen van hen, die stierven en „buiten boord werden gezet". En tòch was het een taai ras. Jacob Dircksz. werd bij Sedajoe zo gewond, dat hem de ingewanden op de schoenen hingen en was niettemin na enkele dagen zo opgelapt, dat hij aan een nieuw gevecht kon deelnemen. En een bravour! Op Bali werd een globe vertoond, en de adelborst Luitgens wees den Balinezen, hoe groot Nederland was. Hij lijfde, om effect te maken, er maar eventjes geheel Europa bij in, Moscovië incluis. En toen de vorst van het land nu ook zijn eigen land werd gewezen, verwonderde hij zich, dat het „zo klein in de kaart lag".

De eerste reis leverde maar een geringe winst op. De tweede, onder Van Neck, was stukken beter. Het ging in die tijd zo toe, dat er een kapitaal voor de tocht werd bijeengebracht en na afloop, als het resultaat werd berekend, werd de onderneming geliquideerd. Ditmaal kreeg ieder 265 % van zijn inlage terug. Ik vermeld hier een bijzonderheid, voor een predikant om van te watertanden. Ds. Plancius had 100.000 gld. gerisqueerd en kreeg dus meer dan een kwart millioen terug!

Dit succes lokte tot nieuwe ondernemingen en er ontstond spoedig een scherpe concurrentie, vooral tussen Holland en Zeeland. Bovendien — ook Engeland trachtte zich in de Indiën een positie te verwerven. Oldenbarneveldt bewerkte daarom een Nederlandse concentratie, en Maurits hielp hem, door de Zeeuwen tot medewerking te brengen. Door samensmelting van de bestaande onder-

nemingen werd zo de Vereenigde Oostindische Compagnie gevormd (1602). Er bleek veel kapitaal beschikbaar te zijn. Isaäc Lemaire schreef in voor 97000 gulden. Deze Zuid-Nederlander was een ondernemend man en zijn grafschrift getuigt: Hier ligt begraven Sr. Izaäk le Maire, koopman, die gedurende zijn handelinge op meest alle de quartieren van de wereld door Gode de Heere zoo rijckelijk is gezegend geweest, dat hij in dartigh jaren tijds behoudens eer verworven heeft 1500.000 guldens. Is in den Heere gerust den 20ste September 1624.

In totaal werd voor 6½ millioen ingetekend.

Het octrooi verleende aan de V.O.C. het recht van alleenhandel ten Oosten van Kaap de Goede Hoop en ten westen van straat Magelhaens. Wat betekent dit monopolie? Alleen, dat geen andere *Nederlandse* ondernemingen in dat gebied handel mogen gaan drijven. Maar de bedoeling van de Compagnie is steeds geweest, om ook *buitenlanders* zoveel mogelijk de mededinging te beletten. De kerkeraad van Amsterdam had bezwaar tegen die monopoliestelsels en achtte de vrijhandel in overeenstemming met Gods Woord.

De Compagnie was niet alleen een handelsvennootschap. Zij oefende, op naam van de Staten-Generaal, ook *souvereiniteitsrechten* uit. In het door haar bezette gebied werd recht gesproken en het burgerlijk bestuur uitgeoefend door haar ambtenaren. Wat de handel betreft, zij hield zich niet alleen bezig met het verhandelen van specerijen naar Europa, zij dreef ook handel tussen verschillende Aziatische streken. Even merkwaardig als voordelig was de handel op Japan. De Nederlanders waren op Decima in een vernederende positie, maar er werd veel verdiend. Decima was het venster van Japan naar het Westen.

Aanvankelijk vestigde de Compagnie in de Archipel slechts kleine nederzettingen, factorijen, pakhuizen, hulpgebouwen en met zo mogelijk enige militaire versterking. Maar dit bleek niet voldoende. Er moest komen een algemeen rendez-vous. En dat is gesticht door Jan Pieterszoon Coen, de grote Gouverneur-Generaal, de stichter van Batavia.

Hij heet Coen en niet Cohn, zoals geïnsinueerd is. En hij was geen Jood, maar hij is als Christenkind op 8 Januari 1587 te Hoorn gedoopt als zoon van Pieter Janszoon van Twisk. Te Hoorn staat dan ook zijn standbeeld, en toen het werd onthuld, heeft de grote redenaar Schaepman hem getekend als een sterke rots in de branding. Coen is een man van kracht. En die kracht tintelt in zijn brieven, door Colenbrander uitgegeven. Een uitgave, die het beste monument voor Coen zal blijven. Die brieven bevatten zinnen, die

nòg hun kracht hebben. Dispereert niet, ontsiet uwe vijanden niet. Siet wat een goede couragie vermagh. Altijd grijpt Coen verder dan de bewindhebbers. Hij is geen man van halve maatregelen; hij pingelt niet. Een man van ijzeren strengheid maar ook van hoge zedelijkheid. En een dapper man. Als de Soenan komt met 100.000 man en hij er geen duizend tegenover kan stellen, dan schrijft hij: wij sijn haer met Gods hulp seer wel getroost. Er zijn ook schaduwen, en donker blijft de vlek op Banda.

Tweemaal is Batavia belegerd, en tijdens het tweede beleg is Coen gestorven. Hij liet een dochtertje na van vier dagen. De begrafenis had plaats op kosten der Compagnie, waar de heren XVII aanmerking op maakten. En toen de weduwe in patria terug was, moest zij nog met de Compagnie procederen over niet uitbetaalde tractementen. Wel had Coen terecht geschreven: „de iver tot dienst der Compagnie, welstand van 't patria, is oorsaeck van onse compste alhier geweest ende niet het cleene tractement, ons by UE. toegelegt."

Ook de *welstand van patria*. Want — we mogen het nooit vergeten — deze actie in het Oosten is een stuk van onze vrijheidsoorlog. Strategisch bezien is het een tegenmaatregel tegen de actie van Filips, om onze handel te nekken, ons van de zee weg te manoeuvreren. Vooral in dit licht moeten wij onze vestiging in Indië bezien.

Maar de gevolgen zijn veel groter. Zeker, er was veel onverschilligheid in patria voor Indië, maar toch, de invloed van Indië werd gezien. Door de vreemdeling misschien het best.

Een Pools schrijver merkte in het begin dezer eeuw op:

„Men zou denken, dat het een stil land is, dat reeds lang zijn vaste vorm gevonden heeft, dat overwonnen en zich gehandhaafd heeft, dat zijn kust vooruit heeft geschoven en nu uitrust in zo'n half-slapende kabbelende harmonie van gedachten, mensen en dingen, van bloemen, dieren en groenten.

Niets daarvan.

Over dit land, over deze stroken grond, over deze stromen water, die overal tussen liggen, vliegt iets met het vurig brandmerk, vervult de grote steden, dringt door in de havens, trekt de mensen aan, mengt zich met het bloed, beheerst de harten, lokt de verbeeldingskracht en verstoort oude, vaste gewoonten: de duistere, onvatbare, gloeiende en waanzinnige geest van de eilanden Java, Borneo, Sumatra en andere, die over de zee verspreid liggen. Van de grote, vruchtbare, rijke eilanden, die de mensen van hier uit besturen en waar zij heen varen met krachtige schepen. Van die eilanden komt hier een wonderlijke roes van hitte, gloed en ver-

doving, allerlei extracten van wilde planten, verwerkt tot flonkerende dranken, ongekende vruchten, wonderlijke kleuren, die niet passen onder de hemel van dit land, en lichte, vloeiende gebaren, verblindend voor deze mensen van de zware kamp tegen de zee. Van deze eilanden komt hier alles, wat de mensen naar het hoofd stijgt: heerlijke tabak, koffie, waarvan 't hart met dubbele kracht gaat werken, allerlei specerijen, de fijnste kruiden, de sterkste dranken, de wonderlijkste kleuren (die hier nog dubbel opvallen, onder de bedekte hemel) en dreigende gebaren."

Wij moeten dit nog breder zien, geestelijker.

Kaerst wijst er op in zijn Geschichte des Hellenismus, dat aan de Hellespont elkaar twee werelden ontmoeten, het Westen en het Oosten. En het is, alsof die werelden een tendenz hebben, zich van elkaar te verwijderen. Aardrijkskundig: de Westerse cultuur gaat van Griekenland naar Rome en komt daarna aan de boorden der Noordzee. Het Westen wil in zijn denken alles begrenzen; het Oosten droomt weg in het oneindige. Het Westen is het gebied van de actieve persoonlijkheid, het Oosten van de onpersoonlijke stilte.

Maar Oost en West ontmoeten elkaar toch en vinden elkaar op meer dan een wijze. Westerse consequentie en Oosters raffinement en hartstocht kunnen huwen tot een verschrikkelijk systeem.

Toch kan het ook anders.

Het Kruis is niet Westers en niet Oosters. Het rijst omhoog boven de gehele wereld. Het veelzijdigste commentaar op het Evangelie komt eerst tot stand, als ook het Oosten daaraan meewerkt.

Onze koloniale politiek heeft na vele misslagen en schier onherstelbare verzuimen al meer gewonnen aan ethische inhoud.

Er zijn velen, die in hoog idealisme, en om de woorden van Coen te gebruiken — „niet om het cleene traktement hun toegelegt", zich aan Indië hebben gegeven, onbevooroordeeld, eerlijk, actief. En het is mede daaraan te danken, dat het werk van mannen als Coen een vervolg heeft gehad tot in het heden en, zo God het wil, nog ondanks alles, mogelijkheden voor de toekomst.

15. Kerk en Staat

De twisten tijdens het Twaalfjarig Bestand — zullen we dit onderwerp wel behandelen? Spreekt men niet van een vlek op onze historie? Maar al ontveins ik mij de moeilijkheden niet, wij

zullen die moeilijkheden onder de ogen moeten zien. Al ben ik niet van plan, ze te vergróten, door een poging tot neutraliteit.

Niet in 1618, maar in 1625, na Maurits' dood, publiceerde Vondel zijn Palamedes, waarin hij Oldebarnevelt voorstelde als de vermoorde onschuld. Hij maakte school. Met name in de kring der Patriotten later, o.a. door Betje Wolff, werd Oldebarnevelt op dezelfde wijze gezien en geëerd als door Vondel. En daartegenover is er een andere lijn, die van de Gereformeerde historici, beginnend bij Trigland.

Dan komt de 19de eeuw met een grote opleving op het terrein der historische wetenschap. Er is een veelbelovend begin bij Thorbecke. En dan komen de drie grootmeesters, Groen, Fruin en Bakhuizen van den Brink. Onderling zijn ze zeer verschillend. Groen de voorname aristocraat, Fruin de wat stijve, deftige burger en Bakhuizen de man van de wat wispelturige genialiteit. Nuyens kan met hen niet op één lijn worden gesteld. De emancipatie der Rooms-Katholieken moest nog grotendeels plaats hebben. Nuyens was arts op een Noord-Hollands dorp en had een drukke practijk. Hij werkte met het materiaal, dat anderen hem door hun bronnenpublicaties en studies boden. Maar hij interpreteerde het anders; hij bezag de historie van R.K. standpunt. Dat gaf aanleiding tot een soms rijke en vaak vruchtbare discussie. Na die tijd vindt men op historisch terrein minder imponerende figuren. Men trekt zich terug op de detailstudie en trekt slechts zelden en dan nog schuchter een grote lijn.

In die 19de eeuw is het conflict tijdens het Bestand ook aan de orde geweest. En... Groen en Fruin, de anti-revolutionair en de liberaal, zijn het op gewichtige punten met elkaar eens. Merkwaardig en leerzaam is de discussie rondom het boek van de Amerikaanse historicus Motley. Tegen zijn eenzijdige voorstelling van zaken schreef Groen zijn historische studie Maurice et Barnevelt, later door Busken Huet op waarderende wijze beoordeeld.

De Geschiedenisboeken van Van Rijsens bewogen zich in dezelfde lijn. Maar later zijn de leerboeken voor het M.O. weer gedegenereerd ter wille van de neutraliteit. Dan geeft men veel feiten, maar de beginselen worden niet besproken. Nergens is er dan een uitpellen van de vraagstukken, die in het geding zijn. En het gevolg is een oppervlakkig en soms dwaas oordeel.

Voorop moet staan, dat het gehele conflict zich afspeelde tijdens het Twaalfjarig *Bestand*, en wel in de laatste jaren, toen men zich gereed moest maken, om nieuwe, dreigende aanvallen van de vijand te weerstaan.

Het begon met een controverse op confessioneel gebied. De

volgelingen van Arminius, hoogleraar te Leiden, de Arminianen, waren het op bepaalde punten niet eens met de Nederlandse Geloofsbelijdenis, zoals die in de geboortejaren der Gereformeerde kerken was geformuleerd door Guido de Brès.

En daarbij moeten we letten op twee punten. Vooreerst: het ging *niet om bijzaken*. Het raakte het *hart der belijdenis*. Het is daarbij volstrekt onjuist, dat de Remonstranten géén belijdenis wilden. Zij waren geen Libertijnen, al gevoelden die wel sympathie voor hen.

Verder: het was geen zaak van de theologen alleen. Het volk zelf streed mee en voelde het als een bloedige ernst. Dat is geen wonder. Want reeds in 't algemeen is ons volk theologisch aangelegd, zwaar op de hand misschien, evenals de Schotten. Maar bovendien had het Calvinisme juist de nadruk gelegd op de persoonlijke keus in zaken van het geloof. Raadsheren van het Hof èn koetsiers en schippers lazen de Institutie van Calvijn.

In 1610 staken de Arminianen de hoofden bijeen op een conferentie te Gouda. Daar stelden zij hun *Remonstrantie* op, een uiteenzetting van hun gevoelens in vijf punten, ze dienden haar in bij de *Staten van Holland*. Dit laatste moet alle aandacht hebben. Want zij erkennen daarmee de Staten van Holland als autoriteit in de zaken der Gereformeerde Kerk, ook wat haar belijdenis betreft.

Dit is feitelijk niets buitengewoons.

In Duitsland en ook in Scandinavië gold de regel: cujus regio, eius religio, wiens land, diens godsdienst. De vorst besliste, welke confessie in de kerk van zijn land zou worden beleden.

Deze opvatting werd niet alleen door Lutherse vorsten gehuldigd. In de Keurpfalz werd de taak van de keurvorst vergeleken met die van koning Josia, die de ware religie herstelde. Erastus uit Heidelberg verdedigde een sterk overheidsgezag in de officiële kerk, zoals dat, niet zonder zijn toejuiching, ook in Engeland in practijk werd gebracht. En hoe was in ons eigen land de practijk? In 1596 belegden de Staten van Friesland een vergadering, waarin de Gereformeerde prediker Ancronius en de Doopsgezinde voorganger Pieter van Keulen tegen elkaar debatteerden, waarna de Staten oordeelde, dat laatstgenoemde op alle punten „volkomen was verslagen en neergelegd", met het gevolg, dat de publieke exercitie van de Doopsgezinde religie werd verboden. In Stad en Lande was een kerkorde voor de Gereformeerde Kerk ingevoerd op gezag van zijne Excellentie de stadhouder en de Gedeputeerde Staten. De kerkvisatie geschiedde door twee predikanten en een lidmaat der overheid.

Leicester had getracht de kerken meer zelfstandigheid te geven,

maar na zijn vertrek hadden met name de staten van Holland maatregelen genomen, om die vrijheid weer in te korten. Zij waren wel bijzonder voor een sterke politieke invloed in kerkelijke zaken. En in de dagen van het Bestand speelt daarbij vooral een rol de begeerte, om de eenheid van alle protestanten te handhaven, wat alleen mogelijk was bij een ruime belijdenis. Die eenheid scheen de regenten voorwaarde voor de kracht van de jonge staat.

In 1614 kwamen de Staten van Holland dan ook met hun bekende Resolutie tot vrede der kerk. De Staten beslisten daarbij, wat wel en wat niet noodzakelijk was te leren. Zij gaven dus feitelijk een beslissing in theologische zaken.

En staatsdwang moest dienen, om die theologische beslissing te handhaven. Waar de kerkeraden of gemeenteleden zich verzetten, in doleantie gingen en afzonderlijk vergaderden, daar trad de staat scherp op. In Schoonhoven b.v. werden burgers van hun politieke rechten beroofd en *werd hun nering verboden,* omdat zij zich niet wilden voegen. Doopsgezinden en Lutheranen werden geduld, dezen niet. Fruin spreekt hier, en terecht, van een inquisitoriaal optreden.

Ondanks dit machtsvertoon stonden de Staten van Holland niet sterk. Onder de regenten vonden zij buiten dit gewest weinig steun; binnen hun eigen kring was er bovendien oppositie o.a. van het machtige Amsterdam. En onder de brede volksmassa, zowel in als buiten Holland, hadden de Remonstranten betrekkelijk weinig invloed.

Lange tijd had Prins Maurits zich in dit conflict afzijdig gehouden. Maar Willem Lodewijk bezwoer hem, niet in zijn apathie te volharden. Juist het volk, zo betoogde hij, dat in de vrijheidsoorlog het spits heeft afgebeten, wordt nu in zijn recht gekrenkt.

Maurits voelde er het meest voor, dat de beide groepen vreedzaam naast elkaar zouden leven, ieder met een eigen kerkgebouw. Toen de Staten van Holland hem evenwel vroegen, of hij de militaire macht wilde inzetten tegen de contra-Remonstranten, als die zich niet voegden naar de orders van de Staten, weigerde hij. En snel werd het nu duidelijk, voor welke der partijen de Prins had gekozen. 23 Juli 1617 ging hij met groot gevolg bij de Contra-Remonstranten in de Kloosterkerk de prediking horen. Die daad was een proclamatie.

4 Augustus gaven de Staten van Holland het antwoord, door een reeks besluiten, die de naam van de Scherpe Resolutie dragen.

Besloten werd:

1°. er zal geen nationale Synode worden gehouden;

2°. zij, die zich bezwaard gevoelen over de maatregelen, door stedelijke regeringen genomen, mogen niet in hoger beroep gaan bij het Hof van Holland. Zij moeten klagen bij de Staten, d.w.z. komen in hoger beroep bij een college, waarin hun eigen onderdrukkers zitting en stem hebben;
3°. de steden worden gemachtigd, waardgelders in dienst te nemen;
4°. de troepen, die ter repartitie van Holland staan, zullen een aanschrijving krijgen, dat zij alleen hebben te gehoorzamen aan hun betaalsheren.

Het laatste punt vereist enige toelichting. De troepen behoorden betaald te worden door de Generaliteit. Reeds lang evenwel heerste de gewoonte, dat de gewesten ieder een deel van de troepen betaalden, en die betaling als voorschot bij de kas der Generaliteit in rekening brachten.

Beter zou men kunnen zeggen: zij stortten alleen in de Generale kas, datgene wat er overbleef, nadat zij de troepen in of bij hun gewest hadden betaald. Die troepen stonden te hunner repartitie. Gemakkelijk won nu de opvatting veld, dat deze troepen werkelijk in dienst stonden van de Gewestelijke Overheden. En Holland trekt nu in de Scherpe Resolutie de lijn door: de soldaten, door dit gewest betaald (ongeveer de helft der troepen) mogen alleen bevelen ontvangen van de Staten van Holland. *Dus niet van Maurits*, de opperbevelhebber. In beginsel werd dus door de Scherpe Resoluitie aan Maurits het commando over een deel der troepen ontnomen.

Juist om dit laatste punt was de Scherpe Resolutie zo'n onverantwoordelijk besluit. Deze geste van de Staten is door latere schrijvers dan ook steeds met klem afgekeurd. Fruin noemt het een der meest roekeloze besluiten, die er ooit genomen zijn, en oordeelt, dat er een burgeroorlog in lag opgesloten.

En dat, terwijl het Bestand ten einde liep.

Het spreekt van zelf, dat Maurits nu in actie kwam. Het is alleen maar wonderbaarlijk, dat hij het in zo'n langzaam tempo deed.

Twee maanden, nadat de uitdaging door Holland plaats vond, legde Maurits onverwacht een garnizoen, waarop hij ten volle kon rekenen, in Den Briel. De sleutel van de Maas was in zijn hand. Drie maanden na Den Briel was Nijmegen aan de beurt. Ook in deze stad wist hij zijn wil op te leggen, zonder dat een schot viel. En eerst een half jaar later, op 28 Juli 1618, had de beslissende krachtmeting plaats in Utrecht. De Staten-Generaal hadden besloten, dat de waardgelders moesten worden afgedankt. Maurits kwam naar Utrecht, om dat besluit te helpen uitvoeren. En hij

wilde dat doen met de steun van troepen, *die ter repartitie van Holland stonden.* Nu zou blijken, van wie de soldaten de bevelen wensten te ontvangen.

Het was wel een vreemdsoortig toneel daar in Utrecht. Maurits was er, in opdracht van de Staten-Generaal, en gaf als zodanig orders aan de troepen. Hugo de Groot was er, en vermaande namens de Staten van Holland de officieren, geen bevelen van de Prins te accepteren. De betaalsheren hadden alleen te bevelen en de regel zou gelden: geen gehoorzaamheid, geen soldij. Maar zie, daar was een derde deputatie, gezonden door Amsterdam. Zij maakte het dreigement van de Hollandse Staten waardeloos. Want zij verklaarde, dat Amsterdam de soldij zou betalen, als Holland het niet meer deed. Is er duidelijker bewijs van de reeds ingetreden ontbinding? Maurits zette door; de troepen, die ter repartitie van Holland stonden, volgden zonder aarzelen *zijn* bevelen op; de waardgelders pakten hun biezen, zonder aan verzet te denken — de scherpe resolutie was krachteloos.

Toch wilden de Staten van Holland nog geen krimp geven en opnieuw sloeg Maurits toe. Nadat 's daags te voren de Staten-Generaal hem hadden gemachtigd, die maatregelen te nemen, die hij nodig mocht oordelen voor de rust van het land, nam hij op 29 Augustus 1618 vier leiders van de oppositie gevangen, Oldenbarnevelt, Hugo de Groot, Hoogerbeets en Ledenberg. Het was uit met de tegenstand. In Holland werd de wet verzet, en de nieuwe afgevaardigden ter Statenvergadering gingen met de voornemens der Staten-Generaal accoord. Er kwám een Nationale Synode, die de leer der Remonstranten veroordeelde en de belijdenis der kerk handhaafde. Dat de regering nu maatregelen nam tegen de afgezette predikanten en hen vervolgde, was een ernstige fout.

En de Kerken, die er in geslaagd waren, hun belijdenis te handhaven, ervoeren weldra, dat zij geen vrije kerken waren geworden. Zij bleven leven onder de druk van de staat.

En dan het proces! Vier en twintig rechters, waaronder twaalf uit Holland, vormden een buitengewone rechtbank, waarvoor Oldenbarnevelt c.s. terecht stonden*).

Telkens rijst weer bij ons de vraag op: was dat proces nodig? Was het niet voldoende, dat de partij van de Advocaat politiek was uitgeschakeld? Want men vergete niet: een vrijsprekend vonnis was practisch uitgesloten. Want hier botsten twee staatsopvattingen tegen elkaar. Hier ging het om Generaliteit of gewest. En wie voor de souvereiniteit van de Generaliteit koos, moest Oldenbar-

*) Ledenberg niet, hij had zich in de gevangenis van het leven beroofd.

nevelt ongelijk geven. Hij is gevonnist naar de politieke maatstaf van de beweging, die de overwinning had behaald.

Willem Lodewijk pleitte er voor, dat niet tot het uiterste zou worden geprocedeerd. Maurits was, toen het doodvonnis was uitgesproken, bereid om gratie te verlenen, mits er om werd gevráágd. Maar vragen om gratie zou in de ogen van de Advocaat betekenen een bekentenis van schuld, en dus vroeg hij niet.

Zo stierf Oldenbarnevelt op het schavot. „Mannen, meent niet, dat ik een landverrader ben; ik heb geleefd en ik sterf als een goed patriot". In het aangezicht van de dood heeft hij de waarheid gesproken. Een verrader was hij niet.

Er is hier nog een andere tragedie.

Hier was een gebrekkige staatsvorm. En de vraag, bij wie de souvereiniteit berustte, was er niet in omschreven. In een nota in 1607 had Oldenbarnevelt er nog de aandacht op gevestigd. Als de strijd tegen de gemeenschappelijke vijand niet meer samenbond, zou er een betere acte van samenwerking moeten komen.

Maar die gebrekkige staatsvorm was historisch sterk bepaald. Juist in nauwe aansluiting aan de historie was er samenwerking door overleg met behoud van eigen rechten en eigen zelfstandigheid. Als dat overleg faalt, is er in noodgevallen slechts één uitweg, het geweld! *Er was geen instantie, die onschendbaar boven de partijen stond.*

Er is dezer dagen door het Historisch Genootschap een werk gepubliceerd, dat rapporten bevat van de gouverneurs der provinciën aan onze koning Willem II. En uit die rapporten blijkt, hoe zowel Rooms-Katholieken als Afgescheidenen bij de koning bescherming vinden, als hun positie in het gedrang komt. Het koningschap is hier meer dan een symbool. Het is iets, dat in 1619 nog niet in ons staatsbestel werd gevonden, een reële kracht tot handhaving van recht en vrijheid boven de partijen, met eerbiediging ook van de stoerste overtuigingen, die in het volksleven met geestelijke wapenen strijden voor hun beginselen.

16. De nederlaag van Spanje

Toen in 1621 het Twaalfjarig bestand eindigde, was de internationale situatie belangrijk veranderd. Er was een Habsburgs offensief begonnen. Spanje ontplooide onder leiding van minister

Olivarez nieuwe krachten en Ferdinand II was in Duitsland een energieke aanval op het Protestantisme begonnen. De situatie in Duitsland is politiek merkwaardig: er zijn drie machten, nl. de keizer, de protestantse vorsten met hun Unie en de R.K. vorsten met hun liga. De keizer en de Liga willen samen de Unie bestrijden, maar de vorsten van Unie en Liga voelen zich solidair tegenover de keizer, als het gaat om de verdediging van de Duitse „libertät", dat betekent de zelfstandigheid van de vorsten tegenover de keizer. Engeland is in deze periode uitgeschakeld, eerst door de kortzichtigheid van Jacobus I, dan door de burgeroorlog tijdens Karel I.

Frankrijk wordt intussen voortdurend sterker en gaat een beslissende rol spelen onder leiding van Kardinaal Richelieu, de man van de onverbiddelijke anti-Habsburgse politiek. Het Duitse protestantisme is menslijkerwijs gesproken gered door de tegenstelling Habsburg-Bourbon.

1627 was voor de Habsburgers een zeer gunstig jaar. Sedert 1618 woedde de dertigjarige oorlog en tot nu was het succes voortdurend aan de kant van Keizer en Liga. De „Winterkoning" was bij de Witte Berg bij Praag verslagen en had eerst Bohemen en toen zijn Paltische erflanden aan de Rijn verloren.

De koning van Denemarken, die te hulp kwam, werd verslagen; de overwinnaars drongen door tot de Elbemond, zodat ons land uit het Oosten werd bedreigd. Wallenstein werd admiraal van de Oostzee. Polen werkte mee, Zweden voelde zich bedreigd. In heel Europa schier schenen de zaken voor de Protestanten slecht te staan. Maar in 1628 kwam de kentering. Wallenstein stootte het hoofd voor Straalsund. Maar ook de Spaanse Habsburger ontving een gevoelige klap, want Piet Heyn maakte zich meester van de Zilvervloot. Het was een expeditie van de Westindische Compagnie, die zich in deze tijd sterk op de kaapvaart toelegde. Het was een gemakkelijke overwinning: de schepen werden in de nacht geënterd in de baai en er werd geen kanonschot gelost. De buit, waaronder 177000 pond zilver, had een waarde van 12 millioen, en na aftrek van de schulden der compagnie en de onkosten van de onderneming bleef er nog 7 millioen over. Daarvan kreeg Prins Hendrik 10 % want als kapitein-generaal en admiraal had hij recht op 1/10 van alle oorlogsbuit. De bemanning kreeg 17 maanden gage extra en Piet Heyn 7000 gulden. Er bleef nog 1½ millioen over voor de uitrusting van een nieuwe kapervloot. Spanje was lam geslagen en de Republiek werd tot nieuwe activiteit geprikkeld, die vorm kreeg in een grootse onderneming tegen 's Hertogenbosch.

Vergeefs was de poging tot ontzet, maar het markeert de samen-

hang tussen de fronten, dat deze poging uit Duitsland kwam en dat keizerlijke troepen er aan meededen. Met Den Bosch werd ook de Meierij Staats.

Maar nu werd de internationale situatie nog ingrijpender gewijzigd doordat Frankrijk begon toe te slaan. Het behaalde merkwaardige diplomatieke successen: Polen trok zich uit de Habsburgse combinatie terug, te Regensburg dreven de deelgenoten van de Liga het ontslag door van Wallenstein, waardoor de keizer afhankelijk werd van de steun van de Liga; Zweden ging zich tenslotte met Franse steun in de rug in de Duitse zaken mengen. En Zweden was een moderne militaire macht, door de „zware industrie" van de Nederlander Lodewijk de Geer. De grote kans van Habsburg was voorbij.

Heel gevaarlijk voor de Spaanse koning scheen de tocht langs de Maas in 1632 te zullen worden. Sedert 1621 waren de Zuidelijke Nederlanden weer Spaans en ze werden volkomen als wingewesten behandeld. De herinnering aan de oude standenstaat scheen geheel vernietigd te moeten worden en de adel en de abten werden van alle werkelijke invloed uitgesloten. Ook economisch ging het slecht, want de havens waren geblokkeerd en het landverkeer begon te stokken. Toch waren de lagere standen niet geneigd tot een opstand, die zou leiden tot aansluiting bij de Noordelijke Nederlanden. De godsdienstige tegenstelling was daartoe te zwaar geaccentueerd en met het Calvinisme waren de radicale democratische tendenzen uit de tijd na de Pacificatie totaal verdwenen. Reeds in 1600 was het gebleken, dat de bevolking afkerig stond tegenover het Noorden. De contra-reformatie had hier belangrijke gevolgen, wat de politieke gezindheid betrof. Het leeft nog na in de gevoelswaarden van het woord Geus in die streken.

De ontevredenheid over de gang van zaken beperkten zich in hoofdzaak tot enkele aanzienlijke kringen. En zij wisten, dat Richelieu even fel als zij tegen het Brusselse bewind was gekeerd, dat de uitgeweken opposanten uit Frankrijk begunstigde. Zou de geschiedenis zich herhalen en als in de dagen van Anjou Frankrijk een belangrijk aandeel nemen in de anti-Habsburgse actie? Het leek er wel op en sommige aanzienlijken in Brussel sloten zich tot een Liga aaneen.

En toen ondernam Frederik Hendrik de tocht langs de Maas. Venlo en Roermond werden gemakkelijk genomen door het verraad van Hendrik van den Berg, die echter buiten de Liga stond. De Liga zelf aarzelde, wachtte op Frankrijk, terwijl Richelieu het nog te vroeg vond voor een openlijke breuk met Spanje.

Het Zuiden kwam dus niet in opstand. En het maakte niet veel

indruk, dat de Staten-Generaal vrije uitoefening van de R.K.-godsdienst beloofden voor hen, die zich bij de Republiek zouden willen aansluiten.

Zo begon het zware beleg van Maastricht. Dat werd in Brussel toch wel héél sterk als een bedreiging gevoeld en in deze nood kwamen de Staten-Generaal bijeen en gingen onderhandelen met het Noorden. Die onderhandelingen moesten evenwel mislukken. Vooreerst omdat het maar niet duidelijk werd, of de Brusselse Staten-Generaal nu zelfstandig optraden dan wel of zij min of meer door de Spanjaard werden gedirigeerd. Dan was er zowel in het Noorden als in het Zuiden verschil van opvatting over de wijze, waarop bij eventuele samenwerking de religie-vraag zou moeten worden opgelost. En eindelijk was er bij ons hier en daar verzet tegen het geven van nieuwe kansen aan Antwerpen. De onderhandelingen leidden tot niets. Bovendien stootte Frederik Hendrik, overvoorzichtig misschien na de verovering van Maastricht niet dóór. Het Zuiden kon herademen. Het resultaat van de onderneming van 1632 was dus alleen, dat de Republiek haar ene arm nu liet rusten op de Maasvallei tot in de Zuidlimburgse heuvels.

De kansen der Habsburgers herleefden. In 1632 sneuvelde Gustaaf Adolf en in 1634 werd het Zweedse leger verslagen bij Nordlingen. Toen greep Frankrijk in met al zijn hulpbronnen. Het sloot in 1635 een of- en defensief verbond met de Republiek. En onmiddellijk moesten de bondgenoten zich bezig houden met de vraag: hoe zal de positie der Zuidelijke Nederlanden worden, als de Spaanse invloed hier wordt uitgeschakeld? Men kwam overeen, dat deze gewesten zouden worden bevrijd, mits ze zelf meewerkten. Zo niet, dan zouden ze worden verdeeld. Maar geen van beiden is geschied; ze zijn Spaans gebleven.

Wel bracht het ingrijpen van Frankrijk in ander opzicht voor de Republiek een belangrijk gevolg mee. In het gebied van de Elzas schoven de Fransen op naar de Rijn en sneden daardoor de mogelijkheid af voor de Spanjaarden, om verse troepen naar de Nederlanden te brengen. Tot nu toe gingen die via Savoye en de Elzas en arriveerden dan in Luxemburg. Omdat die weg nu geblokkeerd was, gingen de Spanjaarden het nog eenmaal proberen over zee. Dat is de betekenis van de Armada van 1639; zij moest het transport van 18.000 man mogelijk maken.

Deze Armada is door onze marine vernietigd op de rede van Duins. Zeldzaam eenzijdig is het karakter van deze gevechten geweest, waarbij de Hollanders de aanvallen begonnen met 17 schepen tegen 67 Spaanse, die al spoedig weken naar de Engelse kust, daar in de nacht opnieuw werden aangevallen, toen bescherming

zochten op de rede van Duins. Onze vloot had toen een onvervaardheid en snelheid, die gevoed waren door mannen, die het van pikbroek brachten tot vlag-officier. Maarten Harpertszoon Tromp, Witte Corneliszoon de With en vele anderen. Echte volkstypen waren er bij, zoals Cornelis Houtebeen, van wie een dichter zeide: „Het klotsen van zijn stelt dreunt Aragon in d'ooren gelijk een donderslag".

Torrevelt haalde de stengen voor de vijand, Tromp bood zelfs kruit aan, als de vijand maar naar buiten durfde komen. Maar het was niet meer nodig, hem naar buiten te lokken, want de Staten-Generaal machtigden Tromp, de vijand aan te vallen en te vernielen, *waar hij hem ook vond*. En in dezelfde machtiging stond een gehele lijst van naties, aan wier eventuele tussenkomst onze admiraal zich niet behoefde te storen. Het interesseerde Tromp natuurlijk niet, dat hij daar de namen van Turken en andere Oosterlingen bij aantrof; het essentiële was alleen, dat de Engelsen ook werden genoemd. Nu wist hij genoeg. En toen hij met een gunstige wind met zijn nu zeer versterkte vloot de Spanjaarden op de Engelse rede aanviel, heeft zich niet eens een zeeslag ontwikkeld. De Spanjaarden probeerden zoveel mogelijk schepen door de vlucht te redden, Tromp zoveel mogelijk schepen te vernietigen. En zijn opzet gelukte: slechts 12 vijandelijke schepen konden ontkomen, 14 werden veroverd en 27 vernield.

Drie maanden later volgde nòg een zeeslag van beslissende betekenis. Voor de Braziliaanse kust werden 30 Spaanse galjoenen en 34 met soldaten volgepropte schepen aangevallen door 17 compagnie-schepen en 11 koopvaarders. En ook hier waren wij de aanvallers en werden de Spanjaarden even ernstig verslagen als bij Duins, terwijl er aan onze zijde 80 doden waren. Deze slag wordt slechts zelden in de schoolboeken vermeld en de namen van Willem Loos en Jacob Huygens werden vergeten.

Door deze twee beslissende zeeslagen en het afsnijden van de landverbindingen heeft Spanje de oorlog verloren. Wat er verder nog gebeurde, was traag en mat. Voortdurend deed Spanje vredespogingen en eindelijk kwam het Congres te Munster bijeen, om te komen tot een algemene vrede. Spanje slaagde er daar in, de Nederlanden te bewegen tot een vrede, zonder dat Frankrijk daaraan meedeed. De Frans-Spaanse oorlog duurde nog 11 jaar voort.

Spanje heeft voor de vrede een hoge prijs moeten betalen. Die lag niet in de territoriale bepalingen. De prijs werd betaald door de Zuidelijke Nederlanden, die eens vooraan waren gegaan in het verzet. De Schelde bleef gesloten en de Vlaamse havens eveneens. En alles werd beslist buiten de Zuidelijke Nederlanden om. In

1632 hadden zij zèlf onderhandeld, half namens Spanje. Nu onderhandelde Spanje, en wierp aan de Republiek de Zuidelijke Nederlanden toe. Terwijl de Republiek haar eigen weg ging ook in die zin, dat zij een zelfbewuste politiek voerde ten eigen bate, werden de Spaanse Nederlanden gedwongen, zich de eigen weg volkomen te laten afsnijden. Zij waren alleen maar slachtoffer. De Republiek der Vereenigde Nederlanden werd ook los verklaard van Duitsland. Deze gewesten waren voortaan, ook officiëel, geen Duitse lenen meer.

Wij werpen een blik terug.

In 1018 had Holland tussen duin en moeras zijn zelfstandigheid reeds met geweld weten te handhaven; in het Noorden werd de vrijheid in de Middeleeuwen georganiseerd, de hertogen van Brabant versperden de keizer de weg naar het Westen. Deze gewesten, ieder met hun eigen zelfstandigheid werden door de Bourgondiërs verbonden, maar hun politiek bedoelde niet in het minst, ze terug te voeren naar het Rijk. En Karel V, hoewel zelf keizer, deed het evenmin; hij voerde dynastieke en geen keizerlijke politiek. Dan komt de 80-jarige oorlog. En *hier*, in ons land, is men zich nog bewust van een ideële band met het Rijk en de staten wenden zich tot de Keizer, de Rijksdag, de Duitse vorsten. *Maar niemand hielp.*

Nu, in 1648 werd eindelijk het feit officiëel erkend. Nederland is een zelfstandige staat en gaat zijn eigen weg. De band met het rijk is voorgoed doorgesneden. Vrijheid, zolang reeds gekend in de zin van mondigheid en zelfbestuur, kreeg nu ten volle ook de zin van nationale zelfstandigheid. In de 80-jarige oorlog zijn de Nederlandse gewesten verbonden, niet door een opgelegd centraliserend systeem als in de Bourgondische tijd, maar door gemeenschappelijk gevaar en gezamenlijke overwinning.

Karel V is de wereldheerser, in wiens rijk de zon niet onderging. De Noordelijke Nederlanden waren voor hem niet meer dan randstaten, die hij voor een deel erfde, voor een groter deel veroverde. Nu was dat randgebied, maar dat uitzag over de zee, een rijk geworden, dat óók kon zeggen, dat de zon niet onderging in het gebied, waar zijn vlag werd gezien en zijn dominie was gevestigd.

Twee wapenspreuken komen ons nu in de gedachten. Een, die het volk van één gewest typeert en ook wel elders in ons land van toepassing is: Luctor et emergo. Een, die ons de man tekent, die in de strijd is voorgegaan en zijn stempel drukte op ons volk: Je maintiendrai. Beide spreuken samen dragen we als een richtsnoer verder mee.

17. Het begin van de dynastieke staatkunde

In het vorige hoofdstuk zagen we de periode van Frederik Hendrik als een tijd van overwinning en definitieve bevrijding. Maar we zagen nog te weinig van zijn persoon en positie.

Rondom zijn portret staat patriae patrique, aan het vaderland en zijn vader. Inderdaad herinnert hij in sommige opzichten sterk aan Prins Willem I. Prof. Blok, die een goede biografie van hem gaf, prijst terecht het milde in zijn karakter. Ook is er iets in hem van de voornaamheid en fijnheid van zijn moeder, Louise de Coligny. Toch is hij niet minder een leerling van Maurits al komt hij niet geheel tot diens hoogte als veldheer en grenst zijn voorzichtigheid soms aan aarzeling. Zijn legerkamp is een tijd lang de krijgskundige Hogeschool geweest van Europa, waar de grootste veldheren van de volgende generatie werden gevormd.

Kort voor de dood van Maurits en door die broeder bijna tot een huwelijk geprest, had hij zich in de echt verbonden met Amalia van Solms. Een hofdame, pleegt men te zeggen, maar haar grootmoeder was een zuster van Willem I en haar geslacht was niet zonder aanzien.

De liefde in dit huwelijk vond haar stijlvolle vertolking in Hooft's Claghte van de Princesse van Orangien over 't oorloch voor 's-Hartogenbosch.

De oudste zoon uit dit huwelijk, Willem II, „het kind van 's vaders naam", voor wie Vondel de geboorteklok luidde, huwde met Maria Stuart, dochter van de Engelse koning. Prinses Louise Henriette werd uitgehuwelijkt aan de grote keurvorst. Albertine Agnes huwde veel later met de Friese stadhouder Willem Frederik. De huwelijken der kinderen weerspiegelen iets van het hoge aanzien van Frederik Hendrik. Hij voerde in Den Haag een vorstelijke staat en op het voorbeeld van de Franse gezant sprak iedereen hem aan als Zijne Hoogheid. Daarmee werd hij, ook wat de titel betreft, gelijk gesteld met „prinsen van den bloede".

Ook kwam er een begin van een officiële erfelijkheidsverklaring. Willem II kreeg actes van survivance, waarin hem, als hij zijn vader overleefde, de opvolging werd beloofd. In de Nederlandse adel kwamen allures van een hofadel, vooral in de Oostelijke provinciën. En door dit alles was Frederik Hendrik in wezen geen stadhouder meer, al droeg hij de titel.

Wat was eigenlijk een stadhouder?

Om een antwoord op die vraag te geven, moeten we ons herinneren, hoe de standenstaat er uitzag. Er was een landsheer en naast hem een standenvertegenwoordiging met eigen zelfstandige rechten. De landsheer liet zich in het gewest vertegenwoordigen door een stadhouder, die met de Raad *namens de vorst* het bewind voerde. Nu was in de Nederlanden, nadat Filips was afgezworen, de landsheer weggevallen, de Staten, de standenvertegenwoordiging, nam zijn taak over. Logisch was dus, dat de stadhouder nu *hun* lasthebber zou zijn. Maar dat gebeurde niet. De stadhouder behield een zelfstandige positie en behield onafhankelijk sommige rechten, die hij oorspronkelijk als plaatsvervanger van de landsheer had, o.a. het recht van gratie. Er was dus een mogelijkheid, dat zijn positie uitgroeide in de richting van die van landsheer.

Theoretisch was het zo, dat het stadhouderschap een gewestelijk ambt was. Elk gewest kan dus ook zijn eigen stadhouder hebben. Maar Frederik Hendrik was stadhouder in Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijsel. In 1640 gelukte het hem, in Drente en Groningen ook Hendrik Casimir I op te volgen. Alleen Friesland hield, tegen de zin van Frederik Hendrik, een eigen stadhouder, maar hij wist ook in dit gewest survivance te krijgen.

Frederik Hendrik was bovendien kapitein-generaal en admiraal. Natuurlijk heeft hij nooit het daadwerkelijk commando over een vloot gevoerd. De opperbevelhebber van de vloot was een luitenant-admiraal en daaronder stonden de vice-admiraals.

De vloot werd uitgerust door vijf onderling onafhankelijke admiraliteitscolleges, nl. die te Middelburg, Rotterdam, Amsterdam, Hoorn en Harlingen. Deze decentralisatie bracht natuurlijk grote bezwaren mee, maar ze was voor die tijd niet zo dwaas, als men wel eens voorstelt. Ook in andere landen kwamen dergelijke toestanden voor. Het was nu de taak van Frederik Hendrik, de arbeid van die vijf colleges zoveel mogelijk te coördineren.

Zo was zijn positie op het gebied van binnenlandse staatkunde en het militair beleid zeer sterk. Maar bovendien speelde hij een belangrijke rol bij de buitenlandse politiek. Hij stond in nauw contact met Frankrijk en onderhield goede relaties met de Engelse koning. Karel I was in voortdurend conflict met het Engelse parlement, want, naar het Franse voorbeeld, wilde hij het *absolutisme* grondvesten in Engeland. Het parlement kwam natuurlijk in verzet, en dat verzet werd door de Engelse koning bestreden met financiële steun van Frederik Hendrik. Zo werden de verhoudingen verward, Stuart en Oranje werd een combinatie, die in Engeland een slechte naam had bij de Calvinistische groepen, die het voor de oude Engelse rechten opnamen.

Willem II zette deze Stuart-politiek van zijn vader voort. We kunnen dat hier niet in de brede behandelen. Maar in heel zijn optreden is die trek merkbaar, die ook bij zijn vader viel te constateren: er zit een dynastiek element in zijn optreden.

Het conflict in 1650 tussen Willem II en de Staten van Holland staat daar zijdelings mee in verband. Formeel schijnt het te gaan over een verschil over de afdanking van het krijgsvolk, waarbij het eindelijk maar over een heel klein aantal ging. Maar toch was het verschil belangrijk, want Willem II wilde zijn kader zoveel mogelijk behouden. Dat waren beroepsmensen met lange ervaring, die zich natuurlijk elders zouden verhuren, als er hier niets meer te verdienen viel. De meerderheid der Staten-Generaal stond aan de zijde van de jonge stadhouder en het conflict is beslist door bedreiging met wapengeweld. De Prins kon dat doen, doordat hij kapitein-generaal was. Kort na de beslissing overleed hij en de partijen waren zo verbitterd, dat sommigen blind waren voor het tragische van dit sterven.

Bij de bespreking van de conflicten tijdens het bestand is er nog op gewezen, dat de Republiek eigenlijk een ruïne was van de standenstaat, en dat daar conflicten soms met geweld werden opgelost, omdat een instantie ontbrak, die onschendbaar boven de partijen stond. Nu, onder Frederik Hendrik, groeit er een monarchale positie; de Republiek werd een krypto-monarchie. Maar er kwamen gevaarlijke elementen in die nieuwe ontwikkeling voor de dag: dynastieke politiek, belangengemeenschap met absolutistische monarchieën, militaire machtsoplegging.

Maar deze lijn breekt plotseling af in 1650 en er komen jaren van vernedering en achteruitzetting voor Oranje. Totdat in de nood van 1672 Nederland en Oranje opnieuw en sterk worden verbonden. Maar wéér heeft zich de macht van de stadhouder niet tot een bevredigende positie ontwikkeld. En na de dood van Willem III is het weer uit. In 1747 klinkt weer de roep om Oranje en Willem IV en Willem V hebben niet gestreefd in de richting van Frederik Hendrik. Zij volgden geen dynastieke politiek, zij hadden ook geen plannen om hun positie uit te bouwen in de richting van de monarchie, al werden nu hun ambten erfelijk. Zij waren eigenlijk directeuren van een N.V. van aristocratische regenten. En al weer is de situatie onbevredigend. Het is toch wonderlijk, dat Nederlandse volk en dat huis van Oranje horen zo helemaal bij elkaar en ze kunnen maar niet de vorm vinden, waardoor die twee-eenheid wordt uitgedrukt.

En als dan na zoveel mislukking de jaren van scheiding komen, de Franse tijd, dan blijft de oude liefde en dan sterft de herinne-

ring niet, zodat de hereniging in 1813 volkomen vanzelf spreekt.

Er moet achter die staatkundige onvolkomenheden iets anders zitten, dat onverwoestbaar is. Natuurlijk willen wij het geen mythe noemen, want wij zijn geen kunstig verdichte fabelen nagevolgd en wensen niet tot heidendom te vervallen.

Maar het Oranjehuis is in zijn historie gedragen door een traditie, waaruit *roepingsbesef* ontspringt. En telkens, als dat besef sterk wordt, zien wij op de achtergrond de gestalte van Willem I. Het blijft patriae patrique. Het was zo'n prachtige greep van Da Costa, dat hij bij zijn schildering van de slag bij Nieuwpoort aan de avond van de overwinning tegen de westelijke hemel op de duinen de gestalte laat verschijnen van Willem van Oranje. En het is precies in dezelfde lijn, als H.M. de Koningin bepaalt, dat op de achtergrond van een schilderstuk, voorstellende de Koninklijke familie, de beeltenis van de Vader des Vaderlands wordt gezien.

Thans hebben we een staatsvorm, die beter bevredigt dan die van vóór 1795. Maar het is ons toch altijd nog meer waard, als we zien, dat bij vorstin en volk de bezielende kracht gemerkt wordt, die uitgaat van onze Prins Willem van Oranje.

18. Een reis om de wereld

Er is een lied uit ± 1616 op de wijze van „Pots hondert duyzend slapperment", dat aldus luidt:

Waer dat men zich al keerd of wend,
End' waer men loopt of staet;
Waer dat men reyst of rotst of rend,
End' waer men henen gaet,
Daer vint men, 't Sy oock op wat Ree
d'Hollander end' de Zeeuw,
Sy loopen door de woeste zee
Als door het bosch de Leeuw.

In koud' en heete Landen al,
Gelegen Zuyd' of Noord,
Of Oost of West, op berg' en dal,
Men van haer spreecken hoord'.
Sij krijgen menig Schip en Boot
Uit 't Indiaensche Ryck.
Daer zyn geen volcken oock hoe groot,
In veelen haers gelyck.

Dit gedicht is geen snoeverij. We zullen het zien, nu we in onze gedachten een reis om de wereld maken.

Hoog in het Noorden beginnen we, bij Spitsbergen. Het is voldoende, een kaartje van deze eilandengroep te bekijken, want het zijn ál Nederlandse namen. De tochten om de Noord hadden geleerd, dat er in de IJszee veel walvissen waren, „als eenden in een vijver". En dus gingen de Nederlanders op de walvisvangst, verdrongen daar de Basken, en stichtten er een zomerkolonie met de passende naam van Smeerenburg.

Het was een complex van pakhuizen en traankokerijen, en de zoetelaars gingen er rond en de bakker blies 's morgens op zijn horen.

Er is ook aan gedacht er een continu-bedrijf van te maken en er 's winters te blijven. Tot driemaal toe is het geprobeerd met een kleine bezetting, op Spitsbergen en op Jan Mayenland. Maar het is mislukt en tweemaal vond men het volgende voorjaar niets dan doden, maar daarbij journalen, zo lang mogelijk bijgehouden en die verhaalden, in sobere, stereotiepe woorden van eenzaamheid en ondergang. Onze marine heeft op Jan Mayenland een gedenkteken geplaatst voor deze eenvoudige zeelieden.

Van de eenzaamheid der ijszeeën gaan wij naar een der drukste plaatsen van de wereld, de mond van de Hudson. En ook daar zijn de namen, Lange Eiland e.d. getuige van de grondleggende arbeid der Nederlanders. Renselaer en Stuyvesant hebben er hun talenten ontplooid. In 1667 werd Nieuw-Nederland Engels, maar tot ± 1800 bleef in de Dutch Reformed Church de Hollandse taal in gebruik. Maar Noord-Amerika werd toch door de Engelsen gekoloniseerd. We moeten bij een beschouwing van de feiten niet vergeten, dat emigratie veel minder gestuwd wordt door de kansen ginder dan door de noden hier. Emigranten worden minder naar het vreemde land gelokt dan uit het eigen land verdreven. Coens plannen tot peuplering van Indië hadden reeds daarom weinig kans, want in zijn tijd werd de bevolking in ons land niet afgestoten door kwijnende welvaart, maar lokte juist de economische bloei de vreemdeling. En in Engeland hebben geloofsvervolging en burgeroorlog velen uit het land gedrongen.

In de Westindische Archipel merkte men overal het optreden van de W.-I. Compagnie. Voortdurend werden hier de Spanjaarden door kaapvaart verontrust. In 1634 werd Curaçao veroverd, zonder slag of stoot, zodat de verovering van dat eiland al heel weinig bloed heeft gekost; alleen maar zweet. Uit Portugal uitgestoten Joden hebben in de Nederlandse gebieden in de West bijgedragen tot ontplooiïng van de handel.

In Zuid-Amerika was eens Brazilië Nederlands gebied. „Het versuymd Brasiel". In 1580 was Portugal bij Spanje ingelijfd en werd het Portugese Brazilië een Spaanse kolonie. En dus konden de aanvallen der W. I. C. zich ook op dit gebied richten. Zij hadden succes, maar men stuitte op het feit, dat er reeds veel Portugese kolonisten woonden, die wel niet Spaans-gezind waren, maar zich toch ook allerminst door een Nederlands bewind lieten gelijkschakelen. Johan Maurits, de „Braziliaan", heeft in het land, waarnaar hij genoemd was, een tijdlang veel kunnen bereiken. Maar de politiek van zijn Compagnie was te zeer op handel en direct voordeel bedacht, om de bedragen te offeren, die voor een grootse kolonisatiepolitiek vereist waren. Toen Portugal in 1640 zich vrij maakte van Spanje, knoopte het terstond betrekkingen aan met de Portugese bevolking in Brazilië; het kon bovendien rekenen op de steun van Frankrijk en zo heeft de Westindisch Compagnie zich uit Brazilië moeten terugtrekken.

Als we van Brazilië oversteken naar de andere kust van de Atlantische Oceaan, komen we in Guiné, waar de kusten nog de namen dragen van wat ze leverden. Daar is ook de Slavenkust. En uit dit gebied vervoerde de Westindische Compagnie schier eindeloze transporten slaven, door de negervorsten geleverd, naar Amerika, in de eerste negen jaren van deze mensenhandel reeds 23.000. Het verhaal van deze slavenhandel is vol trieste ellende en vooral in Guyana was het lot der slaven later verschrikkelijk.

Dan het uiterste Zuiden van Afrika, de Kaap, de grote pleisterplaats van de Oostindische Compagnie. Vroeger hadden St. Helena en Mauritius daarvoor gediend, maar sedert men náár Indië de Zuidelijke route koos tot voor de Australische kust om eerst dan Noord aan te houden, kwam Mauritius buiten de uitvaart-route te liggen. Reeds eerder werden aan de Kaap brieven achtergelaten en door de bemanningen van andere schepen opgepikt en in de Tafelbaai werd dikwijls geankerd. Maar in 1649 sloeg de Nieuw-Haerlem van de ankers en werd wrak geslagen, de bemanning bivakkerde een jaartje aan de Kaapse kust, en toen ze thuiskwam, schreef Leendert Jansz. een rapport, waarin weinig stond over de schipbreuk en veel over de voortreffelijkheden en kansen van de Kaap. Zo besloten de heren XVII er een kolonie te stichten, en in 1652 legde Jan van Riebeek de grondslag voor de nederzetting.

Er is naar gestreefd, deze kolonie met vrijburgers te bevolken. Niet, omdat de Compagnie dat systeem in het algemeen bewonderde. Maar veel vrijburgers, dat betekende een bevolking, die grotendeels voor eigen veiligheid kon zorgen, en die dus een duur garnizoen overbodig maakte. Want het bleef een kwade post in de

boeken van de Compagnie, die Kaap, er moest altijd geld bij.

Zo zijn er dan heel wat mensen gaan koloniseren, vooral toen, het meest uit Nederland, maar ook uit Duitsland, o.a. uit Moers. Het was een toer, de trouwlustige mannen aan een vrouw te helpen, temeer daar de Hottentotten toch wel volstrekt niet acceptabel waren. Het tekort aan vrouwen werd aangevuld uit het weeshuis te Rotterdam; soms werd een verstekelinge aan wal gezet, die spoedig een aanzoek kreeg, en aan weduwen werd verboden het land te verlaten. Hoe krap de vrouwen waren, blijkt uit een mededeling van Prof. Godée Molsbergen: „Oom Piet, een goede veertiger, was begraven. Onderweg naar huis vroeg oom Sarel de weduwe om haar hand. Zij wees hem af met de woorden: „Jij is te laat, Jannie het vir my gevra als ons kerkhoftoe gegaan het".

De bevolking van de Kaap werd later versterkt door Hugenoten, die er de wijnbouw op gang brachten. Namen als Joubert, Cronjé, du Plessis, Villiers, Fourie, Retief en Theron herinneren aan hun Franse afkomst. De boeren bleven niet in de buurt van Kaapstad; zij zwermden uit naar het Noorden en het bleek toen al, hoe het trekkersbloed hen in de aderen zat.

Dan werpen wij een blik op Ceylon, eens de navel van Indië genoemd. Van Goens wilde er een Nederlands centrum van maken, dat domineerde over al de kustlanden van de Indische Oceaan. De Wolvendaalse haven te Colombo is nog vol herinneringen aan de Nederlandse kolonisatie en de Nederlandse Gereformeerde kerk telde in 1723 op Ceylon 275.908 leden. Het zijn nu nog louter herinneringen, waardoor zij met Ceylon verbonden zijn, herinneringen, die telkens weer wakker worden, als een Nederlands-Indische liner de haven van Colombo binnenstoomt.

Ten Zuid-Oosten van Indië ligt dan Australië. Al lang vermoedde men daar het Zuidland. Het is Abel Tasman van Lutjegast geweest, die deze streek het eerst heeft verkend en weer spreken de namen op de kaart een duidelijke taal. En — wie in Marseille de beurs ziet, leest aan de gevel de namen van enkele ontdekkers, Pythias van Massilia natúúrlijk, maar naast Columbus, Bartholomeus Diaz en anderen ook de figuur van Abel Tasman.

Nooit moet men evenwel menen, dat de grote vaart in die tijd hoofdzakelijk gericht was op vreemde werelddelen. Veel en veel omvangrijker was de Oostvaart op de Oostzee. Een voorbeeld, waaruit meteen de sterke positie van Nederland blijkt: in 1645 voeren tussen 26 Juni en 17 October uit de Oostzee 793 schepen, waaronder 702 Nederlandse en daarvan 590, die thuis hoorden in Amsterdam. Daar concentreerde zich een belangrijk deel van de

Europese handel; daar was het grote knooppunt tussen de verbindingen. Zo had Amsterdam ook zijn relaties met de havens in de Middellandse Zee, sterk bevorderd door de Portugese Joden, welwillend tegemoetgekomen door de Hooge Porte. Vooral sedert de eerste Engelse oorlog, waarbij de Engelsen juist in de Middellandse Zee zware schade opliepen, gingen wij daar sterk vooruit.

Amsterdam, het grote centrum, dat betekent allerminst, dat het een tussenschakel was zonder meer. Het had door zijn sterke kapitaalspositie een stimulerende, en soms een beslissende invloed op allerlei activiteit. En economisch was het een buffer tussen stootsgewijze aanvoer en geleidelijke afvoer. De invloed van ons land werd gemarkeerd door de bekendheid met de Nederlandse taal. Zelfs de Zweedse koningen gebruikten haar bij allerlei internationaal verkeer.

Deze ganse beweging krijgt nu haar spannend karakter, als we haar zien in verband met de internationale politiek. Spanje was practisch uitgeschakeld, Duitsland machteloos en daardoor de Hanse zonder ruggesteun. Maar Frankrijk en Engeland werden grote mogendheden en in beide landen kwamen mercantilistische tendenzen te voorschijn. Sterke staten, waarin een staatsmacht is gecentraliseerd, en die nu de macht van de staat gebruiken, om het land economisch sterk te maken. Dat gaf natuurlijk allerlei moeilijkheden met de grote concurrent, de Nederlandse Republiek. Ten opzichte van Engeland spitste dat zich toe op het vraagstuk van de vrije zee. Engeland pretendeerde, dat het Kanaal, de Ierse Zee, de Noordzee, later alle zee tussen het Noordwesten van Spanje en Bergen in Noorwegen, Engels territoir was. Dat bracht Engeland tot de eis, dat onze marinevaartuigen in dat gebied voor de Engelse oorlogsschepen de vlag zouden strijken, dat de visserij aldaar een Engelse vergunning behoefde en dat de Engelse vloot ieder schip in die zeeën kon visiteren. Eenzelfde streven, om een dominium over bepaalde zeeën te verwerven, zien we ook elders. De Scandinavische staten weten er van en Venetië, dat de Adriatische Zee beheerst, evenzeer.

Tegen een sluiting van de zeeën kwam telkens een Nederlands protest, een pleidooi voor de vrijheid, voor een *mare liberum* (titel van een geschrift van Hugo de Groot), want de zee is als de lucht, „gantsch vrij", voor allen. Die kwestie van de vrijheid der zeeën is het speciale punt, waarover conflicten dreigen. Maar het is niet het enige. In de 17e eeuw voeren verschillende staten een extreem nationalistische politiek. Zij brengen in toepassing, wat in de nieuwe geschiedenis sedert Macchiavelli telkens weer is geleerd, dat de staat zichzelf sterk moet maken en tegenover zijn buren niet te veel

scrupules moet gebruiken. Frankrijk, Engeland, Zweden, ze doen het om strijd. En voor de Republiek zijn er nu twee mogelijkheden. *Of* zich trachten te beveiligen door een consequente neutraliteitspolitiek, *of* zich laten inschakelen in bepaalde allianties. In werkelijkheid heeft zij nooit vastbesloten een van beide wegen gekozen, omdat het practisch ook onmogelijk bleek. Men moet niet met Zwitserland vergelijken. Dat land kon een neutraliteitspolitiek voeren, maar wij, met onze belangen over de gehele wereld, niet. Tegen wil en dank werden we toch in allerlei conflicten betrokken.

Er is overeenkomst met onze positie in onze eigen tijd. Want ook nu werd een actuele vraag, of we kunnen streven naar neutraliteit òf ons moeten laten vinden voor een bepaalde alliantie. Maar bij toen vergeleken zijn er toch wel twee grote verschillen. Vooreerst, toen had men begrepen dat een land met een handelsvloot op alle zeeën, dodelijk kwetsbaar is, elk uur, wanneer het niet beschikt over een krachtige marine. Wanneer hebben we dat later nog begrepen, althans in practijk gebracht?

En dan is er nog een verschil. Van kindsbeen af hebben wij geleerd om timide te spreken van ons kleine landje, dat toch niets kan. Toen werd de stemming, die in sommige ogenblikken boven alle andere uitging, vertolkt in deze woorden:

O Nederland! so ghy maer bouwt
Op God uw Heer altijdt,
U pijlen vast gebonden houdt,
End t' saem eendrachtig zijt;
So kan u Duyvel, Hel noch Doot
Niet krencken noch vertreen,
Al waer oock Spanjen noch so groot
Ja 's wereIds machten een.

19. In velerlei conflicten

„Princen en Monarchen", aldus een pamflet uit de tijd van Jan de Witt, „werden seer wel vergeleecken bij Leeuwen, maar Republyken konnen niet beters doen dan maer te volgen het prijswaardigh exempel der katte. Namentlik, een kat converseert nooit met vreemde dieren die van sijn aerdt niet sijn; maer blijft ten huyse, ofte geneert sich met andere katten; moeit sich met niemandt, als

syn eijgen te beschermen, seggende in sich zelfs: koelt niet dat u niet brandt; en 't syn verraders die my gedurigh toeroepen:

Het gaet u aen,
als ghy siet staen,
al in den brand
uws naesten want,

om my soo doende in de mat te locken en dan in den brand te laten steecken; ja sélfs onder en tusschen myn goedt te helpen plonderen.

Voorwaer, een kat past vlytigh op om sijn kost te soecken en draeght groote sorgh om sijn eige jongen te bewaren; bast noch smaedt nooit yemandt die hem terght ofte lastert: want wat dier is schuwer en meer vervaard als een ghedreighde kat? Sulcks hy aangherandt en vervolght sijnde, terstont vlucht nae eenigh gat ofte natuerlicke sterckte, alwaar hij sich stille houdt totdat die noodt overgaat of indien hy sich aldaar benepen werdende den strijdt niet ontgaen kan, zoo beschermt hy syn leven met tandt en klaeuwen feller als een Leeuw en beter als eenigh ander Dier, alle syne ghespaerde krachten ghebruyckende, sonder in het minste te verzuymen ofte in syn uyterste te bezwycken; sulcks door deze roemwaerdighe konsten, de Katten overal veel meer rust genieten, langher leven, alsmede aangenamer en in veel grooter ghetal syn als de verslindende Dieren."

Er spreekt misschien uit deze redenering hier en daar wel een typische Hollandse mentaliteit. Maar er zijn ook gedachten in, juist merkwaardig voor die tijd. Zo b.v. de gedachte, dat een Republiek een andere buitenlandse politiek moet voeren dan een monarchie. Hoe kwam men daartoe? Vooral omdat men teveel had gezien van de kwade kansen van een dynastieke politiek.

Behalve een tegenstelling tussen republikeinse en monarchale politiek was er nog een ander verschil. Sommige staten namen of- en defensieve maatregelen tot versterking van de nationale welvaart (mercantilisme). Zij zijn bereid, die maatregelen met hun militaire macht te handhaven en door te zetten. De Republiek is daardoor gedwongen, telkens op haar qui vive te zijn. Zij trad daarbij, althans in Europa, liefst volkomen defensief op.

De godsdienst-tegenstellingen raakten na 1648 op de achtergrond, maar zij spelen af en toe, verbindend of scheidend, nog een zekere rol.

Het was nu in deze situatie wel heel moeilijk, bij een neutraliteitspolitiek te volharden. Wij *zijn* overal, en de mercantilistische staten *willen* ons niet overal.

Heel duidelijk wordt dat door de Acte van Navigatie, die Engeland in 1651 uitvaardigt. Van Engels standpunt bezien is dit een defensieve maatregel. Al sedert de dagen van Elisabeth was de Engelse handel dikwijls door de eigen regering gehandicapt, doordat hij te veel aan banden werd gelegd. Slechts telkens een compagnie mocht b.v. op bepaalde streken en in bepaalde artikelen handel drijven en moest daarvoor aan de regering betalen. De kustvaarders werden in hun bedrijf door allerlei voorschriften belemmerd. Daaruit is het te verklaren, dat de geweldige Antwerpense handel zich van 1585 niet naar Engeland, maar wel naar Amsterdam en Zeeland verplaatste. De Engelse burgeroorlog bracht de handel nog verder achterop en die van de Republiek dreigde hem geheel te overvleugelen. De Engelse koloniën waren voor een deel koningsgezind en saboteerden daarom het bewind van Cromwell; bovendien had het Nederlandse kapitaal in die koloniën veel invloed. Geen wonder, dat de City fel anti-Nederlands was. Zij is veel meer dan Cromwell voor de Acte van Navigatie aansprakelijk. Wat hield die acte in? Zij bepaalde, dat voortaan goederen uit vreemde werelddelen uitsluitend met Engelse schepen en goederen uit Europese landen òf met Engelse schepen òf met schepen uit het land van herkomst in Engeland mochten worden ingevoerd. Er is in de wet dus formeel geen sprake van enige actie speciaal tegen de Nederlandse handel. Maar wel was het in wezen een maatregel tegen onze handel en tegen onze scheepvaart.

Kort daarop ging Engeland nog veel verder. Het ging zijn heerschappij over de zee effectief maken en onze schepen op zee aanhouden en visiteren. Onze marine kreeg de opdracht, om de vrijheid van de zee te beschermen, en zo ontstond een gewapend conflict, de eerste Engelse oorlog (1652—1654).

Het was een typische oorlog, want het was bijna uitsluitend *een strijd om de convooien.* De gevechten in het Kanaal zijn alleen te verklaren uit de pogingen van onze marine, om de uit het Zuiden komende convooien te dekken. De weg om de Noord was langer, maar ook veiliger, omdat Denemarken, waaraan ook Noorwegen behoorde, onze schepen veilige havens bood. Engeland concentreerde daarom zijn vloot voornamelijk op de verbindingswegen van onze havens, en als gevolg daarvan verwierven wij het overwicht in de Middellandse Zee, wat een grote stoot in de goede richting gaf aan onze handelspositie aldaar.

Intussen was in Engeland de omwenteling geconsolideerd en in 1653 werd Cromwell protector. Er is zeer ongelijk over hem gedacht. Carlyle heeft hem verheerlijkt en De Beaufort heeft een vrij zure critiek over hem geschreven. De oorlog met Nederland was Crom-

well leed; hij wilde veel liever samenwerking tussen de landen, waar eenzelfde geloof werd beleden. Hij begreep ook heel goed, dat een nederlaag voor de Republiek zou betekenen een enorm verlies aan prestige bij de regentenpartij en dus een politieke winst voor de Oranjegezinden. En Oranje en Stuart zag Cromwell als een geheel. Hij was dus tot een schikking bereid. Bovendien hadden de Zwitserse kerken van hun ver vooruitgeschoven Protestantse voorpost, hem gewaarschuwd, dat deze oorlog het Protestantisme verzwakte en vice-admiraal Aysene had zijn ontslag genomen, omdat hij de broederoorlog afkeurde.

De vredesonderhandelingen, die reeds in 1653 begonnen, brachten een merkwaardige verrassing. Cromwell kwam nl. met een voorstel tot innige samenwerking van beide Republieken, waarbij zij door een gemeenschappelijk uitgeruste vloot alle zeeën zouden beheersen en de werelddelen als invloedssferen onder elkaar verdelen: Amerika voor Engeland, Azië voor Nederland, de rest gemeenschappelijk. Onze kooplieden en regenten voelden daar niets voor. Zulk een samenwerking zou hen misschien te veel in het kielzog van Engeland brengen en in elk geval klopte de verdeling der werelddelen niet op de werkelijke toestand. Want wij hadden de Engelsen wel voor een belangrijk deel uit Azië gewerkt, maar in Amerika stonden wij minstens zo sterk als zij. De verdeling zou dus in elk geval een direct nadeel betekenen voor Nederland.

Toch, al kwam van deze grote plannen niets, was de vrede niet onbevredigend. Wij betaalden een schadeloosstelling en bewilligden in het strijken van de vlag, maar alleen uit beleefdheid. Het was dus geen erkenning van een Brits dominium maris. Eén heel lelijk ding bracht de vrede mee, nl. de Acte van Seclusie, maar dat wordt later besproken.

Spoedig na de eerste Engelse oorlog kwamen er moeilijkheden in het Noorden. Daar streefde Zweden naar een beheersing van de Oostzee. Men moet het Zweden van die tijd daarbij voor ogen hebben, dat zijn heerschappij aan beide oevers van de Oostzee had. Immers Finland en de Baltische gebieden als Estland, Lijfland en Koerland waren ook Zweeds. Bovendien had de 30-jarige oorlog de Zweden een positie gegeven aan de mond van de Oder; Stettin was een Zweedse stad. De andere grote haven, Danzig, was Pools en de beide oevers van de Sont waren Deens.

De kleine Noorse oorlog bracht Zweden dan ook in conflict met Polen (Danzig, de grote korenhaven werd geblokkeerd) en met Denemarken. Brandenburg wist er zij bij te bespinnen; het kreeg van Polen gedaan, dat de keurvorst van Brandenburg zijn Pruisisch gebied voortaan niet meer als een leen van Polen behoefde te be-

schouwen. Zo kwam Danzig nu te liggen tussen twee gebieden, die niet tot Polen behoorden, nl. Pommeren en Oost-Pruisen.

De republiek heeft in deze soms verwarde conflicten een eigenaardige en niet consequente rol gespeeld. Zij wilde aanvankelijk neutraal blijven en er alleen voor zorgen, dat haar handel normaal kon blijven functioneren. Daarom dwong zij Zweden, de blokkade van Danzig op te heffen. Maar langzamerhand ging zij verder, vooral op aandringen van Amsterdam; zij ging bemiddelen en eindelijk ingrijpen, zodat Zweden gedwongen werd, een vrede te accepteren, die minder winst bood dan de Zweedse wapensuccessen deden verwachten. De Nederlandse Republiek speelde hier volkomen de rol van grote mogendheid, en profiteerde daarbij van een tijdelijke inzinking zowel in Engeland, waar Cromwell was gestorven, als in Frankrijk, waar de regering van Mazarin overging in een persoonlijk gouvernement van de jonge koning Lodewijk XIV. Toch heeft Jan de Witt deze zeer actieve politiek niet van harte gevoerd. Het was te zeer in strijd met zijn voorkeur voor onthouding en neutraliteitshandhaving en bovendien vreesde hij, dat een verdere voortzetting van deze politiek hem zou binden aan bepaalde internationale machtscombinaties. En daarom werd er van de door de oorlog gevormde relaties na de vrede ook weinig opzettelijk gecultiveerd. Dat zou b.v. moeten leiden tot samenwerking met Brandenburg, maar — de Grote Keurvorst was zeer nauw verwant aan het Oranjehuis......

De houding van de Republiek in de kleine Noorse oorlog is de beste illustratie van haar aarzeling, zodra zij stond voor het grote dilemma. Zij wilde het liefst als „de Katte" zich generen, maar de feiten schenen in een andere richting te drijven.

In 1660 is de toestand in het Noorden voorlopig geconsolideerd, maar juist nu komt met nadruk de verhouding tot Frankrijk en Engeland aan de orde. Waarom juist nu? In beide landen is omstreeks 1660 iets gebeurd.

Frankrijk had in 1659 eindelijk vrede gesloten met Spanje. Lodewijk XIV nam nu zelf het bewind in handen (sedert 1643 was hij reeds als minderjarig vorst drager van de koningstitel) en stuurde doelbewust in de richting van het absolutisme. Een sterk Frankrijk met één vorst, één wet en één geloof, dat was zijn doel. En wat de buitenlandse politiek betreft, ook daar was hij consequent:

1°. onverbiddelijk tegen Habsburg;
2°. streven naar de vestiging van de generale monarchie in Europa, waarbij de kleine staten alleen konden blijven bestaan als zijn beschermelingen;
3°. doelbewuste expansie naar de Rijn.

Vroeger waren wij, juist om die anti-Habsburgse politiek, met Frankrijk verbonden geweest. Een bondgenootschap was nòg mogelijk, maar dan met het grote gevaar, dat wij niet meer dan beschermeling werden. En Frankrijk voelde niet voor een herstel van de combinatie Oranje-Stuart en was dus bereid, met Jan de Witt samen te werken. Maar het werd voor hem een beangstigende taak, om tegenover deze vriend de zelfstandigheid te bewaren.

Dan Engeland. Daar was in 1660 het huis Stuart met Karel II weer aan de regering gekomen. De nieuwe koning, die zich in Breda bevond, toen Engeland hem riep, reisde over Den Haag naar zijn vaderland. Hij werd in Den Haag zeer feestelijk ontvangen, en het daarbij te volgen ceremoniëel werd eerst na veel overleg vastgesteld. Moesten de Staten hem, de souverein, met ongedekte hoofden ontvangen? Maar zij waren toch ook zelf souvereinen? Er is deze oplossing gekozen: de Staten zouden de koning met ongedekte hoofden afwachten, dan zou Z.M. de hoed lichten en weer op zijn hoofd zetten, waarna de Heren het laatste op 's konings verzoek ook zouden doen. Met de hoedlichtingen is inderdaad de maaltijd ingeleid. Maar Stellingwerf van Medemblik had zich tegen de onkosten verzet van de grote feesten; men kon het geld beter voor de vloot gebruiken. Sommige Oranjegezinden hoopten nu op een sterke invloed van de Engelse koning ten gunste van zijn neef, de jonge Prins. Gelukkig kwam daar niets van. Koning Karel II is een van de vele slechte vorsten geweest, die op de Engelse troon hebben gezeten, zonder dat het koningschap er zijn ideële betekenis geheel door verloor. En voor uiterlijke glans zorgde de koning genoeg, hij leefde bij de dag.

Sedert zijn troonsbestijging mist de Engelse buitenlandse politiek een vaste lijn. De koning was Frans gezind, maar moest rekening houden met het parlement. De onberekenbaarheid van de Engelse politiek heeft de taak van Jan de Witt buitengewoon verzwaard.

In 1662 scheen er een periode van rust te zullen aanvangen. Met Engeland sloot de Republiek een verdrag van vriendschap en met Frankrijk zelfs een defensief verbond. Maar dit laatste bracht onmiddellijk moeilijkheden mee. Want de politieke samenwerking tussen beide landen bedoelde, althans van Franse zijde, ook een regeling van de positie der Zuidelijke Nederlanden. Reeds in 1635 hadden er Frans-Nederlandse plannen bestaan omtrent een vrijmaking van Spanje of een verdeling. Ook nu wilden de Fransen dit gebied van Spanje losmaken. En dan wilde Jan de Witt er het liefst een zelfstandige staat van maken als Zwitserland. Gallicus amicus, non vicinus, die spreuk was ook bij hem wel bekend. Maar Frankrijk ging op alle plannen tot zelfstandig-verklaring van de Zuidelijke

Nederlanden slechts schijnbaar in. Zo kwam men niet tot een definitief resultaat tot de koning van Frankrijk voor een onaangename verrassing zorgde. Die verrassing kwam tijdens de 2de Engelse oorlog (1665—1667).

Deze oorlog begon als een strijd om de Atlantische Oceaan. De hertog van York, broeder van de Engelse koning, had een Afrikaanse Compagnie opgericht, die de Nederlandse handel van de Afrikaanse Westkust probeerde te verdringen. Die Compagnie begon dan ook een kaperoorlog in vredestijd. De Ruyter werd uitgezonden, om de door de Engelsen veroverde steunpunten terug te nemen, wat hem gedeeltelijk gelukte. Toen stak hij over naar Amerika en deed er door een kaperoorlog de vijand veel afbreuk. Ondertussen was ook in de Noordzee de oorlog begonnen. En het begin was voor ons wel ongelukkig: onze vloot werd bij Lowestoft totaal verslagen, en het admiraalschip vloog met de opperbevelhebber, Wassenaar van Obdam, in de lucht. De commandant van het Friese eskader, Tjerk Hiddes de Vries, stuurde zijn rapport natuurlijk aan zijn eigen admiraliteit en kon daarom vrijuit schrijven over de cavalerie-officier, die door de Statenpolitiek, omdat men geen Oranjeman wilde en de Hollandse adel aan de Staatsgezinde partij wilde binden, aan het hoofd van de vloot was geplaatst. „God heeft ons opperhoofd het verstand benomen of hem hetzelve nooit gegeven". Het is niet vleiend. En er is dan ook van deze partijbenoeming niet veel goeds te zeggen. Men moet evenwel niet vergeten, dat het bij de Engelse en Franse marine vrij dikwijls voorkwam, dat legerofficieren een hoog commando kregen bij de vloot. Na de slag bij Lowestoft beheersten de Engelsen een tijdlang de zee en dus was het voor onze convooien heel moeilijk, binnen te komen. Maar in de herfst was er, dank zij mede de krachtige leiding en het bijzondere organisatie-talent van Jan de Witt, weer een flinke vloot in zee, die in 1665 wel geen slag meer leverde, maar toch de kostbare Indische retourvloot onder Pieter de Bitter uit Bergen in Noorwegen kon ontmoeten, nog juist voordat deze vloot verloren ging door een verraderlijke truc van de Deense koning, die met de Engelsen onder één hoedje speelde. Het volgende jaar bracht reeds verademing, en in 1667 begonnen traag de vredesonderhandelingen te Breda.

Toen kwam de Franse verrassing: een inval in de Zuidelijke Nederlanden, onder het motief, dat Lodewijk XIV op die gebieden een beter gefundeerd erfrecht had dan de nieuwe Spaanse koning. Deze inval bracht ons in grote verlegenheid. Frankrijk was onze bondgenoot en had nog pas enige militaire steun verleend, toen er een conflict uitbrak met de bisschop van Munster. Maar een

Frans succes in de Zuidelijke Nederlanden kon betekenen een opdringen tot het mondingsgebied van de Schelde en zou Nederland onherroepelijk brengen in de positie van een satelliet van Frankrijk. De oorlog met Engeland bond evenwel onze handen, en daarom werd eerst in dat opzicht een beslissing geforceerd door de tocht naar Chattham. Het is een der schoonste bladzijden uit onze maritieme geschiedenis, een verhaal van veel bravoure in rustige voorzichtigheid. Engeland sloot nu inderdaad spoedig vrede.

De schande van Chatham had de Engelse koning impopulair gemaakt. Hij ging nu proberen, een succes te behalen in de buitenlandse politiek en bood eerst zijn diensten aan bij de Franse koning, tegen — diens bondgenoot — Nederland. Toen dat niet lukte, gaf hij opdracht, met Nederland samen te trachten, Frankrijk tegen te staan bij zijn expansie naar het Noorden. Het aanbod kwam Jan de Witt niet gelegen, daar hij juist met Frankrijk tot een accoord trachtte te komen. De Franse koning zou dan zijn eisen beperken en de Republiek zou hem bij Spanje steunen, om afstand van dat beperkte gebied te bereiken.

Het was nu het streven van de Raadpensionaris, Engeland in deze onderhandelingen in te schakelen. Maar de feiten lieten zich niet geheel in zijn schema dwingen en zo kwam er, door de — eerlijke — activiteit van de anti-Franse Engelse diplomaat William Temple een verbond tot stand tussen Engeland, de Republiek, Zweden, dat bedoelde Lodewijk XIV te brengen tot de matiging, waartoe De Witt reeds pogingen in het werk had gesteld. Zo kon hij met enig recht de Franse koning zeggen, dat het verbond niet tegen Frankrijk was gericht. Mits hij de geheime artikelen verzweeg, die wèl spraken van dwang, en die de bepaling inhielden, dat Frankrijk, als het de mediatie niet aanvaardde, zou gedwongen worden alles weer prijs te geven. De verzekeringen van De Witt hadden weinig succes. De zelfstandige staatkunde van een bondgenoot was in het Franse systeem onaanvaardbaar. Bovendien waren de geheime artikelen spoedig in Parijs bekend. De Franse koning wijzigde zijn politiek en legde het aan op de ondergang der Republiek. En tegen die bedreiging, die trouwens aanvankelijk niet eens werd vermoed, bood de nieuwe Alliantie geen steun. Het was een opportunistisch getimmerte zonder innerlijke kracht. Zo werd de Republiek door Frankrijk geïsoleerd.

Dit is het tragisch einde van de politiek van Jan de Witt. Zijn lust ging uit naar isolement en neutraliteit, onze positie als grote maritieme mogendheid met haar kwetsbare wereldhandel dreef tot een actieve buitenlandse politiek, die we niet consequent aandurfden......

Is hier sprake van schuld?

Wij staan àchter de feiten van 1650—1672; wij zien ze in groter verband.

Maar wat toen een probleem was, is het nu feitelijk nòg.

20. Al is ons Prinsje nog zo klein ...

Jan de Witt was behalve leider van de buitenlandse politiek ook hoofd van de Loevensteinse factie. Deze groep regenten dankt haar naam aan de gebeurtenissen van 1650, toen Willem II een vijftal van hen een korte tijd op Loevenstein heeft gevangen gezet. Er zit in deze factie-vorming een sterk Middeleeuws partijgevoel. Maar er leefden ook bepaalde principiële tendenzen. Deze regenten waren voorstanders van de „ware vrijheid", d.w.z. van de republikeinse regeringsvorm. Maar dan bedoelden zij speciaal de aristocratische republiek. „De beste Monarchale Regering is den onderdanen soe goed niet als de geringste Republikeinsche Regering". — „De vorsten zijn doorgaans boosaardiger als andere menschen". — „Te vervallen tot een eenhoofdige regering is voor Holland een onwederopstandelijke dood". — Dat zijn een paar citaten uit hun pamfletten.

Er zit in deze republikeinse gezindheid een stuk klassieke opvoeding. De regenten kenden Tacitus en zijn verhaal was een schilderij van het verderf en de verwarring van de keizertijd. Zij eerden Cato boven Caesar en Seneca was hun de personificatie van de burgerdeugd, waar tyrannenwreedheid tegen woedde. Er is echter ook een contemporaine invloed. Want een monarchie betekende in die tijd maar al te vaak een absolute monarchie.

Betekende dit, dat men positie koos tegen het Oranjehuis? Oorspronkelijk niet, en nòg was het niet altijd zo. Tal van predikanten b.v. waren republikeins gezind maar tegelijk vurige Oranjeklanten.

Onder Frederik Hendrik en Willem II was er een ontwikkeling geweest in de richting van een dynastieke politiek, vooral door de verbinding Oranje-Stuart. En Willem II had tegen de regenten hard toegeslagen. Na 1650 ontwikkelde zich nu in regentenkringen een geschiedenis-opvatting, die zich scherp keerde tegen het Oranje-huis. De figuur van Willem I werd allerminst ontzien; hij was een „veinsaard", een man van „vuile kuiperije". Het was altijd zo geweest in de historie, dat je vastliep met een vorst. Floris V b.v., „de edelen moesten hem dooden". Deze opvattingen vonden

al heel weinig weerklank onder het volk, maar — dit volk was politiek bijna geheel onmondig. In de standenstaat, in de Bourgondische tijd, was die ontwikkeling al heel duidelijk aanwezig en zij werd door de Bourgondiërs doelbewust bevorderd. Een kleine groep regenten krijgt in de stad het heft in handen en zorgt voor orde en rust; de gilden krijgen geen kans meer, er beweging in te brengen. En na de bevrijding blijft de structuur van het stedelijk bestuur gelijk; de regenten, oude en nieuwe, maken al spoedig korte metten met alles wat probeert opnieuw een meer democratisch en dynamisch karakter aan de stedelijke politiek te geven. Zij voelden zich in dezelfde positie als de Romeinse senatoren; zij waren afkerig van iedere homo novus, zij voelden achterdocht tegen ieder, die als Caesar zich aan het hoofd van een volkspartij zou kunnen stellen.

In 1650 stierf Willem II en enkele dagen na zijn dood werd zijn zoon Willem Hendrik geboren. Verschillende gewesten stelden het zonder stadhouder, en op de Grote Vergadering van 1651, een samenkomst van brede deputatiën van de gewesten, waar algemene staatkundige lijnen zouden worden getrokken, gaf Vader Cats, Raadspensionaris van Holland, het wachtwoord uit: de Hollanders zijn te vergelijken met de Hebreeën; gelijk die Hebreeën alleen in oorlogstijd een Richter kozen, zo ook kunnen de Hollanders het in vredestijd zonder stadhouder en kapitein-generaal stellen.

In 1654 namen de Staten van Holland een besluit, dat geen algemene regels formuleerde voor oorlogs- en vredestijd, maar een speciale gedragslijn ten opzichte van het Oranjehuis. Dat is de *Acte van Seclusie*, een besluit van de Staten van Holland, dat zij nooit een Prins van Oranje tot hun Stadhouder zullen kiezen noch op zulk een Prins zullen stemmen voor kapitein-generaal.

Maar — dit besluit is genomen op een uitdrukkelijke wens van Cromwell, bij de vredesonderhandelingen, die een einde maakten aan de eerste Engelse oorlog. Jan de Witt heeft dit besluit doorgedreven, omdat er anders naar zijn mening geen kans was, dat de vrede tot stand kwam. Het is van belang, precies te weten hoe het gegaan is. Toen de vredesonderhandelingen waren begonnen, kwam Cromwell met de eis dat de Staten-Generaal een besluit tot seclusie zouden nemen. De Witt was overtuigd, dat de Staten-Generaal daarvoor nooit te vinden zouden zijn. Toen hem dat was duidelijk gemaakt, kwam Cromwell met de beide eisen 1°. dat iedere kapitein-generaal het verdrag met Engeland zou bezweren en 2° dat de Staten van Holland een besluit tot seclusie zouden nemen. Dat laatste nu heeft De Witt in de Staten van Holland er doorgehaald. Dit leidde tot dubbele onderhandelingen. De onderhandelingen met

de 4 afgevaardigden van de Staten-Generaal werden voortgezet, terwijl Cromwell tegelijk over de Seclusie besprekingen had met twee van de vier afgevaardigden, de beide Hollanders, die over deze besprekingen afzonderlijk met De Witt correspondeerden. Men moet daar goed op letten, om het scheve van het gehele geval te zien. Er waren vier onderhandelaars naar Londen vertrokken met volmachten van de Staten Generaal. Twee van hen voeren nu buiten medeweten van de anderen en buiten hun eigenlijke lasthebbers om, afzonderlijke onderhandelingen.

Het besluit tot Seclusie is door de Staten van Holland met meerderheid van stemmen genomen. Haarlem, Leiden, Alkmaar, Edam en Enkhuizen waren tegen. Zij noemden het „overgifte der vrijheid". De tekst van het besluit werd naar de twee heren in Engeland gezonden met de opdracht, het zo lang mogelijk achter te houden en het alleen aan Cromwell te overhandigen, als het beslist noodzakelijk was. Het geval lekte echter uit, de Staten-Generaal wilden weten wat er aan de hand was, en toen, om stagnatie in de onderhandelingen te voorkomen, hebben de heren het stuk aan Cromwell overhandigd, voordat zij kennis namen van een opdracht van de Staten-Generaal, om het niet te doen. Met grote handigheid heeft De Witt ze aldus weten te instrueren.

Toen deze gebeurenissen kort daarop publiek bekend werden, was de verontwaardiging groot. In die verontwaardiging zitten twee elementen. Voorop staat het oordeel: dit is ondankbaarheid jegens het huis van Oranje! Is het gebeente van de Eerste Willem niet onder ons? Dat gebeente klaagt de ondankbaren aan. Eerst in de tweede plaats komt het verwijt: dit is schending van het karakter der Unie. De gevoelskant woog toen zwaarder dan de staatsrechtelijke kant. Het is de oude kwestie; het partijgevoel is sterker dan het staatsgevoel.

Jan de Witt heeft zijn eigen gedrag en dat van zijn meesters verdedigd in de Deductie. Het is een echt advocatenstuk met redeneringen als deze: Holland is niet tot dankbaarheid jegens Oranje verplicht, maar omgekeerd. Want Holland heeft Oranje de weldaad bewezen, aan dit huis hoge betrekkingen op te dragen. Is het ondankbaarheid als men besluit, een weldaad niet te herhalen?

Een bijlage bevat een overzicht van de inkomsten door de Oranje-stadhouders genoten. Maar dan de vraag of Holland dit besluit mocht overhandigen aan een vreemd staatshoofd?

Het was geen verdrag, is het antwoord, maar alleen een verklaring. Bovendien hebben andere gewesten vroeger ook wel op eigen houtje besprekingen met het buitenland gevoerd.

De deductie is zeer vernuftig en scherpzinnig. Maar het hart van het volk werd er niet door overtuigd. En wat krijgt men dan? Dat zich wrok gaat nestelen in het hart, dat niet tegen de logica van de ander op kan.

Voor ons blijft het grootste bezwaar, dat er met een buitenlandse macht schikkingen zijn getroffen over interne zaken. „De Staten van Holland hebben het hoogste recht van een vrij volk, nl. om zijn eigen regering te bestellen, *verkocht* om uit de materiële ellende te komen en daardoor het gevaar van omverwerping van het bestaande gezag te voorkomen. Er zijn nog zaken, waarover een fier en vrij volk niet marchandeert." (Prof. Kranenburg)

Men kan de vraag stellen, waarom Cromwell zo op de Seclusie was gesteld. Hij behoefde toch niet te vrezen, dat de regenten de prins naar voren zouden schuiven? Wij moeten niet vergeten, dat het bewind van Cromwell in Engeland een partijregering was, die steunde op de militaire macht. Zulk een bewind is altijd achterdochtig en wil naar alle kanten gedekt zijn.

In 1658 stierf Cromwell en in 1660 had in Engeland de restauratie der Stuarts plaats. Zou de Prins nu naar voren komen onder Engelse druk? En dan geleidelijk de combinatie Oranje-Stuart herleven?

De ontwikkeling der dingen heeft een geheel andere loop genomen. Maar wel werd door de Staten van Holland de Acte van Seclusie ingetrokken, en kwam ter sprake de vraag, of men ook iets zou doen aan de educatie van de Prins. Daarmee bedoelt men zijn opleiding tot een publieke taak. Maar deze kwestie raakte spoedig weer van de baan.

In 1666, tijdens de 2e Engelse oorlog, werd de druk van de Oranjepartij sterker. Jan de Witt heeft toen een plan gehad, om de Oranjepartij min of meer te contenteren en tegelijk het vertrouwen van Frankrijk niet te schaden. De Franse generaal Turenne, een leerling van Frederik Hendrik en een Protestant, zou dan maarschalk van de Republiek en de Prins onder hem benoemd worden tot generaal der cavalerie. Er kwam niets van, omdat Frankrijk er op tegen was.

Toen is de Prins in datzelfde jaar „Kind van Staat" geworden. De term komt in geen enkel officiëel stuk voor. Het gaat hier om een besluit van de Staten van Holland, om de Prins onder hun directie te doen bekwamen, om het land te dienen in de charges, die later hem zouden worden toegewezen. Jan de Witt kreeg zitting in de commissie van educatie, maar hij heeft weinig invloed op de vroegrijpe knaap gehad. Natuurlijk stelde dit besluit een vraag héél dringend aan de orde, nl. welke charges de Prins later zou

bekleden. In 1650 was Prins Willem II gevaarlijk gebleken voor de Regentenpartij, omdat hij tweeërlei ambt had, nl. een burgerlijk en een militair. Juist de combinatie maakte hem sterk, veel sterker dan een gewone hoge militair. Daarom werd er een poging gedaan, om beide charges onherroepelijk te scheiden. Dat is de betekenis van het Eeuwig edict (1667). Dit besluit van de Staten van Holland is niet geïnspireerd door Jan de Witt, maar door een middenpartij, waarin Fagel van Haarlem en Valckenier van Amsterdam de leidende rol hadden. De naam van de Prins of van zijn huis wordt in dit besluit niet genoemd. Het bepaalt, dat de Staten van Holland in hun gewest het stadhouderschap voor eeuwig afschaffen, en dat zij de Staten van de andere gewesten zullen overhalen tot een gemeenschappelijk besluit, bepalende, dat het stadhouderschap in enig gewest onverenigbaar is met het ambt van kapitein-generaal. Wanneer dan later de Prins kapitein-generaal zou worden, was èn in Holland èn in de andere gewesten het stadhouderschap voor hem onbereikbaar. Het Eeuwig Edict had dus een bedoeling met de Prins. Het wilde hem kapitein-generaal maken, mits de zekerheid bestond, dat hij geen stadhouder zou worden. Maar deze bedoelingen stonden er niet in. En zo is dit besluit, het werk van de middenpartij en naar zijn bedoeling een compromis met de Oranjepartij, door het volk opgevat als een aanslag op het Oranjehuis, onder leiding van Jan de Witt. En het heeft hem vijf jaar later de bloedige rekening laten betalen. In 1670, bij de acte van Harmonie, hebben de andere gewesten zich met de suggestie uit de tweede helft van het Eeuwig Edict verenigd.

Toen kwam het rampjaar 1672. Frankrijk was er in geslaagd, Engeland over te halen tot een geheim verbond, tegen ons land gericht; Munster en Keulen sloten er zich bij aan. En in die nood stelde het volk de 21-jarige Prins aan de spits. Het begroette hem met geestdrift en groot vertrouwen; een vertrouwen, dat niet beschaamd werd.

Het is toch wel een vreemde geschiedenis.

In 1567 week de Prins uit naar Duitsland, en zijn vertrek was een bezegeling van veel mislukking en teleurstelling. En in 1568 herhaalt die geschiedenis zich. Maar dan in 1572 komt hij terug, gaat naar Holland, om er zijn graf te vinden en — wint er de vrijheid.

In de 17de eeuw 22 jaren van achteruitzetting en vernedering, en dan rijst het Oranjehuis omhoog en Willem III wordt de Europese vrijheidskampioen tegen de generale monarchie.

En dan de derde maal. Van 1795—1813 bijna negentien jaren van scheiding, en soms zelfs van vervreemding. En dan klinkt de

vrijheidsroep en onmiddellijk keert Oranje terug. Het spreekt voor beide partijen vanzelf. Hier is plaats voor verwondering en ontroering. Om de merkwaardige paralellen? Om de bijzondere taak van onze dynastie? Om de onverwachte wending, als de duisternis volkomen schijnt te zullen worden?

Ja, maar ook om de diepe trouw van het volk. Het kan zijn critiek hebben; het màg die hebben; het kan rustig verklaren, dat het de voorkeur geeft aan de republiek, en gronden ontlenen aan de Bijbel, aan Calvijn, aan de klassieke schrijvers, — het hart van dit volk droeg zijn trouw door de donkerste dagen en dat hart heeft zich niet vergist.

21. De vuurproef

Neuss is een betrekkelijk kleine plaats in Duitsland en in 1672 behoorde het tot het gebied van de aartsbisschop van Keulen. Het was toen een bekend plaatsje. Want daar stapelden zich de Franse legervoorraden op, gevormd hoofdzakelijk door Amsterdamse leveranties. Want Amsterdam was immers de grote stapelplaats van West-Europa. Niemand behoefde te vragen, waarvoor die voorraden bestemd waren. Frankrijk bereidde zich duidelijk voor tot een aanval op Nederland. Maar van Engeland verwachtte De Witt slechts een onwelwillende neutraliteit. Daarom lag er iets overrompelends in, toen de Engelsen reeds in Maart 1672 een aanval deden op de Smyrnase retourvloot en daarop met een oorlogsverklaring voor de dag kwamen, gebaseerd op futiliteiten. In April volgde de oorlogsverklaring van Frankrijk en die van Munster en Keulen. Toen was de Prins reeds tot kapitein-generaal benoemd.

Het was een tegenslag, dat onze vloot te laat in zee kwam om een vereniging van de Engelse en Franse vloten te verhinderen. Des te meer was het een succes, dat de Ruyter de verenigde vijandelijke vloten bij Solebay dusdanig havende, dat zij een eventuele landingspoging op onze kust niet meer zouden kunnen dekken.

In 1672 was het nu met de aanvallende actie van de vloot uit. Zij bewaakte de kusten, terwijl een deel van de bemanning ging helpen bij de verdediging aan de landzijde.

Toen het bericht van de overwinning bij Solebay kwam, was de IJsellinie reeds gevallen.

In strijd met de toen als juist beschouwde regelen der strategie had de vijand Maastricht in zijn rug achtergelaten, bewaakt door

een observatiecorps. Daarop brak hij de Rijnbarrière, de vestingen Rijnberg, Wezel, etc. die Staats garnizoen hadden. De toestand van deze vestingen was slecht. Het materieel tart elke beschrijving. Er zijn minstens drie oorzaken voor deze verwaarlozing aan te wijzen. Vooreerst is het bij ons gewoonte, om eerst te elfder ure aan de nationale veiligheid te denken. Dan was er in geen jaren voor onze defensie een behoorlijke leiding geweest, die de verantwoordelijkheid droeg; geen contrôle dus en wel corruptie. En eindelijk had het verbond met Frankrijk van 1662 ons onbezorgd gemaakt. Men moet dan ook niet zeggen: Jan de Witt heeft verhinderd, dat onze defensie in orde werd gebracht. Nog in het begin van 1672 was Gelre, dat het meest bloot lag voor een aanval, tegen legeruitbreiding.

Na de verovering van deze vestingen trokken de Fransen bij Lobith over de Rijn. Wie dit leest en de atlas voor zich neemt, kan zich licht vergissen. De situatie wordt eerst duidelijk, als men een kaartje bekijkt van de toenmalige toestand.

De Rijnovergang werd niet behoorlijk verdedigd en de Prins liet de verantwoordelijke officier Montbas arresteren. Hij wist echter naar de vijand te ontsnappen. Door de schermutselingen bij Lobith raakte Condé gewond en hij was daardoor bij de verdere operaties uitgeschakeld. Vermoedelijk is dit voor onze verdediging een groot geluk geweest. De Fransen overstroomden nu de Betuwe en dreigden de IJsellinie om de trekken. Daarom trok de Prins terug op de Hollandse waterlinie. Deze linie liep toen Westelijker dan later, zodat Utrecht werd prijsgegeven. De Oostelijke provinciën vielen zo gemakkelijk in handen van de vijand, waarbij vooral Overijsselse regenten zich lamlendig gedroegen. Maar de verdediging van Aardenburg daarentegen was kranig en verbitterd.

En dan, na de grote Franse successen, komt de vraag van de capitulatie aan de orde. Bij deze besprekingen en onderhandelingen

was Jan de Witt uitgeschakeld, doordat hij gewond was door een moordaanslag.

Leiden heeft het initiatief genomen tot onderhandelen. En hoewel Jan de Witt — toen nog aanwezig — er tegen was, kreeg deze stad de meerderheid in Holland achter zich. Er werd een deputatie naar de Franse koning gezonden, maar zij was spoedig onverrichter zake weer in Den Haag, want Lodewijk wilde alleen onderhandelaars ontvangen met volledige volmachten, die zonder verdere ruggespraak zijn voorwaarden konden aanvaarden.

Nu begint er tekening te komen in het debat. De Amsterdamse afgevaardigden weigerden deze volmachten te verlenen, voordat zij met het bestuur van hun stad hadden gesproken. Zij gingen dus een keer doen. En zo komt er dan in Amsterdam de beroemde vergadering van XXXVI raden en burgemeesters. Dit doet werkelijk denken aan de Senaatsvergadering in het oude Rome in de beste momenten uit de geschiedenis van dit oude imperium. Hier werd de historische betekenis der beslissing verstaan. „Hier" zo zei Gerard Hasselaar het, „hier wordt niet over Amsterdam, niet over Nederland, maar over Europa beslist." Als àlle Hollandse steden het opgaven, dan nòg zou Amsterdam volhouden. Het land onder water, zijn duizenden burgers op de wallen! En liever zou men zich op die wallen in stukken laten houwen, dan te capituleren. „Laat Amsterdam maar volhouden", zei Valckenier grimmig, „en wij zullen in elk geval een troost hebben: àls we het eindelijk verliezen, dan valt ons toch nog het voorrecht te beurt, dat Polyphemus aan Ulysses gunde, nl. het laatst te worden verslonden".

Ter Statenvergadering van Holland heeft deze dappere resolutie geen directe invloed gehad. De ongeduldige voorstanders van onderhandelen hadden de terugkeer van de Amsterdanmse deputatie niet afgewacht. Terwijl Amsterdam en 4 andere steden afwezig waren, werd besloten, en corps naar de Staten-Generaal te gaan, om daar het verlenen van volledige volmachten voor te stellen. Zo staken de heren het Binnenhof over, maar de afgevaardigden van Enkhuizen bleven achter: zij wilden aan deze affaire niet meedoen.

De Staten-Generaal werden naar de daarvoor geldende rooster ditmaal gepresideerd door een afgevaardigde van Friesland. Die van Gelderland, sprekende namens een gebied, dat niet meer aan de verdediging deelnam, stemde vóór de volmacht, Holland natuurlijk ook; evenzo Overijssel. Friesland en de Zeeuwen stemden tegen, en Utrecht blanco. Groningen was absent. Het voorstel is met meerderheid van stemmen aangenomen, zeiden de Hollanders. Het is niet aangenomen, zei de voorzitter. De volmacht werd toch aan De Groot ter hand gesteld, die het hoofd zou zijn van de deputatie,

maar de griffier had ze niet getekend. Onmiddellijk ging De Groot op weg, want men kende slechts één wachtwoord: haast, haast! Een uur nadat hij vertrokken was, kwam de Amsterdamse deputatie binnen met haar klinkend neen! Het was te laat ...

Toch heeft De Groot de voorwaarden niet geaccepteerd. Het is een groot geluk voor ons land geweest, dat Lodewijk zijn eisen opvoerde tot in het onmatige, zo erg, dat De Groot niet durfde accepteren. Frankrijk eiste o.a. afstand van al het gebied ten Zuiden van de grote rivieren; Den Bosch en Nijmegen moesten Franse vestingen worden en Arnhem en Wijk-bij-Duurstede zouden aan onze zuidgrens komen te liggen. De Groot was in een stemming om véél aan te bieden en nog meer te accepteren, maar dit was te erg, al vroeg Lodewijk ook nog een deputatie, om hem jaarlijks te bedanken om zijn grootmoedigheid.

Is het zelfmisleiding of opzettelijke provocatie, dat een overweldiger altijd zo graag zijn eigen grootmoedigheid prijst?

Toen De Groot terugkeerde om nieuwe instructies te halen, was er in Holland veel veranderd. Het Eeuwig Edict was ingetrokken, de Prins tot stadhouder verheven. De eis van het volk was onverbiddelijk, de discussie van de heren ter Statenvergadering bijna naïef in de pogingen, om hun figuur te redden. Men moet dat nalezen bij Bilderdijk, die er groot pleizier in heeft.

Tegelijk met de verheffing van de Prins kwam er een Engelse deputatie naar Den Haag, om over de vrede te praten en dan in contact te treden met Lodewijk. Zij werden door de bevolking als vrienden ontvangen en sommige heren uit de omgeving van de jonge Prins wilden graag, dat de oude relatie Oranje-Stuart nu werd hersteld. Zij beschouwden de Engelsen, ondanks de oorlog, niet als vijanden. Hoe prachtig is daartegenover de houding van de jonge prins, een en twintig jaar, altijd achteruitgezet tot nu toe, maar die niets wil doen om met Engelse steun een hogere positie te verwerven. Want dat was toch altijd weer het Engelse streven: de Republiek moest worden vernederd, het Oranjehuis verheven.

De Prins bracht in de vergadering van de Hoogmogende Heren zijn advies uit over de vredesvoorwaarden: *geen enkel artikel was aannemelijk; men moest zich liever in stukken laten houwen, dan zulke voorwaarden aanvaarden; wat er van hem zelf in stond, kwam van zijn vijanden en niet van zijn vrienden.*

Terwijl zo de Prins het hoofd werd van het nationaal verzet, had De Witt zijn ontslag genomen. Maar snel daarop volgde zijn tragisch einde; in Augustus werd hij met zijn broer Cornelis vermoord. *Niet* door het „Haagse grauw" maar door de burgerij der stad. Hoe is het te verklaren, dat de burgers tot deze gruweldaad

kwamen? In de eerste plaats moeten we er op letten, dat de tegenstelling tussen de partijen, een tegenstelling, door de politiek van De Witt versterkt, het karakter had van een vete. Het was een minderheid, die jaren lang haar wil had opgelegd en daarbij weinig had ontzien. Dan heeft de dood van Jakob de Graaf op het schavot een diepe indruk gemaakt. Reeds enkele dagen na zijn dood werden er legenden van verteld. Maar het voornaamste is wel, dat een onbestemde angst het volk in spanning hield, een spanning, die een uitweg zocht in wraak op wie men mateloos wantrouwde.

De schuldigen zijn niet gestraft. Het is de vraag, of dat in deze situatie mogelijk was. De Prins is onschuldig aan de moord. Deze kwestie is door Fruin op zijn bekende nauwkeurige wijze onderzocht en hij eindigt het relaas van zijn onderzoek aldus: „Ik concludeer tot volkomen vrijspraak van àl de beschuldigde staatslieden, rechters, Gecommitteerde Raden en Zijne Hoogheid in persoon van alle medeplichtigheid aan de moord der De Witten."

Terwijl de Prins in Holland het verzet organiseerde, hield ook het Noorden stand. Hier was bisschop Barend van Galen de aanvaller, „Bommenberend". Een merkwaardig man, een man van literaire smaak en tegelijk een artilleristisch specialist. Hij stootte het hoofd voor Groningen. Het is hem niet gelukt, de stad te belegeren. Aan de Noordzijde is Groningen nooit ingesloten geweest. Het verhaal van het beleg is op voortreffelijke wijze verhaald door Theissen. De Roomse burgers hebben zich bij de verdediging tegen de Bisschoppelijke aanval volkomen gegeven en de Doopsgezinden, die geen wapenen mochten dragen, zorgden voor de brandweer. Terwijl Groningen stand hield, begon aan de rand van de Zuiderzee reeds het offensief en Blokzijl werd veroverd met behulp van de burgerij. De Prins ging zelf ook tot het offensief over, en al mislukte de aanval op Woerden, toch was die aanval het teken, dat er een andere geest in Holland was gekomen. De mariniers hebben bij de gevechten van Woerden zich bijzonder onderscheiden.

November kwam en de Prins, die voor verdediging en aanval de zware verantwoordelijkheid droeg, werd 22 jaar......

De waterlinie is in oorlogstijd een wonderlijk ding. Zij belet niet alleen de vijand, verder binnen te dringen, maar beneemt ook de verdediger de gelegenheden voor een frontaal offensief. Daarom probeerde de Prins de vijand uit Holland weg te manoeuvreren. Hij rukte door Brabant naar het Zuiden, ontzette Maastricht en sloeg het beleg voor Charleroi, voor de poorten van Frankrijk. De strenge vorst belette echter het opwerpen van schansen, de troepen van de Grote Keurvorst, die te hulp zouden komen, verschenen niet. En — de strenge vorst gaf aan de Fransen de kans, over het

ijs een inval te doen in het hartje van Holland. Door de plotselinge sterke dooi mislukte hun onderneming, maar Bodegraven en Zwammerdam werden verschrikkelijk geteisterd en geplunderd. Als twee kleine plaatsen in die tijd zulk een lot ondergingen bleef dat tientallen van jaren later in de herinnering. Kolonel Paynvin, die zijn plicht niet had gedaan, werd onthoofd. Een vonnis, dat een lichtere straf bevatte, wilde de Prins niet bekrachtigen.

Toen het jaar 1673 kwam, was de situatie intussen belangrijk veranderd. Nu niet meer een half weerloze Republiek, van alle kanten besprongen, maar twee coalities tegenover elkaar. Het was een Europees conflict geworden. De Republiek werkte samen met Spanje, Brandenburg, de Keizer en Denemarken. En aan de Franse zijde stond behalve Engeland, Munster en Keulen, nu ook Zweden. Dit jaar is het glorie-jaar voor onze marine. Tweemaal mislukten de Engels-Franse aanvallen op onze vloot bij Schooneveld, waarbij De Ruyter zijn eskaders op meesterlijke wijze dirigeerde. En daarna werd de Engelse vloot verslagen bij Kijkduin, terwijl de Fransen niet veel meer deden dan toekijken. Daardoor groeide de oppositie in Engeland, die de geheime bedoelingen van de koning begon te begrijpen. De koning probeerde de dissenters en de Rooms-Katholieken in het gevlei te komen, het Parlement antwoordde door de Test-act, waardoor de Rooms-Katholieken van alle staatsambten werden uitgesloten. En toen de wet werd toegepast, bleek eerst duidelijk, hoeveel niet-Protestantse medewerkers de koning reeds had. Spanje kon in directen zin slechts weinig steun bieden, maar de Spaanse havens aan de Noordkust waren prachtige uitgangspunten voor onze kapers, die in enkele maanden 2863 Engelse handelsschepen wegsleepten. Dit was ruïneus voor Engeland. Tegelijkertijd verenigden onze troepen zich met de keizerlijken, Bonn werd door de Prins genomen, en de vijand, die zijn verbindingslijnen bedreigd zag, werd daardoor uit ons land weggemanoeuvreerd. Alleen Maastricht, dat hij eindelijk had veroverd, bleef nog in zijn handen. Zo sloot Engeland in 1674 vrede en Munster en Keulen deden, nadat zij door de keizerlijke troepen waren bezet, hetzelfde. De Prins werd 23 jaar. Hij had ons land bevrijd. Wij zijn geneigd, zijn werk te vergelijken met dat van zijn grootvader, Prins Willem I. Maar hoe verschillen de karakters! Onze eerste Prins Willem was een eenvoudige, beminnelijke vader. Deze Prins is zwijgend, droog en kort in zijn bevelen en oordelen, soms sarcastisch en hoog, niet zelden wantrouwend, tegen slechts enkelen vertrouwelijk. Hij heeft jaren van grote eenzaamheid gekend. En hij was asthma-lijder, en voelde dus levenslang de sterke remming, die deze kwaal meebrengt. Daar binnen schroeit iets bij hem.

Intussen — hij werkte rusteloos aan zijn grote politieke plannen. Frankrijk moest verder worden bestreden, en zou dat met duurzaam succes geschieden, dan moest Engeland worden getrokken bij de anti-Franse coalitie. In de herfst van 1677 stak de Prins daarom over naar Engeland, en vroeg er de hand van Prinses Mary, de oudste dochter van de hertog van York, en na haar vader het naast aan de troon. Uitsluitend politieke berekening dreef de Prins tot het aanzoek en de koning van Engeland bewilligde zonder geestdrift, uit politieke noodzaak, omdat de oppositie tegen zijn beleid sterk werd. De bruidegom was 24 en de bruid 15 jaar. Er blonk over deze huwelijkssluiting niet de glans der liefde. Maar later is die liefde toch gekomen, wonderlijk en zuiver en sterk. Er kwam politieke samenwerking met Engeland, en militaire samenwerking scheen te komen. De hertog van York landde met een leger in Vlaanderen. Toen heeft Frankrijk deze samenwerking gecoupeerd, door bij de vredesonderhandelingen te Nijmegen in 1678 zich zeer tegemoetkomend tegenover de Republiek te tonen. De Staten-Generaal gingen er op in; de vrede werd gesloten en wij kregen Maastricht terug. Hoe anders had het in 1672 geschenen! En telkens treft men in geschiedboeken de jubel aan: „wij verloren geen duimbreed gronds......" Maar wij moeten niet vergeten, dat deze vrede, juist nu Engeland actief scheen te zullen worden, een streep was door de politiek van de Prins. Hij had zijn doel niet bereikt. Of liever, want hij was volhardend, nòg niet.

22. Franse Hegemonie

De vrede van Nijmegen was tòch een overwinning voor Lodewijk XIV. Want hij was er in geslaagd, de coalitie, waaraan Willem III nog geduldig bouwde, uiteen te doen vallen. De Republiek sloot afzonderlijk vrede, liet haar bondgenoten in de steek, en stond weer, als voor 1672, geïsoleerd in Europa. Voor wij nu verder gaan met ons verhaal, is het goed, de politieke situatie in Europa weer te bezien.

Spanje had een lichamelijk en geestelijk zwakke koning, en zijn toestand scheen bijna een afspiegeling van de Spaanse politiek. Het land speelde een schier volkomen passieve rol. Het was ook economisch zwak. Wel had het grote hulpbronnen, maar buitenlanders, vooral ook Nederlanders, exploiteerden ze met behulp van Spaanse stroomannen.

Het *Duitse keizerrijk*, das Heilige, Römische Reich Deutscher Nation, was sedert 1648 „noch heilig, noch Rooms, (= Romeins) noch een rijk". De macht van de keizer steunde alleen op zijn erflanden aan de Donau. Een nieuwe, krachtige staat kwam op binnen de grenzen van dit rijk, nl. Brandenburg, dat onder leiding stond van de Grote Keurvorst. Hij had in de jongste oorlog zelfs het toen nog zo machtige Zweden verslagen. Uit het Oosten werd de keizer door de Turken bedreigd. De Turkse grens lag nog niet ver beoosten Wenen.

Engeland was nog altijd een onberekenbare factor in de Europese politiek. De koning Karel II was onbetrouwbaar, voor Frankrijk te koop, als hij kans zag zich daardoor onafhankelijk te maken van het wantrouwige Parlement. De godsdienst-kwestie speelde in de Engelse politiek een grote rol. De Test-act was het werk van de Anglicanen, die koningschap en kerk nauw wilden verbinden. Al weer begon daarbij het vraagstuk van de Protestantse successie een rol te spelen, want de troonopvolger, de hertog van York, was Rooms-Katholiek. In deze jaren ontstaan de partij-namen Whigs en Tories, waarbij de laatsten de rechten van de kroon dikwijls steunen tegen de oppositie van de eersten. Willem III heeft voortdurend met deze Engelse tegenstellingen te maken en het is voor hem de vraag, of hij verbindingen zal onderhouden met de koning of meer kan bereiken door samen te werken met de oppositie.

Frankrijk is intussen de machtigste Europese staat, absoluut geregeerd, met een sterke, modern aandoende centralisatie, terwijl de zonnekoning Lodewijk XIV, rondom wie zich een luxueus hofleven concentreert, zorgt voor een luister, die past bij zijn grote macht. Alles moet aan zijn macht ondergeschikt zijn, ook de kerk, wat hem in conflict brengt met de Paus. Zijn politiek credo is *l'état c'est moi.*

De grote vraag, die de internationale politiek beheerst, gaat over de positie van Frankrijk. Zal dit land de „generale monarchie" vestigen, die de hegemonie heeft in Europa, of is er een politiek evenwicht mogelijk, doordat tegenover Frankrijk een stevige coalitie wordt gevormd? Maar die coalitie was na 1678 wel héél moeilijk op te bouwen en de pogingen van Willem III schenen weinig kans te hebben. Hij heeft evenwel bij die pogingen veel steun genoten van Lodewijk XIV, die door zijn optreden de coalitie bijeen heeft gedreven.

Een jaar na de vrede van Nijmegen kregen die bisschoppen, wier gebied in het Oosten van Frankrijk lag, een eigenaardige brief van de koning. Zij moesten nagaan, welke streken vroeger in leen-

verband met hun bisdommen hadden gestaan en daarvan later waren losgemaakt. Het onderzoek leverde een heel lijstje op, en al deze gebieden moesten nu weer, al lagen zij buiten de Franse grenzen, hun relatie hernieuwen. Dit systeem werd uitgebreid; het was ook veelbelovend. Een drietal gerechtshoven kreeg een afzonderlijke Chambre de Réunion, die moest uitzoeken, welke gebieden oorspronkelijk hadden behoord tot de streken, die Frankrijk bij verschillende vredes sedert 1648 waren afgestaan. Als zo'n gebied werd aangewezen, volgde dikwijls een bezetting door Franse troepen. Zo werd in vredestijd de Franse grens naar het Oosten verschoven en verschillende strategische punten vermeesterd, o.a. Cassale in de Alpen en Straatsburg. Luxemburg, dat volgens deze theorie ook al voor bezetting in aanmerking kwam, werd geblokkeerd. De Prins heeft toen in de Staten van Holland een krachtige redevoering gehouden. Er moest opgetreden worden in samenwerking met Engeland en de keizer en de Republiek moest het initiatief nemen en het voorbeeld geven. Maar hij stuitte op hardnekkig verzet van Amsterdam. Deze stad was nu voortdurend in oppositie, terwijl zich in het Noorden een nieuwe oppositie-kern vormde onder leiding van de jaloerse stadhouder Hendrik Casimir II. Voorlopig kon de Prins nog niets beginnen.

In 1683 sloegen 130.000 Turken het beleg voor Wenen, de stad, die de eeuwen door „gut Habsburgisch und gut katholisch" was. De Paus vroeg aller inspanning, om deze christelijke voorpost, die zo door de Islam werd bedreigd, te ontzetten. Maar de Duitse vorsten hielpen niet, ook Brandenburg niet. Hun passiviteit was een succes van de Franse diplomatie. En intussen ging Frankrijk voort, zich in de grensgebieden te nestelen. Ditmaal werd het een inval in Vlaanderen. Maar nog altijd bleef Amsterdam zich verzetten tegen versterking van de krijgsmacht en een krachtige politiek. Het onderhandelde zelfs in het geheim met de Franse gezant. Achter deze houding zit een afkeer tegen de actieve internationale politiek van de Prins en een sterke voorkeur voor zo lang mogelijk gehandhaafde neutraliteit. Bovendien had het weinig fidutie in de steun van Spanje en de keizer.

De Turken hebben Wenen niet kunnen nemen. Na een dappere verdediging is de stad ontzet door Johannes Sobieski, koning van Polen. In de Stephanus-dom werd na het ontzet gepreekt over de tekst uit het Evangelie van Johannes: daar was een man, van God gezonden, wiens naam was Johannes. Dat juist Polen tot verzet kwam opdagen, is merkwaardig, want vijftig jaar lang was juist dit land sterk door Frankrijk beïvloed. Ook Zweden begon een andere koers te sturen en Beieren, sedert de dagen van Richelieu

practisch een Franse voorpost aan de Donau, zocht toenadering tot de keizer.

Intussen moest Luxemburg capituleren en een verdrag met Spanje stelde de Franse koning al vast voor 20 jaar in het ongestoord bezit van die vesting.

Door zijn houding tijdens het beleg van Wenen had Lodewijk XIV bij de Paus een slechte beurt gemaakt. Hij trachtte nu veel goed te maken door in 1685 het Edict van Nantes te herroepen. Deze herroeping werd voorafgegaan door verschillende dragonnades. De predikanten werden nu verbannen en aan de gemeenteleden werd verboden, te emigreren. Zo moesten de gemeenten herderloos worden. Maar — niet alle predikanten gingen en niet alle gemeenteleden bleven. Juist die gemeenteleden, die vooral om hun kinderen de vrijheid lief hadden boven alles, weken uit.

De stemming in Nederland sloeg om, toen deze terreur bekend werd, en Amsterdam stelde zich geheel aan de zijde van de Prins. En Brandenburg liet zijn Frans-gezinde politiek varen. In 1686 kwam het verbond van Augsburg tot stand, een verbond van Duitse vorsten, o.a. Zweden (want Zweden had gebieden die tot het Duitse rijk behoorden) om de grenzen van het rijk samen te verdedigen. Een begin van het herstel van wat in 1648 uiteen was geslagen, onder leiding van Willem III.

Toen naderde in Juni 1688 de crisis, doordat Maximiliaan Hendrik, de aartsbischop van Keulen en al sedert jaren de trouwe vazal van Frankrijk, was overleden. De verkiezingsstrijd droeg een volkomen politiek karakter, voor of tegen Frankrijk. De Franse candidaat was Fürstenberg en die van Habsburg Clemens van Beieren. Geen van beiden verkreeg het vereiste aantal stemmen en toen besliste de Paus ten gunste van Beieren. Het typeert de situatie, dat èn in Luik èn in Munster, èn in Hildesheim in deze tijd anti-Franse candidaten tot bisschop werden gekozen, met sterke politieke steun van protestantse mogendheden, in Luik van de Republiek en in de beide andere bisdommen vooral van Brandenburg.

Lodewijk XIV begreep, dat het tij begon te keren, en hij wilde ingrijpen, voordat in Duitsland de nieuwe toestand werd geconsolideerd. Daarom deed hij in 1688 een inval in de Paltz. Dat betekende, dat hij tegenover zich kreeg alle staten, die zich bij het verdrag van Augsburg hadden verplicht, de grenzen van het rijk te verdedigen. Nog niet met de Republiek.

Maar nu komen de grote dagen voor the glorious revolution. Natuurlijk gaat aan deze beslissing van 1688 een lange voorge-

schiedenis vooraf. Nadat Jacobus II in 1685 aan de regering was gekomen, volgde hij niet altijd dezelfde politiek in de kerkelijke vragen, die Engeland bezig hielden. Eerst trachtte hij met de Anglicanen op goede voet te komen en hij vervolgde de Calvinisten. Maar toen de Anglicanen van hun kant geen toenadering toonden, zocht hij de dissenters gunstig te stemmen, door nu de Testact te dispenseren. De Protestantse dissenters hapten niet toe; zij wilde wel vrijheid van godsdienst, maar op *wettige* wijze, onder medewerking van het parlement. Zij gaven geen steun aan een politiek, die, hoewel hun kerkelijke belangen bevorderend, toch in de richting ging van het absolutisme, omdat de koning zich stelde boven de wet. Willem III en Mary deden duidelijk blijken, dat ook zij zich op het wettige standpunt stelden. Zij waren wel nauw bij de Engelse gebeurtenissen betrokken, zoals blijkt uit dit staatje:

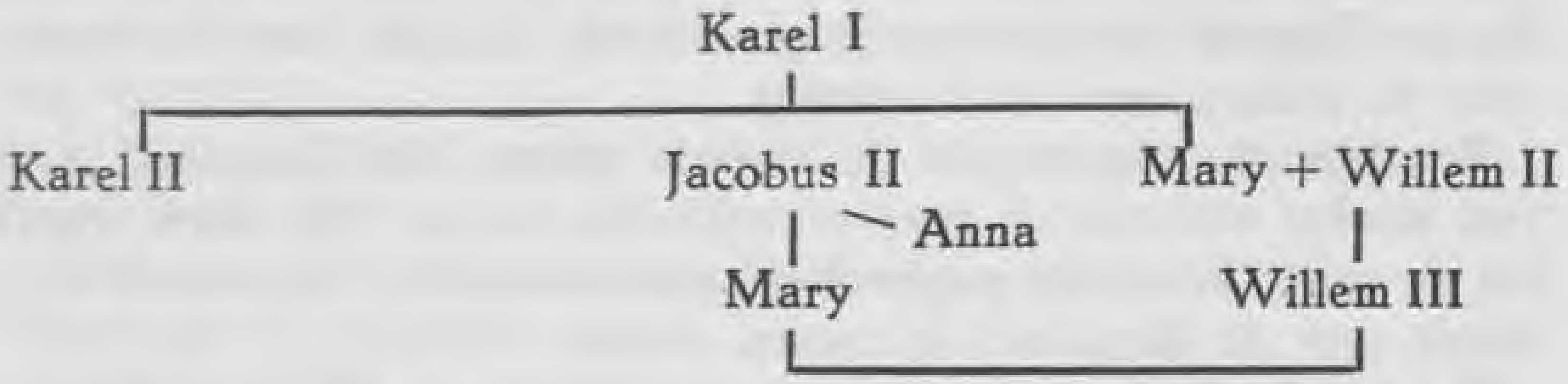

Willem en Mary waren beide kleinkinderen van Karel I en Mary was de wettige troonopvolgster.

In 1688 werd de strijd acuut. De koning vaardigde buiten het parlement om een act of indulgence uit en beval de Anglicaanse geestelijken, het stuk in de kerken voor te lezen. De bisschoppen, die weigerden, werden in de Tower gesloten, maar de rechtbank sprak hen, ondanks sterke pressie, vrij. Bovendien werd de koning nu uit zijn tweede huwelijk met een Rooms-Katholieke Italiaanse hertogin een zoon geboren. Daarmee waren de rechten van Mary op de tweede plaats gekomen.

Toen is de Prins op aandrang van een aantal Engelse Lords gekomen om de vrijheid van Engeland en van de Protestantse religie te handhaven. Het was zijn persoonlijke daad, geen actie van de Nederlandse regering. De militaire machtsmiddelen der Republiek werden aan hem uitgeleend, terwijl Brandenburg vanuit Kleef zorgde voor vervanging van de bezettingen in onze vestingen.

Het was een moment van grote spanning, toen de Prins vertrok. Het afscheid van de Prinses heeft zij zelve beschreven op treffende wijze. Merkwaardig is, dat in de hofkapel te Wenen gebeden werd voor het welslagen van de tocht. De tocht is schitterend verlopen; de Prins landde bij Brixham, trok voorzichtig op naar Londen,

terwijl al meer Engelsen zich onder zijn vanen schaarden, en toen hij Londen naderde, vluchtte Jacobus II naar Frankrijk. De Engelse troon werd vacant verklaard en Willem en Maria werden koning en koningin van Engeland. Het is een van de belangrijkste episodes uit de geschiedenis van Engeland; in meer dan een opzicht betekent het een beslissend keerpunt.

Vooreerst betekent the glorious revolution het volledig herstel van de invloed van het parlement. Engeland was voortaan een parlementaire monarchie. Willem III benoemde reeds parlementaire ministeries. Het jarenlange conflict tussen parlement en kroon, waardoor Engeland altijd weer innerlijk werd verzwakt, was nu beëindigd. Dat betekent, dat Engeland zich nu ook in het buitenland voortdurend als een grote mogendheid laat gelden. Er komt in de volgende eeuw lijn in de Engelse politiek. Geen koning verkwanselt de machtsmiddelen van de staat meer aan het buitenland. En de Engelse parlementaire gewoonten worden een voorbeeld voor de landen van het continent.

En daaruit volgt nu in de tweede plaats, dat Engeland zich veel sterker economisch gaat ontwikkelen. In de 18de eeuw wordt het de eerste koloniale mogendheid van de wereld. De concurrentie wordt voor de Republiek te zwaar.

En ten derde — en dat is terstond zichtbaar — Engeland krijgt nu een belangrijke plaats in de grote coalitie tegen Lodewijk XIV. *Het politieke evenwicht is bereikt en de generale monarchie heeft geen kans meer.* Dat blijkt reeds duidelijk uit het resultaat van de negenjarige oorlog (1688—1697). Voor de eerste keer stond Lodewijk XIV gebied af bij de vrede van Rijswijk, o.a. Luxemburg. Tot nu toe had elke vrede hem gebiedsuitbreiding gebracht. En... hij erkende Willem III als koning van Engeland. Hij berustte daarmee officiëel in dat feit, dat als de grootste nederlaag van zijn leven moet worden beschouwd.

Dit alles is van veel meer dan nationale betekenis, het bepaalt voor lange tijd het politiek aspect van Europa. Het is alles het werk van Willem III. Zelden is een politiek succes bereikt, dat zo het werk is van één man. Hij wist verspreide en soms zeer heterogene krachten samen te binden tot zijn ene onveranderlijke doel. De bezwaren, die hij daarbij moest overwinnen, zijn buitengewoon geweest. Maar hij stelde tegenover al de moeilijkheden en teleurstellingen zijn volharding.

Groter dan de materie is de geest en sterker dan de macht is de trouw.

23. Engeland leidt

In 1697 wàs er evenwicht bereikt. Maar er doemde een nieuw gevaar op. De Spaanse erfenis kon bij wijze van spreken elke dag openvallen. Spanje was nog altijd een duidelijk voorbeeld van typisch Habsburgse politiek. Het was nl. een conglomeraat van gebiedsdelen, formeel soms alleen door de dynastieke band verbonden. Men sprak van Spanje en de nevenlanden. Want de Spaanse koning regeerde ook over Napels en Sicilië, over Milaan, over de Zuidelijke Nederlanden. En dus had hij nog te gebieden over de uitgestrekte Amerikaanse koloniën. Koloniën, die economisch lang niet voor Spanje betekenden, wat mogelijk was, maar wel uit cultureel oogpunt sterk door het moederland werden beïnvloed. Want het is de invloed van Spanje, dat een groot deel van de Nieuwe Wereld de R.K. godsdienst belijdt en de Spaanse taal spreekt.

Al deze gebieden zouden een andere heer krijgen, als de zwakke Karel II stierf.

Wie voor de erfopvolging in aanmerking kwamen, blijkt uit het schema op de volgende pagina.

Lodewijk XIV en de keizer waren dus beide kleinkinderen van Philips III en beiden gehuwd met een dochter van Philips IV. Maria Theresia had bij haar huwelijk met Lodewijk XIV afstand gedaan van haar rechten op de Spaanse troon, maar de bruidsschat, die als compensatie moest dienen, was niet betaald. En als om het nog een beetje moeilijker te maken, had Maria Antonia bij haar huwelijk met Maximiliaan van Beieren afstand gedaan van haar rechten in Spanje ten behoeve van haar vader. Het is nu mogelijk te puzzlen over de vraag, wie Karel II behoort op te volgen. Maar men kan ook aldus redeneren: er zijn drie mogelijkheden.

Eerste mogelijkheid: de Spaanse erfenis komt in handen van de Franse koning. Dan kan Lodewijk XIV door deze aanwas van zijn macht onmiddellijk succes belovende pogingen doen, om tòch nog de generale monarchie te vestigen in Europa.

Tweede mogelijkheid: De Spaanse erfenis komt in handen van de Duitse keizer. Dat betekent herstel van de machtscombinatie van Karel V en dus evenzeer verbreking van het politieke evenwicht van Europa.

Derde mogelijkheid: Spanje krijgt weer een eigen dynastie. Alleen deze laatste mogelijkheid is voor Willem III als strijder voor het politieke evenwicht in Europa aanvaardbaar.

Na de vrede van Rijswijk in 1697 heeft Lodewijk XIV in Spanje

Philips III, koning van Spanje † 1621

- Anna + Lodewijk XIII koning van Frankrijk
  - Lodewijk XIV koning v. Frankrijk + Maria Theresia
- Philips IV koning van Spanje † 1665
  - Maria Theresia
  - Karel II koning van Spanje † 1700
  - Margaretha Theresia + Leopold I keizer v. Duitsland + Eleonora v.d. Paltz
    - (Margaretha Theresia + Leopold I): Maximiliaan v. Beieren + Maria Antonia
      - Jozef Ferdinand
    - (Leopold I + Eleonora v.d. Paltz): Jozef Karel
- Maria Anna + Ferdinand III keizer v. Duitsland

eens poolshoogte laten nemen, hoe zijn kansen stonden. Het is hem niet meegevallen en dat was ook waarlijk geen wonder. Sedert het begin van zijn regering had hij immers een zeer anti-Spaanse politiek gevoerd, waarbij zijn tegenstander bijna altijd het gelag moest betalen. Het Spaanse hof wilde dan ook niets van hem weten. Wel waren er een aantal officieren, wien het toelachte, onder sterke Franse leiding iets groots te presteren. Dat is het noodlot van officierskringen, dat de bewondering voor het militair-sterke land soms tot gevaarlijke politieke consequenties leidt. Maar Lodewijk XIV begreep wel, dat zijn kansen in Madrid toch niet gunstig stonden. Daarom — knoopte hij onderhandelingen aan met Willem III. Dit feit markeert wel heel sterk, hoe diens positie was veranderd. Hij kon met Lodewijk XIV nu als diens gelijke spreken over de Europese politiek. De beide koningen werden het er over eens, dat Joseph Ferdinand van Beieren in Spanje zou opvolgen. De derde mogelijkheid dus. Maar in 1799 stierf deze jonge prins plotseling. Toen opende Lodewijk XIV opnieuw de besprekingen en ditmaal werd de keizer er ook in betrokken. Men werd het er over eens, dat er nu een deling van de Spaanse erfenis zou plaats hebben, waarbij Karel, de tweede zoon van de keizer, in Spanje zou opvolgen en de Italiaanse bezittingen van Spanje aan de Franse koning zouden komen. Dit beschikken over de Spaanse erfopvolging maakt een eigenaardige indruk, maar we moeten niet vergeten, dat deze Spaanse erfenis ontstaan was uit een conglomeraat van gebieden, die door dynastieke politiek waren bijeengebracht.

In 1700 stierf Karel II. En op zijn dood volgde de verrassing van zijn testament. Hij wees nl. de tweede kleinzoon van Lodewijk XIV, Philips van Anjou als zijn enige opvolger aan. Wat dreef zijn raadgevers tot deze beslissing? Waarschijnlijk zat de bedoeling voor, om door aanleuning tegen Frankrijk een deling van de Spaanse erfenis te voorkomen.

Lodewijk XIV stond nu voor een moeilijke beslissing. Aanvaardde hij voor Philips van Anjou de erfenis, dan bracht hem dat onvermijdelijk in conflict met de keizer en misschien ook met Willem III. Hield hij zich aan de met Willem III getroffen afspraken, dan kreeg Frankrijk zonder moeite een grote gebiedsuitbreiding. Hij verklaarde, dat Philips van Anjou alle rechten op de Franse erfopvolging behield; hij erkende de zoon van Jacobus II als koning van Engeland, schond daarmee de vrede van Rijswijk, en beledigde zowel Willem III als het Engelse volk. Voor de Republiek was het zeer verontrustend, dat Beieren met Frankrijk samenwerkte en als gevolg daarvan ook de aartsbisschop van Keulen,

Clemens van Beieren. Dat betekende, dat de vestingen in het Keulse practisch weer, als in 1672, vooruitgeschoven posten van Frankrijk werden. En eindelijk, het bleek al spoedig, dat er van handelsvoordelen in het Spaanse gebied geen sprake zou zijn. Integendeel, een nieuwe, straffer koers werd ingezet, om de vreemdelingen zoveel mogelijk tegen te werken.

Deze politiek maakte, dat de stemming in Engeland omsloeg. De geneigdheid, om zo mogelijk de vrede te bewaren, al zou men dan enig verlies moeten nemen, was plotseling verdwenen. Het Haagse verbond kwam tot stand, waarbij Engeland en de zeemogendheden zich verbonden, om Philips uit de Italiaanse gebieden te verdrijven. Spanje wilde men blijkbaar aan hem laten. En natuurlijk zou Engeland trachten, de Spaanse koloniën te overmeesteren. De parlementsverkiezingen brachten een meerderheid van Whigs, die achter Willem III stonden. Nog eenmaal zou hij, zo scheen het, de leiding moeten aanvaarden in de grote Europese oorlog, in de strijd tot handhaving van het politieke evenwicht. Maar nog vóór de krijgsoperaties begonnen waren, stierf hij, 51 jaar oud. De laatste jaren, na de dood van Maria, waren eenzaam en zwaar geweest. Nu ging hij heen, terwijl zijn oude vriend Bentinck bij hem stond en zijn woorden opving: „Voor de laatste maal". De taal van het volk, waartoe hij innerlijk altijd volkomen was blijven behoren!

In Engeland werd Anna nu koningin en Marlborough de eigenlijke leider. In de Republiek werd de plaats van Willem III ledig gelaten. Geen stadhouder meer in vijf gewesten en geen kapitein-generaal.

Willem III had op de Friese stadhouder Johan Willem Friso gewezen als zijn eventuele opvolger, maar hij kreeg geen kans. Overal zette de reactie in en de Republiek werd meer dan ooit een object van exploitatie door een regenten-oligarchie. De grote militaire leiders in de Spaanse successie-oorlog waren Marlborough en Eugenius van Savoye.

Het is niet nodig, het gehele verloop van de oorlog te schetsen. Tot 1704 waren de geallieerden in het defensief. Door de medewerking van Beieren en Keulen had de Franse koning twee ver vooruitgeschoven posten aan Rijn en Donau. Maar in 1704 kwam de kentering. De Engelsen en Nederlanders namen Gibraltar — een eerste Engelse stap om militaire invloed te krijgen in de Middellandse Zee en bij Blenheim of Hochstädt werd het Franse Donauleger door een prachtige strategische samenwerking van Marlborough en Eugenius verpletterd. Sedert die tijd begon het geallieerde offensief in de Zuidelijke Nederlanden.Na zijn nederlaag bij Rumilies bood Lodewijk de vrede aan op de basis van de

overeenkomst van 1701, alleen met dit verschil, dat de Zuidelijke Nederlanden met de Noordelijke zouden worden verenigd. Na zijn nederlaag bij Oudenaarden in 1708 deed hij opnieuw pogingen, om een vrede te sluiten. Maar de Keizer en Engeland stelden onmogelijke voorwaarden. Voor de Keizer is dit te begrijpen: hij wilde het eeuwenlange conflict tussen Habsburg en Bourbon beëindigen met een knock-out van zijn tegenstander. Maar voor Engeland was dit politiek gezien absoluut fout. Want inwilliging van de geallieerde eisen betekende nu een herstel van de vroegere suprematie van Habsburg. Na de slag bij Malplaquet, waar het Staatse leger onder Johan Willem Friso ten koste van bijna onherstelbare verliezen de beslissing bracht, dreigde een inval in Frankrijk. Reeds stroopte de Nederlandse cavalerie tot diep in het vijandelijke land. Maar toen viel in 1710 het Whigministerie in Engeland; de Tories kwamen aan het bewind en zij wilden vrede met Frankrijk. Het eigenlijke doel van de Engelse politiek bleef, nl. het verwerven van koloniale en economische voordelen en dat doel is bereikt. Vóór 1688 was de Engelse politiek lange tijd gekenmerkt door zwakheid en wisselvalligheid; van 1688 tot 1702 werd het land door Willem III meegevoerd in de banen van een krachtige, brede politiek, waarbij het eigen belang minder op de voorgrond stond; na 1702 is Engeland een krachtige politiek blijven voeren, waar bij alle wisselingen toch het Engelse belang sterk bleef domineren. De Republiek raakte hierbij in grote moeilijkheden. De mogelijkheid, om het politiek evenwicht in Europa te handhaven en de suprematie van Frankrijk te voorkomen, was er reeds na de slag bij Rumilies. Maar zij werden verder meegesleurd in de oorlog, die nu nog slechts dienen kon om de macht van de keizer te vergroten en de Engelse belangen te behartigen. Wij voeren in het kielzog van Engeland.

In 1713 werd de vrede van Utrecht gesloten, die voor Lodewijk XIV veel gunstiger was, dan hij in 1708 had kunnen verwachten. Het leeuwendeel van de Spaanse erfenis bleef in handen van de Franse prins, maar er mocht nimmer een permanente Unie komen tussen Frankrijk en Spanje. Engeland behield, naar het heette voorlopig, Gibraltar, het kreeg uitbreiding van koloniaal gebied en grote handelsvoordelen. De Zuidelijke Nederlanden kwamen aan Oostenrijk, maar een reeks vestingen werden door Nederlandse troepen bezet op kosten van het bezette gebied. Zo kreeg de Republiek een vooruitgeschoven vrdedigingslinie tgen Frankrijk.

De oorlog had zware offers gevraagd en het pijnlijke was, dat die offers vooral gebracht waren ten profijte van Engeland. Het

is geen wonder dat de Friese diplomaat en gedeputeerde te velde Sicco van Goslinga er voor pleitte, om voortaan in de Europese conflicten neutraal te blijven. Het is dezelfde politiek, die ook in de dagen van De Witt reeds was verdedigd. De raadpensionaris Heinsius en later ook Slingelandt waren van een ander gevoelen. En telkens wordt de Republiek nog in een bepaalde coalitiepolitiek betrokken. Maar zij vòlgt, zij geeft geen leiding, zij heeft geen eigen trots meer. En het is even naar als troosteloos, als Dr Japikse de periode van 1740 tot 1840 in onze vaderlandse geschiedenis voorziet van het opschrift: Ons land onder invloed van de grote mogendheden. Die invloed verdwijnt wel na 1840, maar dan is onze neutraliteitspolitiek ook een van zelfwegcijfering.

Onder Jan de Witt was er begeerte naar neutraliteit, maar de feiten dwingen tot activiteit in de Europese conflicten en die activiteit wàs er ook. Onder Willem III werd onze buitenlandse politiek gedragen door een sterk en vruchtbaar beginsel. Na zijn dood zinkt de activiteit in, en doet het er niet veel meer toe, welke theorieën we aanhangen. Want tot prestaties komt het niet meer. Geen bezielende leiding, geen voldoende volkskracht. De gouden eeuw is voorbij.

24. Kalme optimisten

De 18de eeuw, dat is de pruikentijd. Uit die periode komen uitdrukkingen als een pruikmakersdrafje en hij heeft het zo druk als een pruikenmaker met één klant. Er is geen aardigheid aan, om over die tijd te vertellen. Immers, het was een tijd van slapheid en achteruitgang, die moest leiden tot de ondergang. En als we er meer ethisch ingesteld over gaan praten, dan zeggen we, dat de Franse tijd de straf was op een eeuw van decadentie. Carlyle heeft gezegd: de Franse tijd was nodig, anders waren de frivole mensen der 18de eeuw in de apentoestand teruggezonken. Maar — Talleyrand, die de 18de eeuw ter dege heeft meegemaakt, getuigt: wie de jaren vóór 1789 niet heeft gekend, weet niet, hoe zat het leven kan zijn. Men zegge niet: dit komt, doordat Carlyle een Engelsman is en Talleyrand een Fransman. Want een van de grootste bewonderaars van de 18de eeuw in onze tijd is Prof. Mosvat in Bristol. En in elk geval heeft deze laatste gelijk, als hij telkens weer betoogt, dat de 18de eeuw een belangrijke episode is uit de geschiedenis van Europa. En verder moet men bedenken,

dat de 18de eeuw geen tegenstelling vormt met de 19de; ze zijn integendeel geestelijk nauw verwant.

De 18de eeuw is echter wel, in tegenstelling met de 19de, een tijd van zwak nationaliteitsgevoel. Er gebeurden in die tijd merkwaardige dingen. Het was toen mogelijk, dat tijdens een Engels-Franse oorlog een Engels geleerde in Frankrijk op tournee was en in allerlei kringen werd gehuldigd. Met vorsten is in die eeuw gekaatst; zij ruilden van land. De hertog van Lotharingen ging naar Toscane, de koning van Polen naar Lotharingen. Er overheerste een sterk internationaal cultuurtype. In een studie over Bilderdijk heeft Geerten Gossaert over dit onderwerp treffende opmerkingen gemaakt. Het humanisme, dat is zijn uitgangspunt, stelt de mens tot norm. Maar zo zijn er twee mogelijkheden. De mens kan worden bedoeld als individu en als abstractie. In de 18de eeuw ging het om *de* mens, de humane, ontwikkelde, beschaafde mens, naar wie men zich had te reguleren. Om dit heel duidelijk te maken: ik had eens een gesprek met een wat geborneerde dame en het gesprek ging over het feit, dat natuurlijk ook bij ons de boeren een eigen code hebben van fatsoen. Als je geen nieuw kopje thee meer wenst, zet je het kopje schuin in het schoteltje. En als ik gast ben in zo'n boerenhuis, doe ik het ook. Maar die dame zei: dat hoort niet zo, want er is natuurlijk maar één manier, die goed is. Voortschrijden van beschaving wordt op die manier wel heel sterk het aanleren van de enig goede manier op elk gebied. Die manier kan men ontdekken bij hen, die de toon aangeven. In Engeland zien we dat heel sterk: daar richt de burger zich naar de echte gentleman in de oude, letterlijke betekenis van het woord. In de 18de eeuw was het nu het Franse voorbeeld, dat nagevolgd werd. Het Europese leven werd naar Frans model gestandaardiseerd.

In die 18de eeuwse tendenz naar normalisatie zat een rationalistisch element. Het ging om gezond verstand en goede smaak. De mensen streefden naar evenwichtigheid, gematigdheid, tolerantie. Het leven zorgt evenwel telkens voor de reactie. En de mensen van de salons lezen graag een schelmenroman. En tegen het normaliserend streven blijft met name in de volkskringen altijd een spottend verzet leven. Zo komen de heren tot de tegenstelling van het ongebreidelde volk en de deftige, rustige, verstandige bovenlaag. Dat is echt de houding der 18de eeuwse aristocratie, en daarin vindt de verlichte despoot zich gerechtvaardigd. Zo heeft de Duitse philosoof Wolff verdedigd, dat het volk in zijn eigen belang gedwongen moet worden naar de weg van verlichting en vooruitgang. In de 19de eeuw is deze opvatting soms in liberale kringen tot uiting gekomen.

De 18de eeuw is de eeuw van het verlichte despotisme. En de typische vertegenwoordigers hiervan, zoals Frederik de Groote en Catharina II stonden in nauw contact met de philosophen van hun tijd.

In dit licht nu moeten we de positie bezien van onze regenten uit die tijd. Er is veel kwaads van hun systeem te zeggen. Maar er leefde onder hen een sterk besef: wij weten het en wij doen het goed. Het waren dikwijls inderdaad mensen van studie, van brede ontwikkeling en belangstelling, van goede smaak en keurige manieren. Maar zij stonden los van het volk. De ruïne van de standenstaat begon in te storten. De staten waren oorspronkelijk vertegenwoordigers van een *stand*, van de adel, van de stedelijke burgerij. Maar het standsverschil vervlakte, en inplaats van standenvertegenwoordigers kwamen er nu bijeen mensen, die niet leefden uit het besef van verbondenheid met hen, die ze vertegenwoordigden, maar uit het besef, van de rest van het volk in een belangengemeenschap te zijn los-georganiseerd.

Die belangengemeenschap droeg een gesloten karakter en de „contracten van correspondentie" handhaafden de orde en de samenwerking. Er waren twee typen van zulke contracten, nl. die allen omvatten en de roulering der ambten regelden en die slechts een deel der regenten verbonden met het gezamenlijk behartigen van elkaars belangen ook tegenover andere groepen van regenten.

Merkwaardig is, dat het eigenlijke magistraatsambt niet werd gesalariëerd. De heren moesten het hebben van royale representatie-kosten en andere emolumenten. Daarbij speelde het verkopen van gesalarieerde betrekkingen een grote rol. Het stadsbestuur van Amsterdam moet zelfs 3500 baantjes vergeven hebben. Dikwijls werd ook tot een rijk bezoldigde betrekking een regentenzoon benoemd, terwijl een substituut het voor een schamel bedrag waarnam. Ook aan de post werd veel verdiend, met name door Amsterdam.

Vraagt men nu, hoeveel de regenten jaarlijks „trokken" aan inkomsten uit hun ambten, dan moet men, vooral wat de landprovinciën betreft, niet overdrijven en niet hoger gaan dan tot schattingen van *f* 3500 tot *f* 5000 voor hen die het dichtst bij het vuur zaten. In de Hollandse steden, met name in Amsterdam, was het vrij wat meer. Maar het gevolg van het systeem was, dat er enerzijds veel afhankelijken en anderzijds veel ontevredenen werden gekweekt.

Er was ook veel ontevredenheid in verband met de staatsfinanciën. Hier zat een teer puntje, want in de standenstaat was een van de voornaamste elementen in de betekenis van de standenvertegenwoordiging, dat zij de hand op de beurs kon houden.

Vooral het Engelse parlement, waar de standenvertegenwoordiging nog haar uitdrukking vindt in de namen der beide huizen, is op deze wijze sterk geworden. Maar door de ruïnering van de standenstaat was het nu zo geworden, dat de staten, die oorspronkelijk de heffing van belasting konden toestaan of weigeren aan de vorst, nu zelf de belasting oplegden.

De techniek van de belastingheffing was zeer gebrekkig. In vele gevallen had verpachting plaats, waarbij de pachter practisch alleen goed verdiende, als hij rigoureus was bij de invordering. Vaak werden eerste levensbehoeften belast. Het binnenlands handelsverkeer leed er onder, dat de gewestelijke grenzen tevens tolgrenzen waren. Dan ontbrak het aan openbare contrôle op de besteding van het geld, wat aanleiding moest geven tot het vermoeden van corruptie. Merkwaardig is b.v. de geschiedenis van de „milde gift", een heffing ineens in 1748, waarbij het niet duidelijk is, hoe de opbrengst is besteed. Vermoedelijk is die opbrengst eenvoudig gebruikt voor het delgen van oude schulden. Maar openbaar werd er omtrent dergelijke dingen zo goed als niets.

Grieven tegen het financiëel beheer worden natuurlijk het luidst gehoord, wanneer de welvaart daalt. En inderdaad was dat in de 18de eeuw het geval. Geld was er genoeg, maar het werd niet gebruikt voor het stimuleren van nieuwe ondernemingen, doch het werd belegd, veel in buitenlandse papieren. De jonge volkskracht scheen verbruikt.

Toch moet men zich van de ontevredenheid in de 18de eeuw geen overdreven voorstellingen maken. En typerend is, dat de klagers steeds komen met de eis: terug naar het oude. Er klinken weinig echt reformatorische stemmen. En dan betekenen de klachten zo weinig, al meende de dichter in 1730 de „Korte staet van Zeelandt" aldus te moeten weergeven:

't Kantoor is geldeloos,
's Lands zenuw magteloos,
De staten radeloos,
De borgers neringloos,
En d' Ampten talleloos,
't Verkoopen straffeloos,
De guyten toomeloos,
De lasten eyndeloos,
De kooplui werkeloos,
De wagters sorgeloos,
Een yeder hopeloos,
In somma alles boos.

En het was wel een symptoom van ontbinding dat sommige gewesten eenvoudig hun quota niet meer opbrachten. Juist op dat punt was er te weinig klem bij de centrale regering. Slingelandt heeft, toen hij nog secretaris van de Raad van State was, reeds de weg gewezen tot verbetering. Zijn geschriften zijn in regentenkringen veel gelezen. Maar verandering kwam er niet. Was het louter domme onwil? Men moet bij de beoordeling van die kwestie vooral letten op een psychologisch verschijnsel. Critiek op de werkwijze van een college trekken de leden van zulk een college zich licht persoonlijk aan. De beste leden leven het stevigst uit het besef, dat het goed kàn. Zij stemmen toe, dat er fouten worden gemaakt maar dat behoeft niet. En volkomen eerlijk denken zij, dat de critiek generaliseert. Het zijn de beste leden niet in een college, die het werk, daar verricht, stelselmatig verkleinen of veroordelen. En de besten onder de regenten wisten juist door hun eigen bijdrage, dat er onder het heersende systeem iets goeds kòn gedaan worden. Er is een analogie met de critiek op het parlementaire stelsel. Juist die kamerleden, die lange jaren ijverig en met ernst werken, lopen gevaar, elke critiek op het parlementaire stelsel met wantrouwen te bekijken.

Zo was het ook in de 18de eeuw. Toen in 1748 woelingen in Friesland ontstonden, en sommige regenten het benauwd kregen, schreef een der besten en eerlijksten onder hen, die, door het volk steeds met eerbied werd behandeld, een nota over de politieke toestand in Friesland onder het motto: sunt bonae leges......

Er is nog een tweede oorzaak. De Nederlanders zijn geen staatkundige reformateurs; zij zijn schichtig jegens nieuwigheden. Wanneer men een bepaalde staatkundige hervorming propageert, dan bereikt men weinig, als men het rationele van de verandering bepleit. Dan uit de Nederlander terstond critiek op het onvolmaakte van het als nieuw en beter aanbevolene. Het is veel beter, bij de propaganda op de voorgrond te stellen, dat het begeerde eigenlijk al oud is, althans gedragen wordt door oude ideeën. Er is in deze geesteshouding veel te waarderen. Want een staatkundige hervorming, die theoretisch en schematisch wordt opgezet, hangt vaak te veel in de lucht, heeft geen fundament in traditie en volksbesef. De periode van 1795—1806 heeft dat wel geleerd.

Dan valt er nog te letten op een derde punt. De 18de eeuw is de eeuw van de tolerantie, maar dat kan mede zijn oorzaak hebben in een zekere geestelijke slapheid. Inderdaad, er was toen weinig sterk en fel principieel leven. Het Calvinisme leefde zonder gloed bijna uitsluitend uit de traditie, het piëtisme streefde naar bespiegeling en zelfanalyse in de kleine, beschutte kring. Er was geen

geestelijke kracht, die naar reformatie stuwde. En dat was fataal. Want staatkundige vernieuwing komt er alleen grondig en blijvend, als er geestelijke vernieuwing is onder het volk. Een volk, dat niet principiëel leeft, kan zijn staatkundig leven niet *innerlijk* vernieuwen. Het laat de boel slepen, òf verknoeit zijn staatkunde door dilettantistische experimenten.

25. Oranje op de tweesprong

Evenals 1700 was ook het jaar 1740 een crisisjaar voor het huis Habsburg. Karel VI, keizer van Duitsland en heer van de Habsburgse erflanden, had alleen een dochter, Maria Theresia. Nu is het met die huismacht een eigenaardig geval. Wij zeggen b.v. dat de Oostenrijkse Habsburgers sedert 1713 ook de Zuidelijke Nederlanden hebben. Maar dat wil dit zeggen, dat Karel VI hertog is van Brabant, graaf van Henegouwen, hertog van Luxemburg, graaf van Vlaanderen, enz. Het zijn dus allemaal afzonderlijke lenen, met dezelfde leenman aan het hoofd, die in dit geval, maar dat is bijkomstig, tevens leenheer is. Die leenverhouding betekent practisch al eeuwen niets meer. Wanneer dus Karel VI zou komen te sterven, moest hij als graaf worden opgevolgd in Vlaanderen, als hertog in Brabant enz. En evenzo als koning van Bohemen, hertog van Silezië, etc. In die verschillende gebieden golden verschillende regels voor de erfopvolging. Zo kon het b.v. zijn, dat mannelijke verwanten daarbij steeds gingen vóór vrouwelijke. Er was dus gevaar, dat Maria Theresia slechts in een deel van de erflanden van haar vader zou opvolgen, en dat de huismacht der Habsburgers zou uiteenvallen. Daarom vaardigde Karel VI een pragmatieke sanctie uit, die bepaalde, dat zijn dochter overal de eerste rechten zou hebben.

De klem van deze sanctie zocht hij mede daarin, dat hij garanties van de mogendheden trachtte te verkrijgen. Dat is hem ook op grote schaal gelukt, zelfs bij Frankrijk. De zeemogendheden gaven hun garanties alleen op voorwaarde, dat de Compagnie van Ostende zou worden opgeheven. Deze Compagnie had de bedoeling, om de Zuidelijke Nederlanden ondanks de sluiting van de Schelde eigen verbindingen over zee te verschaffen. Karel VI gaf ook op dit punt toe en voor de zoveelste maal ervoer men in het Zuiden, dat bij de Habsburgers alles ondergeschikt was aan het dynastiek belang.

Maar toen Karel VI in 1740 stierf, bleek terstond, hoe weinig

gesloten verdragen een waarborg bieden. Pruisen deed terstond een inval in Silezië, Frankrijk en Beieren maakten zich eveneens op, om hun rechten te doen gelden. In de Republiek heerste grote verontwaardiging over deze schending der verdragen. Zelf was zij nu volgens diezelfde verdragen verplicht de Habsburgse erfdochter bij te staan. Maar het was volmaakt duidelijk, dat primair gevraagd moest worden, wat Engeland zou doen. En dáár was de geneigdheid, om in te grijpen, minder groot dan hier.

Toen publiceerde Willem van Haren zijn Leonidas. Het dichterlijk verhaal scheen te spelen in het oude Griekenland, waar Athene werd bedreigd door de Perzische veroveraar Xerxes, en de mannen van Sparta er toe neigden, hun belofte om te helpen niet na te komen, dus bondsbreuk te plegen, uit berekening en baatzucht, de motieven der kortzichtigheid. Maar tegenover deze rekenaars staat Leonidas, die de eer en de trouw stelt boven alles. Het was duidelijk dat hier aan de Nederlanders een spiegel werd voorgehouden en een vraag werd gedaan. Het gedicht werd bijna van week tot week herdrukt en 100.000 exemplaren kwamen er van onder de mensen. Binnen een jaar verschenen ongeveer 140 strijdschriften voor of tegen. De politiek van de Staten begon de aarzeling te overwinnen en drie nieuwe legercorpsen werden aangeworven. Het is de moeite waard, hiervan melding te maken. Want dat zulk een gedicht zó tot volkslectuur wordt, is niet alleen een bewijs van behoorlijke ontwikkeling, maar ook van een algemene belangstelling voor de buitenlandse politiek. Het volk was nog lang niet in het stadium, waarin het in de 19de eeuw aanlandde, van wij moeten ons overal buiten houden en wat zouden wij als klein land kunnen beginnen. Maar belangrijker is wel, dat Van Haren zoveel bijval vond, omdat of hoewel — men kieze het voegwoord naar eigen smaak — hij alleen een beroep deed op de nationale eer.

Nog een ander gedicht van dezelfde Van Haren is niet zonder politieke betekenis. In 1738 wandelde hij met enige edellieden door de lanen van het Oranjewoud, en toen liep het gesprek over de vraag, of de sage van Friso, de stamvader der Friezen, zich leende voor de dichterlijke bewerking, zoals de tochten van Aeneas waren bezongen door Vergilius. Van Haren heeft de daad bij het woord gevoegd en de parallel uitgewerkt in zijn groot gedicht De Gevallen van Friso. En aan het slot van het gedicht ziet de held van het gedicht in een visioen een jongeling verschijnen, die weer de naam Friso draagt, en die het vaderland zal redden uit groot gevaar. Hier springt het verband met Leonidas in het oog. Want het vaderland is in gevaar, als Frankrijk opnieuw poogt, naar het Noorden door te dringen, zoals na 1740 het geval is; er *is* een

Friso, nl. Willem Karel Hendrik Friso, de Friese stadhouder, en als de nood aan de man komt, dan moet het volk zich weer als in 1672 scharen rondom de Oranjevaan.

Willem Karel Hendrik Friso was de enige zoon van Johan Willem Friso en geboren na diens dood. Omdat het stadhouderschap in Friesland erfelijk was, werd hij vanaf de geboorte als stadhouder beschouwd. Zijn moeder Maria Louise van Hessen Kassel werd belast met het regentschap. Later werd Willem (IV) ook stedehouder van Groningen, Drente en Gelre. Hij huwde met Anna van Hannover, een Engelse koningsdochter, en het is een gelukkig huwelijk geweest. Toen het bruidspaar zijn intocht in Leeuwarden deed, vertoonde een ruiter een spreuk in de vorm van een raadsel: nu twee, straks drie; nu drie, straks zeven. Het eerste sloeg op de geboorte van een stamhouder; het tweede bedoelde, dat de stadhouder nu in drie stemhebbende gewesten zijn ambt uitoefende, en dat het straks zou zijn in alle zeven gewesten. Front maken tegen Frankrijk en dan weer een Oranjeprins aan de spits, dat was het program van de partij, die met Van Haren instemde. Maar de Hollandse regenten waren daar fel tegen.

Of neen, fel is het juiste woord niet, want ze waren niet bereid voor hun overtuiging alles in te zetten. Toen in 1747 de Fransen Zeeuws-Vlaanderen binnendrongen en Zeeland bedreigden, riep men daar weer om de Prins. Willem IV werd eerst in Zeeland, en toen ook in Holland, Utrecht en Overijsel tot stadhouder uitgeroepen. De Staten bleken machteloos en tam.

De Prins zou nu de leiding nemen in de strijd tegen Frankrijk, maar er kwam geen kentering. Integendeel, Bergen op Zoom ging verloren. Toen volgde een nieuwe golf van Oranje-demonstraties en de Prins werd erfstadhouder. Maar ook verder bleef het een slappe geschiedenis met onze verdediging. Het is prachtig te beredeneren: Engeland steunde niet krachtig, omdat de Engelse koning bezorgd was voor zijn keurvorstendom Hannover; er was op defensie gebied niet voorbereid; de Prins werd er zo plotseling voor geplaatst. En dus was het waarlijk geen wonder......

Maar dan 1672! Het verschil tussen 1672 en 1748 zit aan de binnenkant. Wat Amsterdam toen wilde en Willem III evenzo, dat vechten om de laatste gracht, daaraan kwam men nu niet toe in zijn overleggingen. Er was nog wel politieke belangstelling, er was ook nationaal besef en eergevoel, maar dat allerlaatste en uiterste van de onvoorwaardelijke inzet, dat ontbrak. En iedereen was blij dat Lodewijk XV bij de vredesonderhandelingen te Aken zo gematigd was. De vrede, die vrij vlot tot stand kwam, was voor allen een opluchting.

Hij bracht Willem IV geen verademing. Want reeds tijdens de onderhandelingen kwam de binnenlandse hervorming met nadruk aan de orde.

In Holland werd druk gesproken over de wijze, waarop de regenten over de vacante posten beschikten. Er gingen stemmen op, om de ambten te verkopen ten bate van de publieke kas. Dit is niet zo gek, als het lijkt, mits men het historisch bekijkt. In de feodale sfeer is een ambt een leen.

De 28ste April kwamen in de kerk te Appingedam afgevaardigden van verschillende dorpen uit de Ommelanden bijeen. Zij besloten, dat twee dingen nodig waren, nl. verbetering van misstanden en een veel groter macht voor de Prins. Toen deze eisen aan de Staten werden voorgelegd, verklaarden zij zich accoord, mits onder nadere goedkeuring van de Prins.

Met de Pinksterdagen barst dan de beweging onder de Friese boeren los. Daarvan is een schilderachtig verloop te schrijven. Bij de korenmolens stonden wachthuisjes voor de commiezen, die de belasting op het gemaal controleerden en de molen 's avonds aan de ketting legden om fraude te voorkomen. De wachthuisjes werden een prooi van het vuur en de kettingen verdwenen in het water. Met de trommel voorop trokken stoeten van opgewonden boeren van dorp tot dorp, de predikanten huns ondanks aan het hoofd van de stoet. En overal werden vergaderingen belegd en eisen geformuleerd. Het landhuis van een gehaat regent te Wier ging in vlammen op.

En ook hier werd een gewestelijke vergadering gehouden in de Groote Kerk te Leeuwarden, waar de afgevaardigden der grietenijen hun politieke wensen brachten.

Men zou een vergelijking willen hebben met de cahiers in Frankrijk in 1789. Het was een wonderlijk mengelmoes van wensen en grieven, evenals in Drente. In het laatste gewest had men als grief: de heren worden geschoren door een bode en dat wordt uit de kas van het landschap betaald. In Friesland hadden de boeren van Oenkerk als eis: alle hoge ambten worden gratis bediend, omdat het land armer is dan een diaconie en de diakenen ook niet dienen om loon. Wat de lagere ambten betreft: men bezuinige op de kosten, door de helft der beambten te ontslaan, de andere helft 3 jaar gratis te laten werken en dan verder voor $^{2}/_{3}$ van het huidige salaris. En dan — in de Landdag zullen boeren worden opgenomen, „die zullen boven de Heren zitten, en gaan aan de zijde van Zijne Hoogheid de Prins van Nassau en Oranje, en als de kinderen vragen zullen, hoe is dit zo, zo zullen de vaderen haar vertellen, dat de boeren het land voor de tweede maal hebben vrij gemaakt".

In de Groote Kerk werd nu de zeef gehanteerd en van de eindeloze verscheidenheid van wensen bleven toen drie over: grote macht voor de stadhouder, afschaffing van de verpachting der belastingen en afschaffing van de misbruiken bij het verlenen van ambten en bedieningen. En uitdrukkelijk werd er aan toegevoegd, dat de naleving van de hervormende bepalingen onder contrôle van afgevaardigden van het volk moest staan.

Ook hier werden de eisen weer prompt ingewilligd door de Staten, mits onder nadere goedkeuring van de stadhouder. De regenten hebben hier en elders handig gelaveerd. Zij hebben de gehele verantwoordelijkheid voor de afwikkeling van het geval op de Prins geschoven.

In Juni 1748 braken in Amsterdam pachtersoproeren uit. Het ging er wild toe. De huizen van de belastingpachters werden geplunderd; het dons uit de bedden woei langs de grachten; de inhoud van de wijnkelder verdween, maar vermoedelijk voor slechts een klein deel in de gracht. Er werd door de autoriteiten niet ingegrepen, want voor de handhaving van de orde was de magistraat geheel aangewezen op de vendels schutterij, die waren samengesteld uit burgers van een zeker aanzien. En deze burgers wilden niet schieten op hun medeburgers, die de gemeenschappelijke vijand, de belastingpachter, molesteerden.

In Augustus en September komt er een nieuwe golf opzetten in Amsterdam, maar nu zijn het de schutters zelf, die met hun eisen komen.

De posterijen moeten aan het land, de misbruiken bij de verdeling der posten moeten worden afgeschaft, en — er moet een vrije krijgsraad komen. Dit laatste betekent, dat de staf van de schutterij, want dat is de krijgsraad, zal worden gekozen door de schutters. Op die wijze zouden zij een vertegenwoordiging krijgen, die namens de burgerij bij het stadsbestuur zou kunnen optreden. Daarom moet die krijgsraad ook kunnen vergaderen zonder machtiging van het stadsbestuur.

Toen de spanning groot was, kwam de Prins in de stad en herstelde de rust. Hij bracht een aantal nieuwe regenten op het kussen, en maakte een regeling voor de krijgsraad, die niet kwaad was, behalve dat er één bepaling in stond, die al het andere bedierf: de krijgsraad mocht alleen vergaderen na convocatie door de burgemeesters. In Friesland en Groningen ging het net zo. De reglementen reformatoir werden afgekondigd, de verpachting der belasting verdween, maar de regentenheerschappij bleef en er kwam geen contrôle op het beheer door een orgaan uit het volk. Alle maatregelen van de Prins hebben een zekere halfslachtigheid. Het

is niet grondig, het is niet àf.

Aan de ijver van de Prins ontbrak het niet. En hij bracht meer verbeteringen tot stand. De staat moest uit het verval worden opgeheven, we moesten betere schepen hebben en daartoe werden bekwame scheepsbouwers in Engeland gecharterd. Voor de organisatie van het leger werd een Oostenrijks generaal, de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel geleend. En er werden maatregelen beraamd, om de handel te stimuleren. Maar van restauratie òf modernisering van het staatsgebouw was geen sprake. Alleen Bentinck van Rhoon pleitte voor diep ingrijpende veranderingen, maar er zit in zijn plannen veel copy van Engeland. In 1751 stierf de Prins, nog maar veertig jaar oud. Deernis met de man, die het goede wilde, maar de situatie niet doorzag, paart zich aan wrevel jegens de regenten, die als hoogste doel hadden behoud van hun oligarchie en dat doel ook bereikten.

De pogingen tot reformatie van de staat waren mislukt. Het was vooral de kleine burgerij, die zich had geweerd. Terwijl in Amsterdam de R.K. zich geheel afzijdig hielden, hadden in Friesland de dissenters veelal de leiding.

Het resultaat was vrij pover. De verpachting van de belastingen verdween, behalve in Zeeland. Maar de volksinvloed, zoals de Doelisten in Amsterdam hadden begeerd, kwam er niet. Het is mee de schuld van de beweging zelf. Zij formuleerde haar wensen als herstel van het oude, maar verlangde in wezen naar iets nieuws, dat haar slechts vaag voor de geest stond. Er was geen *geschoolde politieke opinie* gevormd. Zulk een opinie wordt eigenlijk alleen gevormd uit de ervaring en kan dus bij het volk alleen ontstaan, als het aandeel heeft aan het bestuur.

Merkwaardig is, dat de reglementen reformatoir zo spoedig tot een dode letter werden. Dat kwam echter, doordat er *geen openbare contrôle was*. Dan moet er bijna zeker corruptie komen.

Een gezond staatkundig leven is alleen mogelijk, als de volkszaak voor het forum van het volk wordt behandeld. Zonder dat het volk er zelf bij is, zal het niet gaan.

26. Het nieuwe geluid

We naderen nu de Patriottentijd. En nu wekt de titel van deze serie voordrachten bepaalde gedachten op. Wij handelen immers over de eigen weg van het Nederlandse volk. Het is in de historie

zijn eigen weg gegaan. Maar er zijn ook tijden geweest, dat het geen eigen weg heeft kunnen vinden, ja, die niet eens heeft gezocht.

Dat komt nu aan de orde.

Het jaar 1748 liet herinneringen na van verwarring en teleurstelling, en die teleurstelling werd nog duidelijker beseft, toen Willem IV in 1751 stierf. Zijn weduwe, Anna van Hannover, werd gouvernante. Gouvernante is hier de vrouwelijke vorm van gouverneur in de zin van stadhouder. Dus niet: Willem V was stadhouder en zijn moeder regentes. Neen, zij volgde haar man op, en zou in functie blijven, tot haar zoon meerderjarig werd. Maar zij stierf reeds in 1759. Brunswijk werd nu voogd over Willem V en plaatsvervangend kapitein-generaal. Er kwam dus in Holland weer een stadhouderloos tijdperk.

De laatste jaren van de gouvernante waren heel moeilijk geweest door de netelige verhoudingen in de 7-jarige oorlog. Het is de eerste grote Europese oorlog, waarin wij neutraal blijven. We hadden hier te maken met twee oorlogen, die beide duurden van 1756—1763. De zevenjarige landoorlog was een concentrische aanval van Frankrijk, Rusland en Oostenrijk op Pruisen, waarbij Pruisen zich onder leiding van „den alten Fritz" wist te handhaven. Het grote politieke feit van deze oorlog is, dat Habsburg en Bourbon samenwerken. En daardoor wordt de Barrière, die de Oostenrijkse Nederlanden moet dekken tegen Frankrijk, zinloos. De zevenjarige zeeoorlog is een koloniale oorlog tussen Engeland en Frankrijk. Bij het bepalen van onze positie in die zeeoorlog kwamen twee verdragen met Engeland ter sprake, een van 1674 en een van 1678. Het eerste was gesloten, toen wij nog in een zware oorlog met Frankrijk waren gewikkeld en Engeland de handen vrij wilde hebben om Franrijk zoveel mogelijk te leveren. Daarom bepaalde het, dat de beide verdragsluitende partijen het er over eens waren, dat handel op een land, waarmee een van beide partijen in oorlog was, door de andere partij mocht worden gedreven bijna zonder beperkingen. Het tweede verdrag was een tractaat van bijstand. Wanneer een van beide partijen werd aangevallen, zou de andere partij een beperkte militaire bijstand verlenen. In de 7-jarige zeeoorlog nu maakte Engeland krachtens het tractaat van 1678 aanspraak op militaire hulp, die prompt werd geweigerd, omdat Engeland, naar de mening der Staten, zelf aanvaller was. Maar op handhaving van het verdrag van 1674 stelden zij hoge prijs, omdat het nu voor òns zeer voordelig was. Wij konden nu, evenals Engeland na 1674, vrij op Frankrijk varen. Maar Engeland wilde het verdrag van '74 niet erkennen, naar het heette, omdat wij dat van '78 niet hielden. Het ging onze handel op Frankrijk belemmeren

en dat bereidde de regering van de Republiek grote moeilijkheden. En daarbij valt één ding bijzonder op. De bevolking van het land is in twee kampen verdeeld. Een deel, o.a. de Amsterdamse koopmansstand, is pro-Frans; een ander deel pro-Engels. En het oordeel over de wijze van handhaving onzer neutraliteit wordt geheel beheerst door deze gezindheid. De Amsterdamse koopman wil maatregelen tegen de Engelsen, en dat kàn, want Frankrijk zal ons dan wel helpen. Men wil een neutraliteit, waarbij veel wordt geriskeerd, niet omdat de eigen machtsmiddelen dat veroorloven, maar omdat een ander wel zal helpen. Wel de voordelen, maar niet de lasten van de neutraliteit, daar komt het op neer. Een zeer voordelige houding, maar er is iets slaps, iets onwaarachtigs in. Als we neutraal willen blijven, dan moeten we zèlf voor de middelen zorgen, om die neutralitiet te handhaven.

De zeven-jarige oorlog leverde voor de Nederlandse handel, ondanks Engelse inmenging, toch heel wat voordelen op. Maar voor Engeland was deze oorlog voordelig in veel belangrijker mate. Het kreeg een overheersende positie in Voor-Indië en in Noord-Amerika. Het laatste betekende een grote expansie van de Engelse cultuur in de nieuwe wereld en uiteindelijk de vestiging van het grote Angelsaksische Amerika.

Na de zevenjarige oorlog volgden jaren van welvaart, waarbij ontevreden stemmen nauwelijks werden gehoord. Maar dan komt de grote debacle van de 4de Engelse oorlog. Hij ligt in het verlengde van de Amerikaanse vrijheidsoorlog. De strijd van de Angelsaksische Noord-Amerikanen om onafhankelijk te worden van Engeland, maakte hier een diepe indruk en de sympathieën waren aan de zijde der opstandelingen. Daar speelden Fransgezinde sympathieën doorheen, want de Fransgezinde partij verheugde zich met Frankrijk in elke Engelse tegenslag. Maar ook de handelsbelangen speelden een rol. Zolang de Noord-Amerikaanse kustgebieden Engels gebied bleven, gold er de Acte van Navigatie en had onze handel niet de minste kans. En niet het minst vloeide de sympathie voor Amerika voort uit toon en inhoud van de onafhankelijkheidsverklaring, waarin zoveel deed denken aan onze eigen vrijheidsstrijd.

Dit laatste is heel belangrijk. Want men begon in ons land weer over vrijheid te spreken. En ditmaal was dat spreken sterk beïnvloed door de leer der volkssouvereiniteit. De 18de eeuw philosopheert graag in de salons; de Engelse Deïsten hebben het denken in Frankrijk beïnvloed, en via Frankrijk kwamen de nieuwe opvattingen Nederland binnen, waar Frans-gezinde kringen zich er mee bezig hielden. In de schoolboekjes gewaagt men graag van de ideeën van Voltaire en Rousseau. Het is zaak, hier goed te onder-

scheiden. Want de beide Fransen zijn geen geestverwanten. Voltaire is een rationalist, maar Rousseau een romanticus; Voltaire een aristocraat, doch Rousseau een democraat; de eerste een spotter, de tweede een dweper, de eerste een Deïst, de laatste een pantheïst.

Voltaire vergeleek de volksmassa bij een troep ossen, die een juk, een zweep en een hoop hooi nodig hebben. Rousseau dweept met de onbedorven mens, het kind der natuur. De mens is vrij geboren. Hier betekent vrijheid iets anders dan in de oudere historie van ons volk. Dáár was vrijheid vanouds een onderscheiding; de vrije man was een bevoorrechte man, die bepaalde rechten had. Maar Rousseau dacht niet historisch, doch schematisch. Hij redeneert aldus: macht wordt nooit tot recht door de werking van de tijd. Machtsoefening is alleen recht, als het een uitoefening is van de volkswil. Het volk is souverein; de overheid is zijn mandataris. Maar wat is die volkswil? Geen optelsom van individuele willen, maar iets hogers, iets bijna mystieks. De grote vraag is nu, op welke wijze die generale wil te kennen is. Men kan haar identificeren met de uitspraken der meerderheid en vindt haar dan door de methoden der wiskunde. Het is ook mogelijk, dat hebben wij nù geleerd, een mythe te dichten over een volkswil, die zich belichaamt in het luide woord van een enkel man.

Na deze uitweiding keren wij naar Amerika terug. De Amerikanen vindiceren voor zich het recht, van regering te veranderen. Maar zij doen het op tweeërlei manier. Zij beroepen zich op oude rechten, waarvan soms half legendarische verhalen bestaan, waar Milton in de dagen van Cromwell reeds van sprak, terwijl andere schrijvers verband leggen met de Saksenspiegel. Maar zij beroepen zich ook op het natuurrecht. Het eerste zegt: het is bij ons zo geweest; het tweede: het hoort althans zo te zijn. In het eerste geval spreekt men van het Angelsaksische recht, in het tweede van mensenrechten, die er altijd zijn, onafhankelijk van hier en nu. Het laatste beroep sloot nauw aan bij wat in Frankrijk werd geleerd; zelfs zat daar enige opzet in. Want de Amerikanen zochten hulp bij Frankrijk, dat dacht aan revanche.

De rol van Engeland is in deze oorlog zeer onsympathiek. Het huurde van de Duitse vorsten troepen, en de heren in Duitsland ontzagen zich niet, hun boeren geboeid uit te leveren voor een zware oorlog, die hun niet in het minst aanging. Willem V kwam in een lastig parket, vooral toen Frankrijk inderdaad met Engeland in oorlog kwam. Van St. Eustatius uit voorzagen onze kooplieden de Amerikanen van al het nodige en verdienden daarbij schatten. Natuurlijk trachtte Engeland dit te beletten, maar het wilde liever geen oorlog. Toen echter bleek, dat van Amsterdam uit reeds met

de Amerikanen werd onderhandeld, verklaarde het de oorlog.

Deze oorlog betekende voor onze weerloze handel niets minder dan een ramp. Bij Doggersbank werd wel dapper gevochten, maar dit gaf geen soulaas. Het heeft alleen geleid tot hoogdravende poëzie in deze trant:

> Het donderend geluid, gemaakt uit d'open mond
> Van 't bulderend kanon, dreunt schier de aardbol rond
> En wekt de helden op, die lang zijn overleden.
> De Ruyter, Tromp, Piet Heyn verrijzen uit hun graf
> Uit vrees, dat Bato's moed de laatste doodsnik gaf,
> Zij komen, zien, en gaan gerust weer naar beneden.

Even hoogdravend was de toon van de publicatiën, waarin de schuldvraag werd behandeld en waarin alles werd geweten aan de stadhouder. Billijk was dit niet.

Wel was het waar, dat hij grote macht had en dus grote verantwoordelijkheid. Maar hij deed zo weinig met die macht. Hij was nauwgezet in het kleine, had een zuiver besef van het principiële, maar hij miste de gave van de staatsman om het grote te zien en te doen, waar zijn tijd om vroeg. Lang is hij onzelfstandig gebleven, want toen hij meerderjarig was, had hij zich bij de Acte van Consulentschap toch nog aan de hertog van Brunswijk gebonden. Hij huwde met Wilhelmina van Pruisen, een zeer verstandige, krachtige en karaktervolle vrouw. Het is een gelukkig huwelijk geworden dat wij in zijn zuivere kracht en warme intimiteit kennen, doordat Johanna Naber de correspondentie van de Stadhouderlijke Familie heeft uitgegeven. Maar aan het uitbreken van deze oorlog met Engeland had Willem V niet de minste schuld. Die schuld rust op de schouders van de Fransgezinde regenten, die speelden met vuur, die dreven naar een oorlog, waarvoor wij op geen stukken na klaar waren en die dan ook een ramp werd. In een stroom van pamfletten kreeg evenwel de Prins de schuld, die tweede Alva, die andere Nero, door Massilina tot het boze aangezet.

Van voornamer allure dan de doorsnee-pamfletten was het geschrift „Aan het volk van Nederland", dat in 1781 verscheen. Het predikte de leer der volkssouvereiniteit. De Prins en de regenten zijn aan het volk rekenschap en gehoorzaamheid verschuldigd. Wat de buitenlandse politiek betreft, verklaarde de schrijver, dat Engeland onze natuurlijke vijand is. Hij adviseerde het volk, zich politiek sterk te maken door het oprichten van exercitiegenootschappen. Een gewapend volk zou zich zelf kunnen beschermen tegen de Stadhouder. Het boekje is anoniem verschenen en eerst een eeuw later

bleek, dat de schrijver was Van den Capellen tot de Poll, lid van de ridderschap van Overijsel.

Zijn advies tot volksbewapening werd opgevolgd, d.w.z. niet door het volk, maar door een partij. We zijn gewoon, die partij overeenkomstig haar eigen voorbeeld, de Patriotten te noemen. Eigenlijk is deze partij een monsterverbond tussen aristocratische regenten en democraten. De regenten hadden altijd gestreden tegen de stadhouders en de democraten gingen het eerst geleidelijk ook doen. In 1748 waren zij nog vóór de Prins en eisten meer macht voor hem. Maar nu zijn zij het eens, dat de macht van de Prins moet worden gebroken. Wat er daarna moet gebeuren, dat is een vraag, waarop zij geen gelijkluidend antwoord geven. Toch stelt men ze wat te eenvoudig voor, door te zeggen, dat zij het dus alleen in het negatieve eens waren. Zij ademden in eenzelfde geestelijke sfeer, die van de Verlichting.
De regenten hadden voor een belangrijk deel al lang zich gedistantieerd van het Calvinisme en in hun salons werd Voltaire gelezen en besproken. Oldenbarnevelt en De Witt werden in hun kring geëerd als de ware vrienden van de vrijheid. De Engelse Deïstische lectuur werd gretig gelezen en Betje Wolff liet zich reeds als bakvis portretteren met Pope's Essay on Man. Vele dissenters ijverden sterk in deze beweging. Zo werd er duidelijk een deling zichtbaar in het volk. Aan de ene zijde de Prinsgezinden, de predikanten, de orthodoxen, de grote meerderheid nog, maar zonder politiek program, zonder ijvervuur, zonder leiding en zonder organisatie. En aan de andere zijde de Patriotten, steeds beter georganiseerd, ijverig, soms pathetisch, maar — toch ook zonder een duidelijk program. Dat is bij hen het zwakke punt. Zij beriepen zich op de Unie van Utrecht, wilden het federalisme handhaven, stonden véél dichter bij de wensen van 1748 dan bij de overspannen poging van 1798. Maar zij bleven vaag. Graag kwamen zij met algemene leuzen; zij dweepten met de Bataven, maar niettemin waren zij onhistorisch; zij hadden geen inzicht in het fundamentele van ons staatsbestel. Het was niet Nederlands, hun program. Zij zien feitelijk geen *eigen* weg.

En nu maken wij weer de balans op.

In 1748 was er veel verwarring, en onder de sluier van wensen naar restauratie was er een onbestemde vraag naar verandering.

In 1781 begint de roep om zulk een radicale verandering, maar de weg wordt niet duidelijk gezien en het inzicht van het eigene in de Nederlandse staatkundige historie wordt gemist.

Na de crisis van 1787 oriënteert het Patriotisme zich geheel op Frankrijk, niet alleen in die zin dat men hoopt op Franse hulp,

maar dat men pleit voor trouwe navolging van het Franse voorbeeld. Men wil na 1789 de Franse revolutie nadoen, altijd in het nette, de Franse Nationale Vergadering nadoen, en de constitutie van 1789 en alles wat er mee samenhangt is Franse copy.

Hier is een ernstig tekort.

Reformatie van de staat was broodnodig. Maar een gezonde reformatie vraagt een klaar inzicht in de aard van de eigen staat en het eigen volk; vraagt principiële fundering èn historische oriëntatie; is alleen mogelijk, wanneer het volk geleid wordt door mannen, die leven uit de historie en die scheppende kracht hebben, om het staatkundig leven werkelijk te vernieuwen. Men leze maar eens, hoe Thorbecke het staatkundig tekort van die tijd in zijn Historische Schetsen heeft aangewezen.

Nu is het waar, een handelsvolk als het onze neemt altijd veel over van het buitenland. En nooit mogen wij ons land maken tot een stadstuintje met een hoge schutting. Maar een *eigen* tuin moet het toch wel zijn, met een eigen stijl en een eigen sfeer. Want hoe zullen we anders kunnen zeggen, dat we hier, juist hier, ons thuis hebben?

27. Vreemde voogdij

In 1787 heeft de actie van de Patriotten tegen de Prins haar hoogtepunt bereikt. Daarvoor was zij geleidelijk gegroeid. Eerst was zij vooral geweest tegen Brunswijk, maar diens positie werd onhoudbaar, toen zijn keizer, Jozef II, die ook heer der Zuidelijke Nederlanden was, een dreigende houding tegen ons land aannam en o.a. opening van de Schelde eiste. Brunswijk was immers slechts geleend om ons leger te reorganiseren, en als gouverneur van Den Bosch stond hij in een volmaakt scheve positie, als er een gewapend conflict met Oostenrijk kwam. Zo moest hij wel vertrekken. Het conflict met Jozef II werd bijgelegd door bemiddeling van Frankrijk. Intussen gingen de regenten steeds meer tegen de Prins optreden, terwijl de democraten hun maatregelen steunden door dankadressen.

Het scheen, dat de tegenstelling tussen regenten en burgerij bezig was te verdwijnen. Toch was er geen sterke eenheid. Onder de regenten was een zeer conservatieve groep, die slechts aarzelend volgde en de weg open wilde houden tot verzoening met de Prins. En onder de democraten was een deel, dat de gedachte niet kon loslaten: mèt de Prins tegen de regenten.

Intussen kwam er ook meer tekening in de aanhang van de Prins. Nieuwe figuren kwamen naar voren, zoals Van der Spiegel, de pensionaris van Zeeland, G. K. van Hoogendorp en Willem Bilderdijk. De laatste verdedigde Kaat Mossel, die moest terecht staan wegens het zingen van oranjeliedjes. Want de Staten van Holland hadden met kleingeestige nauwgezetheid alles verboden, dat zou kunnen worden beschouwd als een uiting van Oranjegezindheid. Zij gaven zelfs voorschriften omtrent de benamingen voor artikelen op de groentekar. En het roepen van Hoezee werd verboden, want dat was ook een uiting van Oranjeliefde. Er is later een poging gedaan om Hoezee te restaureren tot Houzee, maar dat is een kinderlijke vondst. Hoezee is een oude, Hollandse leus, die klonk, als de Oranjevlag werd gehesen. Met houzee heeft dat geen fluit te maken.

Toen in de gespannen situatie een opstootje in Den Haag ontstond, ontnamen de Staten van Holland de Prins het commando over het garnizoen in Den Haag. De Prins vertrok daarop naar Nijmegen, hij week dus voor zijn tegenstanders, maar maakte eerst een toer door het land, waarbij het overgrote deel der bevolking hem met sympathie tegemoet kwam. Reeds begon in Amsterdam een kentering onder de regenten te komen en werd het voorstel geformuleerd, om de Prins in zijn commando te herstellen.

Intussen kwam er een nieuw incident in Gelre. In Hattem en Elburg roerden de Patriotten zich sterk en toen de Staten van Gelre daaraan paal en perk wilden stellen, riepen zij de medewerking in van de Prins als kapitein-generaal, die troepen in de steden ging leggen. De vrij-corporisten vluchtten natuurlijk, want militaire waarde hadden deze paradetroepen niet. De Staten van Holland laakten deze daad van de Prins, die geschied was op verzoek van de Staten van Gelre, als een verschrikkelijk machtsmisbruik en onttrokken de troepen, die te hunner repertitie stonden, aan het bevel van de kapitein-generaal. Dit was, als in 1617, een revolutionaire daad, waardoor het leger werd ontbonden, en de Staten van Holland zich bevoegdheden toeëigenden, die behoorden aan de Staten-Generaal.

De houding van de Prins tegenover deze willekeur was volkomen formalistisch. Zijn standpunt was, dat het besluit onwettig was, maar dat de Staten-Generaal het maar ongedaan moesten maken. Snel groeide nu de beslissende crisis. Amsterdam aarzelde. In de Staten van Holland stond het soms al 8 tegen 11. Eén stootje en de Staten waren om. Maar de Prins bleef passief.

Toen kwam Prinses Wilhelmina. Na overleg met de Haagse vrienden, die weer in contact stonden met de Engelse gezant, be-

sloot zij, door haar onverwachte verschijning in Den Haag de krachten in beweging te brengen, die de ommekeer moesten brengen. Maar zij werd door vrijcorporisten aangehouden bij Goejanverwellesluis en de Hollandse Commissie van Defensie belette haar, verder te reizen.

De bedoeling van haar optreden was, de tegenkrachten tegen de patriottistische beweging mobiel te maken. De in het land zelf aanwezige krachten, dat was de bedoeling, moesten zorgen voor redrès.

Maar nu liep het heel anders.

Willem V tastte nu niet door, maar hij zag een andere kans. Nu zou de koning van Pruisen wèl ingrijpen; vroeger wou hij daar niet van weten. Hier is weer hetzelfde kwaad, dat in de 18de eeuw zo hinderlijk telkens voor de dag komt, dat tekort aan nationale fierheid, waardoor men eigen positie wel wil versterken door buitenlandse steun.

Inderdaad ging de koning van Pruisen nu ingrijpen. Hij vroeg genoegdoening van de Staten van Holland. Ook dat is merkwaardig, want dat hij zich wendt tot de Staten van een afzonderlijk gewest, bewijst, hoezeer de klem van de Unie, ook naar het oordeel van de vreemdeling, verdwenen was. De Staten van Holland weigerden. Niet, omdat zij dachten, Pruisen wel aan te kunnen, maar ook zij leunden tegen een buitenlandse macht, zij rekenden op Frankrijk. En doordat zij tevergeefs naar het Zuiden hebben gekeken om hulp, moest het voor hen wel worden een even snelle als volstrekte nederlaag. De Pruisen rukten het land binnen, hun officieren droegen oranje-sjerpen en werden door de bevolking meestal met vreugde begroet, de corpsen van de Patriotten stoven uiteen. De Prins en de Prinses konden hun eisen maar stellen. Zij deden onder geweldige geestdrift van het lagere volk hun intocht in Den Haag. Alles droeg Oranje. Wie het niet deed, werd zelfs bedreigd.

En dan komt iets heel bedenkelijks, de zgn. Acte van Garantie. Alle regenten, zij die mochten blijven en die nieuw werden benoemd, moesten een eed van trouw afleggen aan de bestaande staatsregeling met de waardigheden van de Prins als integrerend deel van die staatsregeling. Alle gewesten deden elkaar onderling een soortgelijke belofte. Pruisen en Engeland waarborgden de status quo in de Republiek en sloten onderling een verbond om die te handhaven. Dat betekende dus tweeërlei. Dat de weg tot staatkundige reformatie was versperd en dat de Republiek onder buitenlandse curatele was gesteld. Alleen technische verbeteringen van de Staat waren nog mogelijk, maar ook daaraan deed de Prins niets.

Dit weigeren en onmogelijk maken van elke staatshervorming bracht ook teleurstelling in de Oranje-societeiten. Merkwaardig is het, dat de Prins aan Van der Spiegel schreef: „onder die societeiten zijn vele heethoofdige Oranje-lieden, aan wien het gemakkelijk is te doen gelooven, dat zij een grooten dienst doen aan het huis van Oranje door tegen de aristocraten te ijveren, en den Stadhouder veel hooger willen plaatsen dan hij thans is. Hun principes zweemen zeer naar de *democratische monarchie*, maar zijn ver verwijderd van mijn wijze van denken. Deze Oranje-lieden zijn gemakkelijk over te halen, wijl zij altijd democratische idées aankleven".

Het meest tragische van het gehele geval is het volstrekt tekort aan nationale fierheid. Het partij-gevoel overheerste, en als in de tijd van de Middeleeuwse partijschappen werd elke tegenstelling uitgevochten als een vete. Een politieke partij behoort te zijn, en is, als het goed is, een organisatie van hen, die op de basis van een gemeenschappelijk principiëel program het volk willen dienen. Maar die politieke strijd moet blijven binnen zekere grenzen. En een allereerste beperking is wel, *dat inmenging van de vreemdeling volstrekt moet zijn uitgesloten.*

De Prinsgezinden hebben dat in 1787 niet begrepen. En de Patriotten waren niet beter. De leiders weken in 1787 uit naar Frankrijk en verwachtten nu, dat zij eens met Franse hulp weer hun plaats zouden heroveren. Zij zijn niet in de armen van Frankrijk *gedreven*, want reeds voor de komst der Pruisen verwachtten zij alles van Frankrijk. Na 1787 gingen zij evenwel verder. Zij waren zo overtuigd van de noodzakelijkheid van de Franse leiding, dat een hunner schreef: „ grensden wij direct aan Frankrijk, zo zou het in bedenking kunnen komen, of het niet het beste zou zijn, zig met dat rijk onder één bestuur te vereenigen".

„Voor deze lieden, die zich patriotten noemen bij uitnemendheid, is de handhaving van Nederland als onafhankelijke Staat een onaangename noodzaak". (Colenbrander).

Begin 1793 begon de oorlog met Frankrijk, het Frankrijk der revolutie, dat zijn koning had onthoofd en waar de Parijse ultra's dreigend op de tribune der Conventie zaten, om hun eisen kracht bij te zetten.

Hier te lande heerste een defaitistische stemming. Officieren schreven al vast, dat hun stelling onhoudbaar was, regenten achtten de inundatie onnodig, omdat het toch wel niet zou helpen. Maar enkelen gaven een schitterend voorbeeld, Boetselaar te Willemstad en Kropf bij Klundert. Toen is er bijkans een wonder geschied. Want er kwam een kentering, de Fransen werden in de Zuidelijke

Nederlanden verslagen en ons grondgebied werd ontruimd. Voor de verdediging ging men nu beter zorgen. De beide jonge prinsen, de Erfprins en prins Frederik deden hun best aan het hoofd van ons leger; Van Kinsbergen reorganiseerde de vloot. Maar in 1794 zonden de Fransen een leger van 650.000 over hun grenzen. De levée en masse, met de guillotine op de achtergrond. En in ons land keken de Patriotten uit. Zij stonden reeds lang met de indringers in contact. Zij wilden helpen van binnen uit, mits Frankrijk het land niet als veroverd gebied behandelde. De Fransen stemden toe, mits de omwenteling er was, voor zij het hart van het land bereikten.

Goldberg reisde langs onze grensposten, om de sterkte der troepen aan Frankrijk te kunnen rapporteren en bij de rivierovergangen werden uitkijkposten gezet. Maar toen de strenge winter van 1794—95 alle inundaties nutteloos maakte en zelfs de grote rivieren begaanbaar werden, toen was er geen houden meer aan. De Engelsen weken terug en lieten ons in de steek. De Prins nam afscheid en vertrok naar Engeland. De Patriotten in Amsterdam namen het heft in handen, toen niemand meer aan verzet dacht en de Franse voorhoede bij Nieuwersluis stond. Alles ging zonder verzet, zelfs de capitulatie van de vloot. Er is iets pijnlijks in, dat er geen enkele echo meer was van die vastberadenheid van 1672, die liever wilde sterven bij de verdediging van de laatste gracht dan zich overgeven.

Er is maar één lichtstraal.

Er zijn verschillende verhalen, waaruit blijkt dat het volk zijn gevoel voor humor behield. De vissers en boeren zijn de Franse tijd doorgekomen, met een zekere onbewogenheid. Zij waren politiek niet ontwikkeld en leefden liefst afgetrokken. Zij waren mensen van de passieve trouw. Zij leefden uit de traditie en hadden geen gezicht op het verschil tussen verre en dichtbij. Willem I was de Vader des Vaderlands; Willem III een instrument in Gods hand tot bevrijding van ons volk; Willem V was zulk een door en door goed mens. Dat was hun lezing van de historie en daaraan hielden zij vast, ook in de bijna negentien jaren van scheiding. Zij waren trouw en vonden, dat het vanzelf sprak.

Nu liggen de zaken anders. Nu is door deze nieuwe overweldiger de ploeg er véél dieper ingezet. Alles is nu omgewoeld en iedere levenskring is geraakt. Nu is passieve trouw niet mogelijk. Nu is alleen maar mogelijk de volkomen weerbare, actieve trouw aan het vaderland. Daarom is ònze tijd groter dan de Franse tijd.

28. Horigen van Frankrijk

In 1795 begon inderdaad de *Franse* tijd.
Wij zetten het naast elkaar:

Frankrijk		Nederland	
1795	Directoire het zwaartepunt bij de wetgevende macht.	1798	Directoire idem
1799	Consulaat krachtige uitvoerende macht	1801	Staatsbewind idem
1804	keizerschap eenhoofdig bewind	1805 1806	eenhoofdig bewind monarchie

Wat de verschillende staatsregelingen uit de Franse tijd betreft, zijn de Hollanders volstrekt van de Fransen afhankelijk. De Hollandse producten zijn copieën van de Franse en komen *met medewerking* en *onder druk* van de Fransen tot stand.

We gaan nu eerst de periode van 1795—1798 bekijken. Toen was de oude staatsregeling nog grotendeels intact. De Staten-Generaal bleven; zij werden gekozen door de gewestelijke staten, en deze door vroedschappen en ridderschappen, als van ouds. Maar de personeelsbezetting was anders. De vroedschappen en andere lagere colleges waren omgezet, zodat er alleen patriotten in zaten, die natuurlijk ook alleen patriotten afvaardigden naar de Statenvergaderingen. In de steden waren de nieuwe vroedschappen nog slechts provisioneel. De clubs hadden een lijstje opgemaakt, en dat was van de pui van het stadhuis voorgelezen en door de partijgangers van het nieuwe bewind bij acclamatie goedgekeurd. Spoedig kwamen er degelijker methoden voor in de plaats. In Amsterdam schreef men zelfs een prijsvraag uit, hoe de verkiezing van het stadsbestuur het best ware te reglementeren. Het is tenslotte heel aardig geregeld. De kiezers zouden door middel van getekende briefjes, op te halen door hun wijkhoofden, 60 voorstellers kiezen. Uit deze 60 voorstellers werden dan 20 dadelijke voorstellers aangewezen door het lot; de twintig maakten een nominatie van 120 candidaten en uit deze 120 zouden dan de kiezers er 60 kiezen tot leden van het stadsbestuur. Maar ook een zo kunstig gekozen bestuur had niet het volle vertrouwen der gehele stadsbevolking en het stadsbestuur van Amsterdam had zoveel moeite met de „Jaco-

bijnen", dat het 1500 huzaren, op hun verzoek binnen Amsterdam gelegerd, gebruikte, om de stad rustig te houden.

Ook de Staten-Generaal bleven slechts vergaderen, tot het volk, het Bataafse volk, zijn eigen constitutie zou hebben gemaakt. Dit moest, evenals in Frankrijk, geschieden door een Nationale Vergadering, die het Bataafse volk vertegenwoordigde. Met dat begrip Bataafse volk werd veel gewerkt, en het Amsterdamse stadsbestuur werd onderricht, dat het in de stukken niet mocht spreken van het „volk van Amsterdam". Dat bestond niet; in Amsterdam woonde alleen maar een déél van het volk, het Bataafse volk. Dat volk koos zijn nationale vertegenwoordiging. Er zouden dus geen vertegenwoordigers der *gewesten* meer samenkomen; de *Unie* der Verenigde Nederlanden moest verdwijnen. Men heeft dit vaak toegejuicht, in grote vreugde over de verworven eenheid. Maar het ging tenslotte toch dwars tegen de historie in. Vóór 1787 heeft niemand in Nederland aan zulk een centralisatie gedacht. En men moet nooit zeggen, dat hij er eigenlijk al wàs, die gecentraliseerde staat en dat er alleen maar één schokje moest komen, om hem gekristalliseerd, zichtbaar te maken. Het werd in 1795 en daarna allemaal geinspireerd door het Franse voorbeeld. In Frankrijk wàs trouwens een gecentraliseerde staat; daar had het bewind van Lodewijk XIV al voor gezorgd.

Drie gewesten waren er op tegen, dat zij zouden worden opgesmolten in het geheel, nl. Friesland, Groningen en Zeeland. In het eerste gewest verscheen het verhaal van de jager „met de gouden mik". Zeven jagers waren altijd samen op jacht geweest, maar één was rijker dan de rest en had dan ook een gouden mik op zijn geweer. Daarom kwam hij met het voorstel, om de samenwerking te reorganiseren. Ook voortaan zouden ze met z'n zevenen op jacht gaan, maar nu hij als de baas, en de andere zes als dagloners bij hem in dienst. Want hij was toch maar de enige met een gouden mik. Het was dus de vrees voor de overheersing van Holland, die een grote rol speelde. Het verzet in Friesland is gebroken in overleg met de Franse gezant en onder medewerking van de Franse troepen. De Franse bezetting verliet Leeuwarden, waarop een kleine groep Leeuwarder Jacobijnen, geestverwanten van hen, die te Amsterdam door de huzaren in bedwang werden gehouden, het gewestelijk bestuur verdreef en de ultra's op het kussen hielp. Toen kwam het Franse garnizoen weer snel terug en handhaafde het nieuwe bestuur, dat in Friesland aan het terroriseren sloeg en in Den Haag voor de Nationale Vergadering stemde. Groningen en Zeeland legden nu het hoofd in de schoot en voorkwamen, dat ook zij aan de Jacobijnen werden uitgeleverd.

Voordat echter de Nationale Vergadering bijeenkwam hadden de Staten-Generaal nog een delicate zaak te regelen, nl. de verhouding tot Frankrijk. Het dilemma was heel eenvoudig. De Fransen waren verwelkomd als bevrijders en behandelden de Republiek als veroverd gebied. De Bataafse gezanten Blaauw en Meyer merkten dan ook in Parijs al spoedig, uit welke hoek de wind woei. Trouwens, de Fransen hadden al een rapport doen opmaken, waarin geconstateerd werd, dat de staatskas wel berooid was, maar bij de particulieren was er nog genoeg te halen. Alleen zou men voorzichtig moeten manoeuvreren, want handelskapitaal is gemakkelijk verplaatsbaar. Het Haagse Verdrag, waarin de zaak geregeld werd, kan men nauwelijks het resultaat van onderhandelingen noemen. Het hield in een of- en defensief verbond met Frankrijk, wat betekende, dat Frankrijk voortaan zou bepalen, met welke staten zij in oorlog zouden zijn. Staats-Limburg en Staats-Vlaanderen kwamen bij Frankrijk, er moest een oorlogsschatting van 100 millioen gulden worden betaald (waarmee Frankrijk de veldtocht van 1796 financierde) en de spoedig waardeloze assignaten moesten als wettig betaalmiddel worden aanvaard. Frankrijk kon dus het land leegkopen en het volstoppen met papier. En eindelijk moest de republiek goedvinden, dat haar gebied bezet bleef door 25.000 Franse soldaten, waarbij de bezettingskosten te haren laste kwamen — natuurlijk niet te krap berekend.

De 1ste Maart 1796 kwam nu de Nationale Vergadering bijeen. Het land was verdeeld in 124 districten, ieder district in 30 grondvergaderingen. De 30 grondvergaderingen kozen ieder een kiezer en de kiezers van een district een representant. De aanhangers van het Oranjehuis waren uitgesloten van het kiesrecht, omdat aan allen, die wilden stemmen, een voor hen onaanvaardbare verklaring werd voorgelegd. In Scheveningen nam daardoor maar één achtste deel van de mannen aan de stemming deel. Het was geen nationale vergadering, die bijeenkwam, maar een vergadering van de bovendrijvende partij.

De Nationale Vergadering had een dubbele taak. Zij moest natuurlijk een constitutie ontwerpen, maar zolang die nog niet gereed was en door het volk goedgekeurd, moest zij het land ook regeren. Hier zou het gevaar kunnen dreigen, dat de vergadering zich zelf voortdurend continueerde, door met het ontwerp constitutie niet gereed te komen. Daarom was haar een termijn van 18 maanden gesteld. Had zij dan haar taak niet volbracht, dan zou er een nieuwe Nationale Vergadering worden gekozen. De Vergadering heeft zich een bijzondere naam verworven door haar breedsprakigheid. Het was hier, dat voor het eerst parlementaire redevoeringen in

Nederland werden gehouden, waarbij het volk kon meeluisteren. Het kwaad van de breedsprakigheid is vermoedelijk in ons land nooit geheel overwonnen. Het was ook duidelijk te merken, dat de redenaars nauwelijks andere voorbeelden van welsprekendheid kenden dan die hun gegeven waren door hun predikanten. En dus begonnen zij hun redevoering met een inleiding, verdeelden de stof in punten en eindigden met een toepassing.

De vergadering benoemde uit haar midden een commissie van 21 leden, om het ontwerp voor te bereiden, zes uit Holland, twee uit de zeven andere gewesten (Brabant was nu ook een gewest) en één uit Drente. Er waren duidelijk twee stromingen, de Unitarissen en de Federalisten. De eersten wilden een eenheidsstaat, en slechts ter wille van een goede administratie mochten er departementen zijn, maar zonder feitelijke zelfstandigheid. Het souvereine volk is ondeelbaar, en evenzo de staat, waarin het zich georganiseerd heeft. De federalisten wilden iets van de oude gewestelijke zelfstandigheid behouden, dus meer bij het historisch gewordene aansluiten. Er leefde bij hen nog iets van de oude Unie-gedachte. Doordat nu de Unitarissen hun voornaamste burcht in Holland hadden, waren zij wel sterk in de Nationale Vergadering, maar veel minder sterk in de commissie. M.a.w. de commissie was geen zuivere weerspiegeling van de Nationale Vergadering. Intussen, zolang de commissie studeerde, liep de Nationale Vergadering een beetje met haar ziel onder de arm. Zij hield zich breedvoerig bezig met wat de leden zo al aan de orde stelden en gaf zo nu en dan suggesties aan de Commissie. Toen deze met haar werk klaar was, bleek het, dat haar schema er nog al federalistisch uitzag. De Nationale Vergadering heeft het dan ook in Unitaristische geest gewijzigd.

Onder de bedrijven was het ontwerp, dat nu ter beoordeling van het volk moest worden voorgelegd al maar omvangrijker geworden. Reeds sprak men smalend van het „dikke boek".

De 18 maanden van de Nationale Vergadering waren intussen bijna verstreken. Werd dus het ontwerp door het volk verworpen, dan zou er een nieuwe Vergadering worden gekozen. Hoe zou die nieuwe vergadering er uitzien? Die vraag kon invloed hebben op het votum over het „dikke boek". Want had de eigen richting in de nieuwe Nationale Vergadering een sterke positie, dan was er alle reden dit toch wat halfslachtig ontwerp af te stemmen. En daarom werden er éérst verkiezingen uitgeschreven voor de Nationale Vergadering. Hierbij bleek, dat de gematigden uit de gunst van de kiezers waren. De Unitarissen en Federalisten meenden beide, dat hun positie versterkt was. En met grote meerderheid

werd alzo het eerste ontwerp door het volk verworpen.

De tweede Nationale Vergadering kwam bijeen. De partijen stonden nu scherper tegenover elkaar en een compromis was zeer onwaarschijnlijk. Er was geen middenpartij meer om bemiddelend op te treden. Het zou hard tegen hard gaan. D.w.z. Frankrijk zou een van beide partijen moeten helpen, de overwinning te behalen. Nu was er in September 1797 een staatsgreep in Frankrijk geweest, waardoor nieuwe mannen de teugels in handen hadden genomen. Zij zonden een nieuwe Franse gezant en gaven hem de opdracht mee, de wagen uit het moeras te helpen. Hij koos voor de Unitarissen. Het schijnt voor de hand liggend, omdat hun program het meest met de Franse ideeën overeenkwam. Toch is dat niet de hoofdzaak geweest. De hoofdzaak was wel, dat zij de verbindingen met de bezetter het best hadden gecultiveerd. Zo kwam het in Januari 1798 tot een *staatsgreep*. Tot nu toe had men vastgehouden aan de fictie, dat de Nationale Vergadering *de* vertegenwoordigster was van het Bataafse volk. Maar nu werden enige van de wettige vertegenwoordigers van dat volk uit de vergadering verwijderd en gearresteerd. Zó, dat alleen de Unitarissen bleven. En zij legden toen de eed af van onveranderlijke afkeer van het stadhouderschap, de aristocratie, het federalisme en de anarchie. Met de constitutie gaf het nu geen haken en ogen meer. Zij was in een ogenblik gereed, grotendeels een copy naar Frans model en met behulp van een Franse ambtenaar geformuleerd. Zij moest nu nog worden goedgekeurd door het volk, zoals dat in de grondvergaderingen bijeenkwam. Maar uit die vergadering was eerst ook een ieder verwijderd, die niet door het afleggen van de politieke eed bewees, dat hij het eens was met de sedert de staatsgreep oppermachtige partij. Het spreekt vanzelf, dat zij nu werd aangenomen en plechtig afgekondigd. Het Bataafse volk had nu een constitutie, naar het heette, door haar zelve gemaakt.

Evenals in Frankrijk kwam het uitvoerend bewind volgens deze constitutie in handen van vijf directeuren, die samen ongeveer dezelfde functie hadden als elders de president ener republiek. De wetgevende macht zou worden uitgeoefend door een Vertegenwoordigend Lichaam. De „romp" van de Nationale Vergadering nam nu een merkwaardig besluit, al weer naar Frans voorbeeld. Er werd nl. besloten, dat de leden der Nationale Vergadering, die de eed hadden afgelegd, automatisch zouden overgaan in het vertegenwoordigend lichaam, zodat er voor dit orgaan slechts aanvullende verkiezingen zouden worden gehouden. Intussen zorgden de heren, die dit egoïstisch besluit namen, ter dege voor zich zelf. De corruptie was groot. Het was, of er geen politieke partij aan

het bewind was, maar een kongsi tot exploitatie van de staat. De eerlijke Unitarissen ergerden zich. Daendels toog naar Parijs en haalde de permissie voor een nieuwe staatsgreep. De permissie werd gegeven en de doeleinden goedgekeurd: behoud van de constitutie, maar het uitschrijven van nieuwe verkiezingen en maatregelen tegen de corruptie. Op deze voorwaarden stonden de Franse troepen ter beschikking en slaagde dus de onderneming. De leiders van de corrupte factie gingen achter slot, er werden nieuwe verkiezingen uitgeschreven, maar de politieke eed bleef. En dus bleef er een partij-dictatuur. Zo kreeg Nederland zijn eerste constitutie.

Zij was het werk van een factie. Zij kwam tot stand onder Franse medewerking, die eerst het verzet der gewesten tegen de Nationale vergadering brak en daarna tweemaal mee hielp bij het arrangeren van een staatsgreep. De constitutie, die op deze wijze werd gemaakt, was een even onhistorisch als onpractisch ding. Het Nederlandse volk had geen eigen weg meer. Zit er enige moraal in deze historie? Ik meen ja. *Probeer nooit je huis te restaureren, zolang je ongenode gasten over de vloer hebt.*

29. De brave illusie

Met hoogdravende woorden was de eerste constitutie bij het volk ingeleid. „Het Bataafsche Volk geeft dit heiligst Pand zijner aangenomen Grondstellingen van het Maatschappelijk Verdrag ter bewaaringe over aan de getrouwheid der vertegenwoordigende Magt, van het Uitvoerend Bewind, van de Regters en van de Bewindslieden; voorts aan de werkzaamheid des Huisvaders en Moeders, aan de verlichting der jonge Burgers, aan de deugd der Burgeressen, en aan den moed van alle Bataafsche ingezetenen: Willende denzelven bestendiglijk hebben herinnerd, dat van de egte waardering hunner vrijheid, en van de verstandige en eerlijke beoefening hunner algemene Regten en Pligten, voornamelijk de duurzaamheid, het behoud en geluk, afhangt van het vaderland, dat zij behooren te beminnen." Het zou kunnen zijn, dat de constitutie niet volmaakt bleek; daarom zou er in 1803 een commissie te Utrecht bijeen komen, om te overwegen, of er iets gewijzigd moest worden. En daarna telkens om de vijf jaar. Doch reeds lang voor 1803 was de gehele constitutie verdwenen.

Om daarvan meer te begrijpen, moeten we de constitutie wat nader bekijken. Er was een Vertegenwoordigend Lichaam — een

lid op de 20.000 zielen — en verdeeld in een Eerste en Tweede Kamer. De Eerste zou de wetten ontwerpen, de Tweede had ze alleen te verwerpen of te bekrachtgen. Het Uitvoerend Bewind, bestaande uit vijf leden, werd gekozen door het Vertegenwoordigend Lichaam. De 5 heren werden bijgestaan door 8 agenten, die men met ministers zou kunnen vergelijken, maar zonder de moderne ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen Uitvoerend Bewind en Vertegenwoordigend Lichaam is *niet* die tussen regering en volksvertegenwoordiging. De vijf directeuren mochten nimmer een wetsvoorstel indienen en hadden geen recht van veto. Dit is een belangrijk punt. Want dit leidt tot spanningen tussen beide colleges, evenals in Frankrijk. Aan het uitvoerend bewind worden wetten opgedrongen, die het niet aanvaardbaar acht, òf het ziet vergeefs uit naar voorzieningen, zonder welke het niet kan werken. Het is geen wonder, dat dit vastliep.

Maar voordat het zover was kwamen de moeilijkheden van de Anglo-Russische invasie van 1799. Nadat in 1797 onze vloot zich na de nederlaag van Kamperduin aan de Engelsen had overgegeven, moest de Bataafse Republiek noodgedwongen de in 1795 afgedankte Oranjegezinde marine-officieren weer in dienst nemen. En toen de Engelsen deze aldus bemande vloot in 1799 in zicht kregen in de Vlieter, Oostelijk van Texel, hesen zij de Oranjevlag. Noch de officieren, noch de matrozen wilden op die vlag schieten. De vloot capituleerde. De Engelsen, later door Russen versterkt, maakten van Den Helder een bruggehoofd en probeerden op te dringen naar Haarlem en Amsterdam. Maar zij werden bij Bergen en Castricum verslagen. Een proclamatie van de Erfprins, die herstel van de oude toestand beloofde en dus geen andere uitzichten bood dan een herhaling van 1787, had geen succes, want niemand was er, die dáárvoor in geestdrift kon geraken. Een tragische nasleep van deze pogingen tot invasie was het doodvonnis over freule Van Dorth in de Achterhoek, een vonnis, dat bovendien op een ergerlijk onhandige wijze werd uitgevoerd. Maar toch — met de constitutie liep het intussen vast. In Den Haag verdronk men in de papieren, en de nieuwe Departementale besturen, die over gebieden waren gesteld, waarin niets van de oude gewestelijke grenzen was te herkennen, bleven onzelfstandig en kwamen niet eens goed op gang.

Men zou bijna geneigd zijn om te zeggen, dat het maar gelukkig was, dat Napoleon in staat en bereid was om in te grijpen. Bijna geneigd...... Want het blijft de eerloosheid van de Franse tijd, dat wij door de vreemdeling werden geleid. In 1799 was Napoleon Eerste Consul geworden, een positie, die hem een macht gaf in de

Franse Republiek, groter dan die van menig constitutioneel vorst. En nu is het voldoende, om de afhankelijkheid van Frankrijk en de onmondigheid van het Nederlandse volk te demonstreren, door punt voor punt de gebeurtenissen op te schrijven:

1°. De Franse gezant opent, in opdracht van Napoleon, besprekingen met het Uitvoerend Bewind over een nieuwe constitutie;
2°. het uitvoerend bewind brengt de zaak in de Eerste Kamer, die een Commissie benoemt, om in overleg met het Uitvoerend bewind een ontwerp te maken;
3°. *dit ontwerp wordt ter goedkeuring aan Napoleon gezonden en door hem geamendeerd;*
4°. het door Napoleon gewijzigde ontwerp wordt in de Eerste Kamer verworpen;
5°. Er komt een nieuwe Franse gezant, die, zo nodig, een staatsgreep moet begunstigen;
6°. hij brengt een nieuw ontwerp mee, gevloeid uit de vlotte pen van Irhove van Dam;
7°. drie van de vijf leden van het Uitvoerend bewind verenigen zich met dit nieuwe voorstel, en, het Vertegenwoordigend Lichaam passerend, leggen zij dit ontwerp ter goedkeuring voor aan de grondvergaderingen;
8°. de Eerste Kamer protesteert en verklaart deze stap voor nietig, waarop het Vertegenwoordigend Lichaam door de meerderheid van het Uitvoerend Bewind wordt geschorst en de deuren der vergaderzaal werden verzegeld.

De uitslag van de stemming was aldus, dat van de 416.419 kiezers 52.219 tegen stemden, terwijl er 16.617 vóór hadden gestemd. Maar vooraf was reeds bekend gemaakt, dat de thuisblijvers geacht werden geen bezwaren te hebben, en aangezien er vijf op de zes kiezers thuis bleven, werd het ontwerp voor aangenomen verklaard.

De nieuwe staatsregeling zag er heel anders uit dan de oude. Er kwam nu een Staatsbewind van 12 leden. Elk jaar zal er één aftreden en om in de vacature te voorzien zal een bepaald Departement volgens rooster een viertal opmaken, daaruit kiest het Staatsbewind een tweetal en daaruit doet het Wetgevend Lichaam de definitieve keus. Dat Wetgevend Lichaam krijgt overigens niet veel te vertellen. Het heeft nòch het recht van initiatief, nòch dat van amendement. Tweemaal per jaar komt het in zitting bijeen en zal dan beraadslagen over de wetsvoorstellen, ingediend door het Staatsbewind. Ten hoogste 12 van de 35 leden zullen het woord mogen voeren en daarna komt de stemming. Het is merkwaardig,

hoe een kleine groep zich plotseling in dergelijke tijden zeer grote bevoegdheden kan doen toekennen. Want de eerste keer, zo staat in de staatregeling, zullen de drie leden van het Uitvoerend Bewind, die onder goedkeuring van Napoleon de zaak gearrangeerd hebben, zeven leden van het Staatsbewind kiezen. Deze 7 zullen dan hun college complementeren, door er nog 5 bij te kiezen. Er stond niet bij, dat 3 van deze vijf de 3 bewuste heren zouden zijn, maar het was wel de bedoeling, en het gebeurde ook. Toen was het Staatsbewind voltallig en het benoemde nu de 35 leden van het Wetgevend Lichaam. Het was stellig alles wat ongewoon, maar — Napoleon had het zo goedgekeurd, en 5/6 der kiezers kon het zo weinig schelen, dat ze niet eens gingen stemmen over de constitutie. Het volk was blijkbaar in enkele jaren politiek dood gemaakt.

De situatie was nu na 1801 aldus: een deel van wat de revolutie had gebracht, was veilig gesteld. Gelijkheid voor de wet, vrijheid van eredienst, dergelijke grondrechten bleven. Ook bleef de eenheidsstaat. Maar de volksinvloed is weg. En de mensen, die dit doen, zijn in theorie democraten. Zij geven toch maar weinig om volksinvloed, en leggen zich toe op een goed werkende administratie, een verlicht bewind. Men stond veel dichter bij het *verlicht despotisme*, dan men zelf vermoedde.

Typerend voor het geval is ook de personeelsbezetting. De politieke eed wordt afgeschaft, en de gematigden komen in de regering. De buit was zelfs min of meer naar verhoudingscijfers verdeeld: 40 % oude Oranje gezinden; 40 % patriotten van het oude regententype en 20 % democraten. Maar de Ultra's waren er uit. En de bleke Oranjemannen waren voldaan, want de Prins had hen van de eed ontslagen, en zij zaten nu weer naast uitsluitend „fatsoenlijke" lieden in de regering.

En daar volgt nòg iets uit. Deze mensen *blijven* onder Schimmelpenninck, onder Lodewijk Napoleon, onder de Keizer en voor een groot deel ook onder Willem I. Het is een verkeerde voorstelling, wanneer men zegt, dat in 1813 de partijen verzoend zijn. Dat is gebeurd in 1801. Dan is het radicalisme voorbij, dan vindt men elkaar in gezapige verburgerlijking, in deftige slapheid.

Maar in 1801 verschijnt er ook een brief van een kiezer. Hij had *niet* gestemd. Maar hij schreef aan het Staatsbewind om misverstand te voorkomen, dat hij niet wenste, dat zijn wegblijven als een blijk van instemming zou worden beschouwd. Want hij vond geen enkele staatsregeling acceptabel, die niet een rechtmatige positie gaf aan het Huis van Oranje. Schrijver van deze brief was Gijsbert Karel van Hogendorp. De brief werd zelfs gedrukt en ging op die wijze het land rond. Maar het Staatsbewind deed, alsof

er niets was gebeurd. Waarom zou men een martelaar maken? En wat betekende het getuigenis van trouw, terwijl de Prins zelf zijn aanhangers van de eed had ontslagen. Het is bijna lachwekkend...

Neen, dat weten wij *nu* beter. Een boodschap, een preek, een resoluut woord, niet voor tweeërlei uitleg vatbaar, blijft nawerken, al zit de man, die het zei, al lang achter het prikkeldraad. En alle geschrijf, waarbij de kwesties worden ontweken, is als een slaapdrank voor het volk.

Het Staatsbewind beviel niet aan Napoleon.

Want de vrede met Engeland in 1802, die ook in ons land zoveel blijde hoop gaf, bleek niet van lange duur. In 1803 begon de oorlog weer en in die oorlog moest Nederland volledig worden ingezet. Zelf werd Napoleon keizer in 1804 en hij wenste een eenhoofdig bewind. Schimmelpenninck werd naar Parijs genodigd en kreeg van Napoleon de opdracht, de nieuwe constitutie te ontwerpen. Het is nog altijd de *Franse* tijd en een andere naam mag er niet aan gegeven worden.

Het Staatsbewind, kennis genomen hebbende van Napoleons plannen, vaardigde een proclamatie uit, waarbij het volk werd uitgenodigd, te beslissen over de volgende vragen:

1°. of de nieuwe, door Schimmelpenninck ontworpen constitutie, van kracht zou zijn;
2°. of Rutger Jan Schimmelpenninck voor de eerste maal het nieuwe ambt van Raadpensionaris zou vervullen en
3°. of hij zou worden gemachtigd, om de eerste keer de leden van het Wetgevend lichaam te benoemen.

Een klein aantal kiezers kwam ter stembus en keurde alles goed.

Zo kwam er nu inplaats van het Staatsbewind een Raadpensionaris, die vijf jaar dit ambt zou bekleden. Maar Schimmelpenninck zou Raadpensionaris zijn tot vijf jaar na het sluiten van de vrede met Engeland. Het Wetgevend lichaam had, evenmin als onder het Staatsbewind het recht van initiatief of van amendement. Onder het bewind van de Raadpensionaris is hard gewerkt en er is veel goeds tot stand gebracht, o.a. een onderwijswet en knappe belastingwetten. Maar na een jaar heeft Napoleon hem ter zijde geschoven. Dat is tragisch. *Het is de tragedie van de brave illusie*. En daar màg een *staatsman* toch niet het slachtoffer van worden. Verheull had het anders zo geestdriftig geschreven: Napoleon is u zeer genegen. Het was maar schijn. Napoleon vertrouwde hem als een bruikbaar *werktuig*. De genegenheid van Napoleon, dat zou in de gedachtengang van Schimmelpennink — en anderen — betekenen,

met verlof en steun van de keizer iets goeds bereiken voor ons land. Schimmelpennink was een goed vaderlander. Maar men leze maar eens, wat Thorbecke over zijn politiek voor een vonnis heeft geveld. En terecht. Maar laten wij niet te hard oordelen. Deze brave illusie is even beminnelijk als gevaarlijk. En ze wordt gekoesterd in de omgeving van èlke geweldenaar. Natuurlijk komt het ook voor, dat er helemaal geen braafheid achter zit. Dat het alleen berekening is, een poging om zich zelf veilig te stellen. Dan is dat iets bereiken voor het volk maar een schijnheilig voorwendsel. Maar als het dat niet is, dan wordt er toch in werkelijkheid zo weinig bereikt. Soms niet meer, dan dat de keel van het volk toch wordt dichtgeknepen, maar dat *zij* het mogen doen — met gehandschoende hand. En willen ze dat niet, dan worden ze, als Schimmelpennink, afgedankt.

30. De vlag wordt ingehaald

In 1806 werd Schimmelpenninck ter zijde geschoven en vervangen door Lodewijk Napoleon, de broer van de Keizer. De situatie in Europa was veranderd. In 1805 was de Franse vloot bij Trafalgar verslagen en bij Austerlitz had Napoleon zulk een overwinning behaald, dat hij zich kon gedragen als heer van het continent. Militair was Engeland niet te overwinnen en nu werd het continent economisch tegen Engeland georganiseerd. Daar kwam nog een ander element bij. Napoleon ging een dynastieke politiek voeren; hij maakte zijn familieleden tot koning-vazallen. Dit is een fout geweest.

Het continentaal stelsel, dat in 1806 werd afgekondigd, was een zelfblokkade van Europa. Engeland poogde alle zeeën te controleren en Napoleon trachtte alle handelsverbindingen met Engeland af te snijden en het vasteland van Europa te maken tot een autarkistisch blok. De randgebieden van het continent werden zo van hun betekenis beroofd. Centraal gelegen plaatsen, zoals Frankfort, leefden op. Deze politiek was dus funest voor Nederland. Amsterdam en Rotterdam worden dode steden, als ze hun historische functie niet kunnen vervullen, poorten te zijn voor West-Europa. En de Rijn krijgt dan alleen de betekenis van een binnenwater. Deze Napoleontische politiek betekende dus de economische dood van Nederland. Het werd *opgeofferd*.

Heeft Napoleon dat zo gezien? Indien ja, dan kon het natuurlijk

toch zijn plannen niet veranderen. In zijn systeem was Nederland geen zelfstandige grootheid. Het was volstrekt ondergeschikt, het werd *gebruikt*. En daar kunnen betuigingen van welwillendheid niets aan veranderen.

In Februari 1806 ging Verheull naar Parijs, om te horen, wat de keizer wenste. Dat was 10 maanden, nadat Schimmelpenninck Raadpensionaris was geworden. Het heette nu, dat hij minder geschikt was door zijn slechter wordend gezicht. Het Groot-Besogne — een vergadering van verschillende hoge staatscolleges in Nederland, pleitte nog voor het voortbestaan van de republikeinse regeringsvorm, maar tevergeefs. Het kon niet anders, dan accepteren, wat werd voorgelegd. Het is eigenlijk een zeldzame komedie geweest. Er werd een tractaat opgesteld, waarbij Napoleon aan het koninkrijk Holland zijn onafhankelijkheid waarborgde. Verder bevatte het tractaat een aantal constitutionele artikelen. Dit tractaat moest door het Nederlandse gouvernement worden aanvaard. Tegelijk werd het verzoek ingewilligd, dat 's Keizers broeder koning van Holland zou worden; een verzoek, dat N.B. nooit was gedaan. Schimmelpenninck weigerde, het verdrag te ratificeren; het Groot-Besogne deed het toen. En nu alles in kannen en kruiken was, kon de plechtige audiëntie plaats vinden, waarbij grootmoedig werd toegestaan door de Keizer, dat zijn broer koning van Holland werd.

De nieuwe koning bevond zich in een onhoudbare positie. Hij moest een politiek voeren, lijnrecht in strijd met het belang van Nederland. Want daartoe was hij aangesteld. Hij bleef onderworpen aan de huiswet van de Napoleontische dynastie, waarvan Napoleon het hoofd was. Dus was hij persoonlijk niet vrij en miste iets, dat een souverein vorst moet hebben. En in deze positie nu wilde hij een goed koning zijn. Hij wilde dus het *onmogelijke*. Wanneer iemand zijn regering een tragedie noemt, bedenke hij wel, dat het een schuldtragedie is.

De ontvangst in ons land was helemaal niet onwelwillend. De personeelsbezetting uit de tijd van Schimmelpenninck bleef. De adel maakte met een zekere ijver zijn opwachting. Maar Van der Duyn van Maasdam deed er niet aan mee, omdat hij het een schijnkoning vond. G. K. van Hogendorp zou een ambt hebben aanvaard, als het hem werd aangeboden.

De mensen in Nederland deden hun best dus, om de Koning te bevredigen. En hij, van zijn kant, gaf ook blijken van goede wil. Hij probeerde zelfs Hollands te leren, maar schijnt geen grote vorderingen te hebben gemaakt. Er is zelfs een verhaal dat hij eenmaal zeide: „ik uw konijn", inplaats van „ik uw koning".

Ook had hij er enig behagen in, tot ergernis van zijn broer, om

als koning groot te doen. Hij hield er maarschalken op na en stelde een ridderorde in met het motto: doe wel en zie niet om.

Ook op het gebied van de wetgeving gebeurde het een en ander; er kwam een crimineel wetboek en in 1809 het eerste burgerlijke wetboek. En niet onvermeld mag blijven, dat sedert 1807 er een nieuwe provincie was bijgekomen, Oost-Friesland, dat sedert 1744 Pruisisch gebied was geweest.

Belangrijk om de blijvende gevolgen is de kerkelijke regeling en daarom is het van belang, er hier iets breedvoeriger bij stil te staan. Vóór 1795 was er een heersende kerk, waarbij de staat zorgde voor de tractementen der predikanten. Dikwijls waren daarvoor *bij regerings*beschikking goederen bestemd, waaruit vroeger de pastoor werd onderhouden. Maar die goederen werden ook wel verkocht, terwijl dan in het vervolg het tractement uit de staatskas werd betaald. De staat stond dus op het standpunt: ik zorg voor de tractementen en het staat aan mij te beslissen, of ik daartoe goederen zal bestemmen, die ik ± 1580 in beslag heb genomen of dat ik dat op andere wijze zal doen.

In 1798 werd bepaald: „elk kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zijn eredienst, deszelfs bedienaren en gestigten". Dat was consequent geredeneerd vanuit het standpunt, dat er geen bevoorrechte kerk meer zou zijn. Want dan waren er maar twee mogelijkheden, òf alle kerken zouden financiëel gesteund worden òf geen enkele. De Hervormde predikanten zouden nog drie jaar hun tractement op de oude voet genieten. De geestelijke goederen en fondsen, waaruit tot nu toe die tractementen werden betaald, werden nationaal verklaard, en voor het onderwijs etc. bestemd. Kerken, die niet door de kerkelijke gemeente uit eigen middelen waren gebouwd, werden genaast en ter beschikking gesteld van die kerkelijke gemeenschap, die ter plaatse het talrijkst was, terwijl die gemeenschap dan aan de andere een schadeloosstelling zou moeten geven. Deze regelingen zijn òf niet òf zeer ten dele uitgevoerd.

In 1801 bevatte de nieuwe constitutie een merkwaardige regeling. Ieder hoofd van een gezin en ieder op zich zelf staand persoon van minstens 14 jaar moet zich inschrijven als behorende tot een bepaald kerkgenootschap en de staat zal dan van hem een jaarlijkse gift vorderen tot onderhoud van de eredienst van zijn kerk. Ook hier kwam niets van. In 1808 bepaalde daarop koning Lodewijk, dat de predikanten der Hervormde kerk hun tractement *houden*, terwijl ook de tractementen van de geestelijken der andere gezindten door de staat zullen worden betaald. Voorzichtigheidshalve staat er bij: voorzover de schatkist het toelaat. Daarbij gold als

motief, dat ieder geestelijke gewaardeerd moest worden door de staat als een *officier de morale*.

Koning Willem I heeft deze regeling gecontinueerd. Artikel 136 van de grondwet van 1814 bepaalde: de Christelijk Hervormde Kerk houdt de toelagen, die *voormaals* werden genoten. En art. 137: alle toelagen, die laatstelijk aan de andere gezindheden zijn toegestaan geweest, blijven behouden. En terwijl Lodewijk Napoleon in 1808 reeds plannen had gekoesterd, om de Hervormde kerk te organiseren, heeft Willem I dit plan in 1816 verwezenlijkt. Het is een bron geworden van veel strijd, verwarring en onrecht. Want het is alles niet los te maken van de denkbeelden uit de Franse tijd betreffende de verhouding tussen kerk en staat. Denkbeelden, waarbij de kerk soms, als in 1798, gelijk werd gesteld met een particuliere vereniging, en soms, als in 1808, werd beschouwd als een semi-staats-instituut, dat de moraal bevorderde, zoals de justitie zorgde voor het recht.

Het moest mislukken met koning Lodewijk en het mislukte ook. Tussen hem en zijn lastgever, de keizer, groeide de spanning. De keizer wenste dat de rente van de staatsschuld zou worden getierceerd en dat de conscriptie zou worden ingevoerd. Maar zijn grootste grief was, dat de bepalingen van het continentaal stelsel zo slap werden nageleefd. Reeds vóór de Engelse inval in 1809 wilde Napoleon zijn broeder weg hebben. Maar die inval zelf maakte de crisis acuut. Het was de Engelsen om Antwerpen te doen. Hun onderneming was een late actie in de 5de coalitieoorlog; een poging, om een tweede front te vormen, toen de Oostenrijkers al verslagen waren. De onderneming werd ook niet krachtig doorgezet en het bleef bij de bezetting van Walcheren. Maar Napoleon realiseerde zich toch, hoe kwetsbaar zijn positie aan de Noordzee was, en hij reageerde dat gevoel af, door zijn broeder de schuld van alles te geven. Die had voor een betere verdediging moeten zorgen. Lodewijk ging naar Parijs, maar werd er als kwajongen behandeld. Want de keizer wilde hem zo treiteren, dat hij afstand deed van de regering. Reeds kwamen er Franse troepen in Rotterdam, en Den Haag... Een ogenblik is er nog gedacht aan gewapend verzet.

De inlijving stond toen reeds voor de deur.

Lodewijk probeerde nog wat te doen voor zijn nageslacht, door afstand te doen ten behoeve van zijn zoon. Maar het decreet van de inlijving lag al klaar en het werd nu alleen anders gedateerd en wat gewijzigd. De Franse tijd kwam tot zijn volle consequentie. Er werd over ons beschikt.

La Hollande est réunie à l'Empire. Zoo begint het decreet. Amsterdam werd de derde stad van het keizerrijk; het paleis op de Dam werd een keizerlijk domein.

De Nederlandse driekleur ging neer. Het was uit. Hoe sterk scheen dit keizerrijk en hoe gering scheen het uitzicht op herwinning der vrijheid.

Maar... in 1808 was Napoleon in Erfurt, waar de vorsten, die hem naar de ogen zagen, hem omringden. Eén schittering van de geweldige.

Toen is Talleyrand reeds begonnen met zijn maatregelen, om Frankrijk te redden, als Napoleon valt. Want hij zag toen reeds tekenen, die wezen op de val van Napoleon. Het rijk werd een reus, uit zijn kracht gegroeid. Het leger moest altijd sterk zijn en paraat, de kustlijn van Europa en grote gebieden moesten worden bewaakt. Maar er was meer. Het volk begon zich te verzetten. En al was dat verzet soms nog zonder uitzicht, zoals in de bergen van Tirol, het was toch een teken.

In vele streken zag het volk nog geen uitkomst, het zag niets dan de kracht van de geweldenaar en het las niets dan overwinningsberichten. Maar het las ze zonder vreugde en het werd er alleen onder gehouden door vrees.

En zulk een machtspositie is gevaarlijk.

Als het na zware sneeuwval begint te dooien, dan ligt op de daken het dikke sneeuwdek onbeweeglijk. Totdat opeens er, door een oorzaak, die we niet kunnen nagaan, iets begint te glijden. En dan schuift en valt het al sneller.

Door geheel Europa waren Franse ambtenaren, Franse soldaten. Zij hadden hun geheime dienst, en wisten toch maar half, wat er onder de bevolking omging. En juist zulk een halve kennis heeft een vreesaanjagend element. En daarom is er diep verholen in het hart van iedere bewaker de gedachte: als het eens verandert, wat wordt er dan van mij? Want dan zal de grond warm worden. Wanneer die gedachte naar boven komt, drukken zij haar snel weg: zij hebben honderd argumenten, om deze dwaasheid te bewijzen. Maar toch......

De Nederlandse vlaggen waren neergehaald. Het was het beste, er nu maar een streep onder te zetten.

Ja, voorlópig, misschien maar heel voorlopig.

31. De Keizer beveelt

De inlijving bij Frankrijk betekende niet, dat Oldenzaal en Win-

schoten nu aan de Oostgrens van het Keizerrijk lagen. Dat strekte zich veel verder uit, tot Lübeck toe. Het ging er immers om, het Continentaal Stelsel zo intensief mogelijk te handhaven. Bremen en Hamburg behoorden er natuurlijk ook bij.

Voorlopig werd ons land niet volledig ingelijfd. Er bleef een aparte administratie, met aan het hoofd Lebrun, een gematigd man. Onder zijn leiding — het woord is hier iets te mooi, te actief — werd ons bestuur omgeschakeld in Franse geest. Men moet Napoleon vooral niet alleen zien als veroveraar, als militair. Zijn binnenlands bestuur is zeer belangrijk, en draagt veelszins het karakter van een verlicht despotisme. Van volksinvloed was natuurlijk geen sprake. Er was wel een Wetgevend Lichaam, maar dat had weinig te betekenen. Een belangrijk besluit als de annexatie van Nederland geschiedde buiten dit orgaan om, bij Keizerlijk decreet.

De medewerkers van de keizer kregen weinig kans, zelfstandige beslissingen te nemen. Zeer veel moest door de keizer persoonlijk worden geregeld, en op die regeling moest soms maanden lang worden gewacht. Ook bestond er zeer dikwijls het risico, dat men er nooit meer iets van hoorde. Dan had de keizer belangrijker dingen aan zijn hoofd. En het was beslist gevaarlijk, de keizer aan enige achterstand te herinneren. Ook zijn maarschalken waren niet tot zelfstandigheid opgevoed. Zij verkeerden veel onder het oog van de keizer, maar hij kon ze geen zelfstandig commando toevertrouwen. Dat is in 1813 wel gebleken. Bovendien begon er onder de maarschalken een zekere onwil te komen tegen 's keizers al maar voortdurende activiteit. Zij waren rijk, zij wilden van hun rijkdom genieten. Later heeft de Keizer geschreven: ik had ze niet zo rijk moeten maken. Talleyrand, zijn minister van Buitenlandse Zaken en Fouché, het hoofd der politie, zaten hem dwars. De keizer wist er van, hij hield een geweldige bulderrede, een soort explosie. „Hoe jammer, dat zulk een groot man zo slecht is opgevoed", moet Talleyrand gezegd hebben.

Het ambtelijke apparaat scheen altijd behoefte te hebben, met een hoog toerental te werken. De Franse ambtenaren ergerden zich over de Hollandse langzaamheid. Bij de Hollanders daarentegen was ergernis over de haast en oppervlakkigheid van de Fransen. En ze vertelden elkaar, hoe gek het ging. Moest er niet in Amsterdam haast je rep je een groot gevangenisgebouw komen? Kostenberekeningen gemaakt, een plan opgezet, fluks aan het werk — toen bleek, dat er helemaal niet aan de heifundering was gedacht.

Van diepere betekenis dan dit conflict over het tempo was het ingrijpen van het bestuur in het geestelijk en cultureel leven. Het

onderwijs kwam onder strakke leiding. Er bleven slechts twee Universiteiten, nl. die van Leiden en Groningen. Geen curatoren meer en geen Senaat; slechts de rector, die het onderwijs dirigeerde en die zelf weer hiërarchisch ondergeschikt was aan een hoge staatsambtenaar. Ook het Middelbaar en Lager onderwijs kwam onder stevige contrôle. Maar het verlangen der regering, dat de kinderen op de lagere school Frans moesten leren, zou voorlopig niet verwezenlijkt worden. Er waren te weinig onderwijzers, die het nieuwe vak konden onderwijzen. In Drente was er b.v. maar één in Meppel. Er moesten stoomcursussen komen, om de lacune aan te vullen. Want het einddoel was natuurlijk, om door verfransing van het onderwijs het bewind te stabiliseren. Een Duits Hoogleraar heeft deze Franse methodes aldus gekenschetst: „Ueberall kam es auf dasselbe hinaus: auf Erzwingung des Gehorsams und eines einheitlichen Geistes, auf Unterordnung unter den Machtwillen des Kaisers, der *allein* wuszte, was not tat und was geschehen muszte. Ob man auf diese Weise *mit Erfolg* eine nation erziehen konnte, dies war freilich zweifelhaft".

Natuurlijk behoorde bij een dergelijk dwangsysteem een goed georganiseerde politie met een net van spionnage en veel geheime rapporten. Een belangrijke taak van de politie was, het burgerlijk bestuur in de gaten te houden. Het burgerlijk bestuur kon dan ook de politie niet uitstaan en evenzo was er grote rivaliteit tussen burgerlijke en militaire autoriteiten. Toen het in de Jodenbreedstraat te Amsterdam in verband met een razzia tot het opsporen van ondergedoken lotelingen tot een relletje kwam, gaf Lebrun onmiddellijk de schuld aan de weermacht.

De pers werd natuurlijk geheel gelijkgeschakeld. Zelfs de predikbeurtenblaadjes ontsnapten niet aan de aandacht. In ieder departement mocht maar één krant verschijnen, behalve een paar advertentieblaadjes. En die ene krant, er was niets aan; alle kleur was er af. Terecht schreef de Professor uit Karlsruhe, die we reeds hiervoor citeerden:

„Bald konnte von den Menschenrechten nicht mehr gesprochen werden. Es gab keine Pressefreiheit und keine Vereinsfreiheit mehr; der Kaiser richtete eine Zentralsenzurstelle ein, welchen die Theater und die Zeitungen sich unterwerfen muszten. In Paris gab es schlieszlich nur noch vier Zeitungen, die das Material von der Regierung geliefert erhielten und kaum noch eine eigene Meinung zu äuszeren vermochten. Die Zentralisation und die Unfreiheit hatten im Laufe der Jahre immer mehr zugenommen, Napoleon verstand den Schwierigkeiten nicht mehr anders Herr zu werden, und in seinen gewaltätigen Weise glaubte er allerdings, dasz er

Frankreich wie Europa regieren könne durch Machtbefehle und indem er die Menschen wie Schachfiguren nach seinen Willen hin und her schob."

Daarbij kwam, dat de censuur slecht las en slecht begreep. Een pastoor geraakte in de gevangenis, alleen doordat men iets verkeerd had gelezen. En bij een andere gelegenheid struikelde de censuur over de tekst Matth. 24 : 28, „want alwaar het dode lichaam zal zijn, daar zullen de arenden vergaderd worden." Want die arend deed denken aan het keizerlijk embleem.

Voor het binnenlands verkeer was ook een pas, een soort persoonsbewijs nodig en het werd bij de openbare middelen van vervoer gecontroleerd.

„Ik sjuch de roek al", zei de Lemster beurtman, toen een zijner passagiers het bewijs voor de dag haalde. En toen een kommies hem berispte over deze ornithologische onnauwkeurigheid, verontschuldigde hij zich met de verklaring, dat hij de ene roofvogel slecht van de andere kon onderscheiden.

Er bestond in deze dagen van vernedering nog al belangstelling voor onze geschiedenis, maar de autoriteiten voelden weinig voor de uitgave van dergelijke werken. Men moest de blik maar op de toekomst richten, vonden zij.

De R.K. kerk had onder Lodewijk Napoleon een erepositie verworven, en werd, als de kerk, waartoe de koning behoorde, in de stukken het eerst genoemd. Maar onder Napoleon ging het helemaal mis. De Paus werd zelfs een tijdlang door de Keizer gevangen gehouden. Ook de Protestanten voelden zich ontrecht. De post predikantstraktementen werd domweg van de begroting geschrapt.

Franse waarnemers trachtten op de gezichten de stemming van de bevolking te lezen. Een hunner rapporteerde van een populare brutale et fanatisée. Het bezoek van Napoleon en Louise veranderde daaraan niets; het stelde alleen de aanzienlijke Nederlanders, die een ambt hadden aanvaard of behouden, voor de taak, zich bepaalde taalkundige oefeningen te getroosten. Want het moest zuivere vleitaal zijn en zuiver Frans. Alle speeches, die gehouden zouden worden, moesten vooraf worden goedgekeurd. Er zijn redevoeringen bij, waar we ons nog voor schamen. Zelfs de naam Vader des Vaderlands werd aan Napoleon niet onthouden. Na de restauratie waren er in Nederland voorname families, die wat voor hun kinderen hadden te verbergen.

De keizer trachtte door op harde, soms snerpende toon te spreken, de mensen te intimideren. Het gelukte, behalve bij Krayenhof, die hem stond, en sedert door hem met onderscheiding werd behandeld. Vooral vertegenwoordigers der kerken en hoogleraren

kregen er van langs. In Utrecht kreeg de woordvoerder van de Oud-Katholieken te horen, dat hij een van twee moest doen, de Paus weer gehoorzamen, of Protestant worden. En toen de woordvoerder van de R.K. zich daarop tot de keizer wendde met de mededeling, dat zijn kerk ze met open armen wilde ontvangen, kreeg die weer ongenadig de wind van voren. De woordvoerder van de Joden werd opgebeurd met de mededeling: „ik heb aan de Minister van Justitie order gegeven, een wakend oog op jullie te houden". In Leiden verraste hij een der medische hoogleraren met de vraag: „maakt u nog al veel lijken?" En hij gaf ook theorie: „de medische wetenschap is heel eenvoudig. Het is proberen, wat je gehoord hebt, dat een ander heeft gebaat".

De keizer scheen verbaasd, dat sommige functionarissen, zoals dijkgraven en heemraden hun functie bekleedden zonder salaris. Hij scheen te verwachten, dat de betrekkingen nog al lucratief waren en vroeg telkens, wat iemand er aan verdiende.

Intussen was het ook economisch voor velen een slechte tijd. Het continentaal stelsel vernietigde de handel, behalve dat er veel gesmokkeld werd, wat weer aanleiding gaf tot allerlei corruptie. De industrie had met zware zorgen te kampen. Maar de landbouw bloeide en de suikerbiet hield zijn blijde inkomste. Doordat de graanuitvoer uit Rusland naar Engeland stilstond, was er geen graantekort op het continent, maar de transportmoeilijkheden veroorzaakten plaatselijke duurte. De visserij werd belemmerd en lag soms stil.

Terstond na de inlijving was de rente van de staatschuld getierceerd, wat een stijging van de koersen tengevolge had, omdat een half ei en ook een derde ei beter is dan een lege dop. Ook werd natuurlijk de conscriptie ingevoerd en de zeedorpen leden onder de conscriptie van de zeedienst. Maar doordat plaatsvervanging mogelijk was, bleef deze zorg nog buiten de huizen der aanzienlijken.

En dan komt in 1812 de tocht naar Rusland. In 1807, bij de vrede van Tilsit, was Europa in twee belangensferen verdeeld en kreeg de Czaar in Oost-Europa de handen vrij. Hij bemachtigde Finland en strekte zijn actie uit in de richting van de Donaumond. Door Rusland de vrije hand te laten tegen Turkije week Napoleon af van de traditionele Franse politiek.

Maar Rusland werkte niet mee aan de uitvoering van het Continentaal stelsel. De Czaar had het wel beloofd, maar vergunde de Engelsen toch in zijn havens te komen, mits zij onder Russische vlag voeren. Nu zou Rusland dan werkelijk moeten bukken. De grote armee zette zich in beweging. De Pruisen waren als Napoleons bondgenoten tot hulp verplicht en dekten de linkervleugel.

Op de rechtervleugel stonden de Oostenrijkers, en het centrum, door Napoleon gecommandeerd, drong ver vooruit, zodat het grote leger als een wig de punt richtte op Moskou.

De Russen weken al maar terug en dus liep het anders, dan Napoleon had gedacht. Hij had veel verder naar het Westen willen overwinteren, b.v. in Smolensk. Maar het was, of de Russen hem voorttrokken. Eerst dicht bij Moskou ontbrandde een grote slag, die door Napoleon werd gewonnen. Toen hij Moskou bereikte, had zijn leger al veel van zijn kracht ingeboet. Men meent vaak ten onrechte, dat het grote leger nog in zijn ongebroken kracht stond, toen het Moskou bereikte. Maar toen was de cavalerie reeds versmolten en het leger sleepte langs de eindeloze etappelijn de tros als een zware ketting achter zich aan. En toen de brand Moskou ongeschikt maakte voor een overwintering, heeft Napoleon kostbare weken voorbij laten gaan en hij besloot tot de onvermijdelijke terugtocht, toen het te laat was. Door een verwoeste streek, zonder de dekking van de cavalerie, en dus weerloos tegen de kozakken, sleepte het leger zich voort. De winter kwam, op de tijd, waarop hij in Rusland pleegt te komen, maar voor Napoleon veel te vroeg. De overtocht van de Berezina werd een catastrophe, maar ook in die allervreselijkste omstandigheden deden de Hollandse pioniers hun plicht. Het zou de taak van de Pruisen onder York zijn, de aanstormende Russen nu tegen te houden, maar de Pruisische bevelhebber sloot met de Russen een verdrag, waarbij hij zich neutraal verklaarde en de Russen hun gang liet gaan.

In Holland kwam er opwinding onder de bevolking. In het voorjaar van 1813 braken er door de oproeping van nieuwe lichtingen opstanden uit, o.a. aan de Zaankant, en Leiden geraakte zelfs korte tijd in handen van de opstandelingen. En in Amsterdam stond aangeplakt:

Den arend is geplukt,
De veeren zijn gevlogen,
Prins Willem is op weg,
Weldra Oranje boven.

Een draaiorgelman in Den Haag voerde op zijn instrument een bizarre tekening mee van een man in groene overjas met een kous op zijn hoofd, en er was een lied bij, gedicht door Van Marle, in deze toon:

Mijne heeren, 't is niet als voorheen,
Dat ik my aan u kom vertoonen,
Een kous moet thans de plaats bekleên,

Van mijn verwelkte lauwerkronen.
Maar dat vermaledijd seizoen,
Het was waarachtig niet te doen.

En intussen gingen er allerlei geruchten rond, die de onrust vermeerderden. Maar vooral de oproeping van de gardes d'honneur greep diep in; nu werden de aanzienlijken geraakt, ook zij, die in 1811 zo diep hadden gebogen en zulke mooie aanspraken hadden gehouden. Ook hun jongens moesten komen, in naam vrijwillig, en ze moesten zelf hun uitrusting betalen, omdat het een persoonlijke eer was, die hun ten deel viel. Maar in werkelijkheid waren het gijzelaars, en vrijwillig kwamen er dan ook niet veel, uit het departement Friesland zelfs maar één.

In het verborgen was er intussen al veel meer gebeurd. In de zomer van 1812, toen Napoleon nog op weg was naar Moskou, voerde Hogendorp reeds besprekingen met J. C. v.d. Hoop en werkte hij aan zijn schets voor de grondwet. En hij verdiepte zich in 's lands historie. In December 1812 begon hij zijn plannen aan zijn vertrouwde vrienden voor te leggen. Hij zag licht aan de horizon.

Maar er was één, die er nog eerder van gesproken had, 9 maanden vóór Napoleon op bezoek kwam in Holland en bijna twee jaar vóór Van Hogendorp zijn plannen aan zijn vrienden openbaarde. Toen droeg nl. Willem Bilderdijk in de Afdeling Amsterdam van de Hollandse Maatschappij een gedicht voor. Vroeger, in de dagen van koning Lodewijk had hij een ode aan Napoleon gedicht:

Hij spreekt, de aarde schokt haar tronen,
Hij spreekt, en 't regent vorstenkronen
En 't noodlot vliegt hem van de hand.

Ook na de inlijving bezondigde hij zich nog aan pluimstrijkerij. Hij is geen gave figuur.

Maar dàt gedicht uit Januari 1811, voorgedragen op die koude avond, het was iets wonderlijks. Het begon als een weemoedig afscheid, en het eindigde met die slotstrophen, licht en jubelend, hijgend bijna. In ademloze stilte werd het aangehoord, en spoedig in afschriften verspreid. Was het een profetie? Ge kent ze, die strophen, en ze vinden nòg een echo in ons hart:

Ach, de dagen
onzer plagen,
Lieve broeders, gaan voorbij.
Uit dit duister

Rijst de luister
Van een nieuwe heerschappij.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Ja, zij zullen
zich vervullen
Deze tijden van geluk,
Deez' ellenden
Gaan volenden,
En verpletterd wordt het juk.

Holland leeft weer,
Holland streeft weer
Met zijn afgelegde vlag.
Door de boorden
Van het Noorden
Naar den ongeboren dag.

Holland groeit weer
Holland bloeit weer.
Hollands naam is weer hersteld.
Holland uit het stof verrezen
Zal opnieuw *ons* Holland wezen. —
Stervend heb ik 't u gemeld.

32. Van Hogendorp

De nederlaag van Napoleon in Rusland was het einde niet. Er volgde nog de dubbele veldtocht van 1813, de voorjaarsveldtocht tegen Rusland en Pruisen, die successen voor Napoleon bracht, en de najaarsveldtocht tegen Rusland, Pruisen en Oostenrijk, die uitliep op de beslissing van Leipzig. Tussen die beide veldtochten liggen de onderhandelingen, waarbij Metternich namens Oostenrijk bemiddelde. Hij wilde een vrede trachten te bereiken, mits Napoleon zich terugtrok achter de Rijn. Merkwaardig waren de gesprekken tussen de keizer en deze diplomaat. Napoleon wilde niet als een verslagen man naar Parijs terugkeren. „Souvereinen, op de troon geboren, kunnen zich twintig keer laten verslaan, en weer in de hoofdstad terugkeren. Maar ik niet, ik ben un soldat parvenu". Toen Metternich wees op de jonge recruten, en voorspelde, dat

een nieuwe veldtocht 200.000 mensenlevens zou kosten, kreeg hij ten antwoord: „et que m'emportent 200.000 hommes!" Napoleon wilde geen vrede, maar een overwinning. Het werd een verpletterende nederlaag, bij Leipzig, op 16, 18 en 19 October. De opmars naar de Rijn begon.

Drie legers van de geallieerden rukten op. Ver in het Zuiden op Straatsburg de hoofdmacht, in het midden Blücher en in het Noorden een legergroep onder commando van de Zweedse kroonprins Bernadotte. Deze groep ontving op *19 November* het bevel, te marcheren op de Benedenrijn en de Gelderse IJssel. Kozakken zwermden vooruit en waren al voor 19 November hier en daar over de Oostelijke grenzen van ons land, maar trokken ook zo weer terug. Ze hadden geen artillerie, infanterie of pioniers en kwamen alleen als verkenners en om te fourageren. Ze konden geen enkele stad nemen. Alleen kwamen zij op 20 November in Kampen, met behulp van de burgerij. Eerst tegen het begin van December kon de geregelde voorhoede van het geallieerde leger zich aan IJssel en Rijn hebben vastgezet. Daar moet men goed op letten, om te begrijpen, wat het driemanschap in Den Haag heeft gedaan. In Den Haag, want in Amsterdam kwam wel het volk eerder in beweging, maar daar bleef de beweging steken in een neutrale actie tot rustbewaring, die niets wilde weten van wat in Den Haag werd ondernomen. Uitgezonderd dan natuurlijk een man als Falck.

De data spreken een duidelijke taal.

19 November marsbevel aan het Noorderleger voor de opmars naar IJssel en Beneden Rijn.

Den Haag	Amsterdam
11 November. Eerste vergadering met enkele ingewijden bij Van Hogendorp.	
	12 November. Falck zoekt contact met Van Hogendorp.
13 November. Van H. ontbiedt May, de man, die in Amsterdam populair is bij de „Bijltjes".	
	14/15 November. Molitor trekt zich met het garnizoen uit Amsterdam op Utrecht terug.
	15 November. May ontketent een beweging. Douane-huisjes

Den Haag

17 November. De Franse ambtenaren vertrekken. Van Limburg Stirum verlaat het huis van Van Hogendorp met de Oranje-kokarde op de hoed. Hij gaat naar het stadhuis als Gouverneur van Den Haag in *naam van de Prins van Oranje.* Van Hogendorp roept de oud-regenten tegen de volgende dag bijeen; hij heeft een manifest en een plakkaat gereed. Tot voorlezing komt het niet eens. De heren durven niet.
Intussen heeft Van Hogendorp reeds het vliegende blaadje doen verspreiden: Oranje Boven! Holland is vrij, enz.
20 November. Tweede vergadering, nu ook met oud-patriotten. Mislukking als de vorige keer.
21 November. Van Hogendorp en Van der Duyn van Maasdam aanvaarden de regering over het land in naam van de Prins van Oranje.

Amsterdam

vernield. De Nationale garde handhaaft de orde.
16 November. Lebrun en De Celles vertrekken. Een comité gevormd ter *rustbewaring,* dat zich alléén om zich de nodige autoriteit te verschaffen, met oranje tooide. Maar in haar proclamatie niets van een ander bewind, laat staan van Oranje.

Voortdurende pogingen vanuit Den Haag, krachtig bevorderd door Falck, om het Amsterdamse bewind te bewegen tot

Den Haag	Amsterdam
	aansluiting bij de Haagse beweging en tot ontplooiïng van de Oranjevaan. De heren willen niet. *24 November.* De kozakken, daartoe bewogen door de afgezant van Van Hogendorp, voor Amsterdam. Het bestuur besluit tot aansluiting bij Den Haag en laat de neutraliteit varen.

Men heeft de conclusie uit deze feiten wel zo geformuleerd, dat Amsterdam onder Frans bestuur de hoofdstad van ons land was geworden, maar dat Den Haag in 1813 de leiding nam en zo weer het politieke centrum van ons land werd. Die formulering is onjuist. Den Haag nam niet de leiding, maar drie mannen, die daar woonden, en die niet de minste steun ondervonden van tientallen Hagenaars, van wie zij iets beters hadden mogen verwachten. De gewone bevolking van Den Haag en Amsterdam was van dezelfde gezindheid. Maar het was het driemanschap, dat wist door te zetten. Van Hogendorp was de leider, die optrad met zeldzaam rustige moed. Van der Duyn van Maasdam was de vriend, die in volkomen vertrouwen hem volgde of naast hem stond. Van Limburg Stirum, de soldaat, die alleen maar wist van doorzetten en die tenslotte zeide: als er geen regering komt, zal ik een militaire dictatuur vestigen. Van Maanen, Roëll en zovele anderen, die later in het nieuwe koninkrijk vooraan stonden, stonden toen van verre en hadden alleen maar critiek.

De grote betekenis van het optreden van het driemanschap is zeker, dat Nederland nu niet door de geallieerden kon worden behandeld als veroverd gebied. Het had zich zelf bevrijd. Laten we niet vergeten, dat we toen geen bezet gebied waren, maar een deel van het keizerrijk. Als de Pruisen ons land waren binnengerukt voordat deze beweging begon, dan waren we bezet gebied gewòrden. Dan hadden de Mogendheden in Wenen beschikkingen kunnen treffen over een veroverd gebied. Van Pruisische zijde is wel beweêrd, dat Nederland door de Pruisen is veroverd, maar dit is geschiedvervalsing. Geschiedenis schrijven is in Pruisen soms wel heel duidelijk een vorm van politieke propaganda.

De 30e November landde de Prins te Scheveningen. Hij had het reeds lang geweten, dat hier zijn toekomst en zijn taak lag, en hij

kwam zonder aarzelen, zonder voorwaarden te stellen. Van Hogendorp zegt het zo juist: hij wierp zich ongewapend in de armen van het Nederlandse volk. De regeling van zijn positie leverde feitelijk geen moeilijkheden op. De Nederlanders hadden het begrepen, dat er geen restauratie mocht zijn van de republiek, maar dat in aansluiting van een duidelijke ontwikkeling, die reeds sedert 1584 was begonnen, nu de Oranje-monarchie moest worden gevestigd. De Prins, die eerst aarzelde, omdat hij de stemming niet kende, gaf zich gaarne gewonnen, toen hem bleek, hoe eenparig het verlangen der natie was.

Onmiddellijk stond de regering voor een dubbele taak. Het bestuur moest worden georganiseerd en het land moest zo spoedig mogelijk geheel worden bevrijd. In sommige vestingen, zoals Den Helder, Naarden, Gorkum en Delfzijl, heeft de vijand nog lang stand gehouden. Eerst nadat Napoleon afstand had gedaan van de regering, werd het land geheel bevrijd.

Een spannende episode volgde nog in de zomer van 1815: „de honderd dagen". Napoleon was van Elba teruggekeerd en had zich in zeer korte tijd weer meester gemaakt van het bewind. En hij zou zich onmiddellijk moeten verdedigen tegen de geallieerden. Maar hoe goed wist hij, dat de beste verdediging de aanval is. Daarom rukte hij snel op in de Zuidelijke Nederlanden en probeerde het Engels-Nederlandse leger onder Wellington van het Pruisische onder Blücher te scheiden. Het is bijna gelukt. Maar het is tòch mislukt, en dat is vooral te danken aan de Nederlandse stafofficieren, die op de 16de Juni Quatrebras bezet hielden, zodat Ney de bij Ligny verslagen Pruisen niet in de flank kon bedreigen. En dan volgt twee dagen later de grote slag bij Waterloo, een der grootste strategische kunststukken, die de geschiedenis kent. Bewonderenswaardig was de leiding van Wellington, „der Meister der verteidigung, der Kaltblütige Engländer, der in Ruhe seine Entschlüsse zu fassen gewohnt war und dessen höchste Tugend die unerschütterliche Ausdauer war, die ihn als den echten Sohn seines Volkes auszeichnete". De grote moeilijkheid voor Napoleon in deze slag was, dat hij vocht tegen de tijd. Hij moest zich haasten om te voorkomen, dat Blücher en Wellington zich verenigden. Daarom liet hij de cavalerie een frontaanval ondernemen, toen de stellingen nog niet stormrijp waren, zodat hij zijn ruiterij verspeelde. Toen zette hij de garde in, maar deze kon geen doorbraak forceren, mee doordat de recruten van Chassée zulke onstuimige tegenaanvallen deden. En daar in de avonduren de Pruisen van het Oosten het slagveld overstroomden, moesten de Fransen vluchten, zonder dat zij nog over een cavalerie beschikten, om de aftocht te

dekken. Zo werd de nederlaag volkomen. De 12e Juni was Napoleon uit Parijs vertrokken, de 21e Juni was hij er weer terug, maar vond er geen steun meer. Hij stelde zich ter beschikking van de Engelsen, die hem naar St. Helena brachten.

In Nederland werden nu spotliedjes op Napoleon gezongen. „O, grote koopman in tabak", etc. Hij werd gehekeld als de man van de gehate monopolies, hij werd veroordeeld als de geweldenaar, maar het beginsel van het verlichte despotisme, dat toch zijn binnenlands bestuur beheerste, werd niet verloochend.

33. Nationale en onnationale krachten

Conscriptie en tiercering worden dikwijls in één adem genoemd als door het volk verfoeide maatregelen van het Napoleontische bewind. De conscriptie bleef ook na de Franse tijd, want de tijd van de huurlegers was voorbij. Plaatsvervanging en nummerverwisseling gaven bijna een eeuw lang aan de rijkeren de gelegenheid, zich voor geld aan deze nationale plicht te onttrekken. Toen dit sociale onrecht verdween, verdween ook een deel van de minachting, waarmee op de soldaat werd neergezien. De tijd, dat de Nederlandse soldaat zijn uniform met fierheid droeg, is nooit gekomen. Dat de Nederlandse man, die het soldaat-zijn altijd als een last beschouwde niettemin zijn plicht kan doen, dat is óók gebleken.

Wat de tiercering betreft, daarvoor kwam een andere regeling in de plaats, die veel minder eenvoudig was. Deze nieuwe regeling was nodig, omdat de regering de rente-betaling van de oude schuld moest regelen en tegelijk nieuw geld nodig had.

De Staatsschuld bedroeg ongeveer 1250 millioen gulden, en het rente-type varieerde van 1¼ tot 7 %, van welke rente natuurlijk slechts ⅓ werd uitbetaald. Nu werd eerst alle schuld herleid tot een lening tegen 2½ %. Wie 1000 gld. had geleend tegen 5 % kreeg dus nu een schuldbekentenis van 2000 gld. tegen 2½ %; 1000 gld. tegen 2 % werd 800 gld. tegen 2½ % enz. Toen deze omrekening had plaats gehad, bedroeg de staatsschuld 1550 millioen gulden tegen 2½ %. Stel nu, dat iemand na deze omwisseling houder is van schuldbewijzen tot een bedrag van 54000 gld. à 2½ %. Dan kan hij 1000 gld. bijstorten, en wordt aangeboekt als een schuldeiser voor een bedrag van 60.000 gld. Door deze regeling

werd er een kleine 30 millioen bijgestort en zó kwam de Staat aan het nieuwe geld. Maar de nominale waarde der staatsschuld steeg nu tot 1725 millioen gulden. Evenwel, de man, die 1000 gld. had bijgestort en zijn vordering nominaal had zien stijgen van 54000 op 60.000 gld., kreeg nu te zijnen name als Nederlandse *werkelijke* schuld geboekt 20.000 gld. en als uitgestelde schuld 40.000 gld. Van de 20.000 gld. kreeg hij jaarlijks aan rente uitbetaald 500 gld.; tijdens de tiercering ontving hij jaarlijks 450 gld. (1/3 x 2½ % van 54000 gld.). Hij ontving dus nu 50 gld. meer, doch had daarvoor 1000 gld. moeten bijstorten. En bovendien zat er in deze nieuwe regeling een kans. Ieder jaar zou van de uitgestelde en dus renteloze schuld 4 millioen worden overgeboekt als werkelijke schuld, zodat na ± 290 jaar alle uitgestelde schuld zou zijn verdwenen. Het is evenwel anders gelopen; de uitgestelde schuld is door de regering in 1841 afgekocht.

De waarborgen van een wijze constitutie, zo had de vorst het zelf in een proclamatie gezegd, moesten het koningschap omringen. Aan een grondwet had Van Hogendorp reeds lang gewerkt. Hij werd dan ook voorziter van de commissie, die de grondwet zou ontwerpen en zijn schets was de leidraad. De commissie was niet eenzijdig samengesteld; er zaten mensen in van zeer uiteenlopende historie en opvattingen; oude adellijke Oranjeklanten en patriotten als Van Maanen. Al ras werden er twee stromingen zichtbaar.

Van Hogendorp wilde teruggaan tot vóór 1795, zelfs tot vóór 1572, en verschillende elementen uit die tijd behouden. Hij wilde tot op zekere hoogte een herleving van de *standenstaat:* hij zag het dualisme vorst-staten en wilde de naam staten dan ook behouden. Zelfs zag hij aanvankelijk ook nog iets van de echte oude standenvertegenwoordiging herleven, van ridderschap, steden en eigengeërfden. En hij wilde een tamelijk grote gewestelijke zelfstandigheid handhaven.

Van Maanen stond vierkant tegenover dergelijke plannen. Zijn ideaal was de Napoleontische Staat; hij koos voor het verlichte despotisme en had Wilem I daarbij aan zijn zijde. Dat verlichte despotisme hield in *een sterke macht van de vorst* en géén beslissende volksinvloed. Want het ijvert voor een geperfectioneerde ambtenarenstaat, wat natuurlijk het gevaar meebracht van bureaucratie. En onverbiddelijk was Van Maanen tegen de gewesten; zij mochten niets anders zijn dan administratieve onderdelen. Zij moesten geen eigen financiën hebben, geen budgetrecht; de naam „staten" zou maar verkeerde herinneringen wakker roepen. Aan het hoofd van een provincie behoorde een bestuur zonder enige onafhankelijkheid. Nu heeft zich het gewestelijk bestuur niet ont-

wikkeld zuiver in de lijn, die Van Maanen wilde en met name in 1848 kregen de Staten provinciaal meer armslag. Maar tot een echte sterke groei is het niet weer gekomen. De vrees voor provincialisme, (een dwaze vrees!) heeft daarbij een rol gespeeld. En ook het axioma: een staat is sterk, als de onderdelen zwak en onzelfstandig zijn.

In zulk een systeem en bij zulke opvattingen is er eigenlijk geen plaats voor de oude vrijheidsgedachte. We hebben gezien, dat in de Middeleeuwen vrijheid al betekende zelfstandigheid en mondigheid van een kring, een gemeenschap. Men sprak van „der stede vrijheid". Tot in onze tijd kan men deze opvatting duidelijk weerspiegeld zien in de vrijheid, dat is de zelfstandigheid van de Zwitserse kantons. Een bepaald type van perfectionalisten wordt er onmiddellijk door verontrust. Zij worden eerst ten volle gerust, als b.v. het onderwijs zo gereglementeerd is, als eens in Frankrijk, dat op hetzelfde uur van dezelfde dag op alle Latijnse scholen hetzelfde caput uit Caesar wordt vertaald. Merkwaardig is, dat juist in Frankrijk tegen die perfectionerende centralisatie in de laatste tijd steeds meer bezwaren worden gemaakt. Persoonlijk ben ik een voorstander van decentralisatie. Centralisatie om te perfectioneren betekent de dood in de pot. Een staatsregeling moet allereerst aan deze eis voldoen, *dat zij het volk activeert.* Zij moet velen niet alleen een eigen taak, maar ook een eigen verantwoordelijkheid geven. Dan kweekt men burgerzin. In 1814 werd gezegd, dat er geen „middellichamen" moesten zijn tussen vorst en volk. Dat schijnt een pleidooi voor onbelemmerde volksinvloed, maar is het niet. Wanneer men een nationale vereniging organiseert, en de statuten geven aan de leden alle rechten, die zij wensen, dan hebben die leden toch practisch weinig invloed. De draad, die hen met het centrum verbindt, is te lang en te dun. Maar sta ze toe, plaatselijke en gewestelijke afdelingen te vormen en daar hun houding te bepalen, en ze krijgen werkelijk invloed. Er komt leven in de organisatie.

Gelukkig is het grotendeels verdwijnen van de gewestelijke zelfstandigheid gecompenseerd, doordat later de *gemeente* een belangrijke en sterke positie kreeg. Haar autonomie en zelfbestuur ontwikkelde zich op verrassende wijze. Misschien werd haar arbeidsveld in de laatste tijd te groot. Maar welk een volkskracht er werd gekweekt op deze wijze, blijkt wel uit de resultaten van een vergelijking, die ontstaat, als men de houding van de chefs van de Haagse bureaux vergelijkt met die van vele plaatselijke autoriteiten na 1940. Maar het blijft te betreuren, dat het gewestelijk bestuur zo weinig betekent.

Nu moest natuurlijk worden voorkomen, dat de constitutie eenvoudig bij decreet van kracht werd verklaard. Daarom werd er in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een vergadering bijeengeroepen van 600 notabelen, die geacht konden worden de natie te vertegenwoordigen, en aan hen werd de vraag voorgelegd, of zij zich met de ontworpen constitutie konden verenigen. De overgrote meerderheid had geen bezwaar. Wat de invloed van de constitutie betreft, volstaan wij met enkele aantekeningen. Willem I (en niet Willem VI) werd souverein *vorst*. De titel koning had hij voorlopig afgewezen.

Er kwam een volksvertegenwoordiging, die de oude naam behield van Staten-Generaal, en die bestond uit één Kamer, gekozen door de Provinciale Staten. Deze Kamer kon wetsvoorstellen goedkeuren of verwerpen, maar had niet het recht van amendement. Het budgetrecht was onduidelijk geregeld en de vergaderingen waren niet openbaar. Dit alles was niet geschikt om de publieke belangstelling te wekken en gaande te houden. En bij de plaatselijke besturen was het niet veel beter. Daar koos de gezeten burgerij een kiescollege en dit weer de leden van het stedelijk bestuur. En de eerste keer werd alles door de vorst benoemd. Het is aan het verzet van Van Hogendorp te danken, dat dit uitzondering bleef.

Nu waren er geen partijschappen meer en ook geen politieke partijen. Met hoeveel dankbaarheid werd het geconstateerd! Maar hoe groot wordt onze twijfel aan de gerechtvaardigdheid van die dank, als wij vergelijken met Engeland. Daar was wèl politieke strijd, tussen twee partijen, die ieder hun eigen traditie hadden, de Whigs en de Tories, een strijd, waarin het staatshoofd niet betrokken werd. Prof. Huizenga heeft er in zijn voordracht: De betekenis van 1813 voor Nederlands geestelijke beschaving op gewezen, hoe jammer het was, dat de oude tegenstellingen niet in een vernieuwde vorm herleefden. Want dan zou er leven gekomen zijn. En Groen heeft eens in het parlement gezegd: „Men heeft gezegd: ik ben geen partijman. *Ik wel. Aan beginselen heb ik mijn hart verpand*". Als een burger niet *in die zin* partijman is, dan is hij politiek dood.

Daar komt nog iets bij. De invloed, die er nog was, werd alleen gegund aan de notabelen. De mindere man achtte men niet in staat, om mee te praten. Roëll heeft de koning afgeraden, om op de openbare lagere scholen het vak geschiedenis te onderwijzen. Dat had de mindere man in de praktijk niet nodig en hij zou zich door zijn kennis van de historie maar gaan inbeelden, dat hij ook mee mocht praten over de politiek van de dag. Het heeft heel lang geduurd, voordat de lagere volksklassen werden geëmancipeerd.

Het is gebeurd door de schoolstrijd en de strijd voor sociale gerechtigheid.

Verder tierde onder deze omstandigheden de bureaucratie welig. Onder de in de tijd van Napoleon geschoolde ambtenaren heerste een sterke esprit de corps. Zij vonden de rest onbekwaam, en zij ontdekten spoedig, hoezeer de vorst hun accuratesse en soepelheid waardeerde. De ambtenaren, die onder een bureaucratisch systeem het goed willen hebben, moeten technisch bekwaam zijn en vaardigheid bezitten in het balanceren op de hiërarchieke ladder. En op de bureaux heerste een grote afkeer van alle critiek op het regeringsbeleid, onverschillig of die critiek geuit werd in de pers of in de Staten-Generaal. Ook was men zeer afkerig van zelfbestuur en autonomie der lagere organen.

Reeds in de Middeleeuwen kwamen twee vrijheidsgedachten naar voren: 1e vrijheid is mondigheid en 2e vrijheid is zelfstandigheid van organische verbanden binnen het kader van het staatsverband. Beide ontbreken na 1813 grotendeels.

Dus moest in de 19de eeuw en daarna nog een zware strijd om de vrijheid worden gestreden, vóór de vrijheid en tegen de autoritaire staatsgedachte. Maar dat die strijd zonder te grote schokken kon verlopen, dat kwam, doordat in de grondwet elementen waren, die ontwikkelingsmogelijkheden boden in de richting van de vrijheid. Het zijn elementen, die al in de schets voorkwamen en die Van Hogendorp heeft weten te redden uit de handen van Van Maanen, Roëll en Elout, die gesteund werden door de souvereine vorst. Ook daarom is Van Hogendorp een nationale figuur.

34. Noord en Zuid

Nu komt aan de orde de vereniging van Noord en Zuid. Het Zuiden, dat valt niet samen met het tegenwoordige België en nog minder met wat de Zuidelijke Nederlanden waren onder Oostenrijk voor 1793. Het Verenigd Koninkrijk, dat betekende ook niet, dat de Nederlanden, die eens tot de Bourgondische conglomeratie behoorden, weer werden verenigd. Toch strekte het gebied zich uit tot voorbij Duinkerken en ook Artois en Rijssel behoorden er bij. Maar Bouillon, Dinant en het uitgestrekte Luikse gebied hadden de Bourgondiërs nooit gehad. De Oostgrens van het Verenigd Koninkrijk was Zuidelijk van Nijmegen grotendeels nieuw.

De vereniging van Noord en Zuid was een stukje hoge politiek

en bedoelde de vorming van een barrière aan de Noordelijke grens van Frankrijk. Dit land moest sterke buren hebben. Eerst Lodewijk XIV, daarna Napoleon hadden een krans van zwakke staten aan hun grenzen gewild, om ze te kunnen dirigeren. Die kans moest er niet weer komen. Een sterk koninkrijk in het Noorden, Pruisen aan de Midden-Rijn, een koninkrijk Sardinië inplaats van Savoye en Genua tegen de West-Alpen, het is één politieke gedachte. Dat Noord en Zuid werden verenigd, werd niet beheerst door de krachten der historie, en evenmin door overwegingen van taal- en stamverwantschap. Het was, àls men een historisch element er in wil ontdekken, een voortzetting van het barrière-tractaat van 1715. Het geheel geschiedde dan ook onder auspiciën van Engeland. En dat rijk dacht daarbij sterk traditioneel. De gehele achttiende eeuw had Nederland gevaren in het kielzog van Engeland. Het had voor de Engelse dynastie bijzonder waarde als trait-d'union met Hannover.

Het was alleen maar de vraag, welke omvang de vergroting zou hebben. Willem I had daaromtrent grote plannen. Hij wilde de linker Rijnoever als grens tot Koblenz en dan verder de linker oever van de Moezel. Zo zou zijn koninkrijk kunnen aansluiten bij het Nassause gebied aan de Lahn, dat hij hoopte te herwinnen.

Maar hiermee kwam hij in conflict met de bedoelingen van Pruisen. Dat land had reeds tijdens het twaalfjarig bestand gebieden gekregen aan de beneden-Rijn, o.a. Kleef. Na de Spaanse successie-oorlog kreeg het vaste voet aan de Maas door de verwerving van een deel van Oppergelre. Pruisen, dat nu een belangrijke plaats aan de Rijn zou krijgen, wilde het liefst meteen maar opdringen tot de Maas, maakte aanspraak op Luxemburg. Wij hebben in elk geval weten te bewerken, dat Pruisen nergens aan de Maas kwam. De tegenwoordige Oostgrens van de provincie Limburg dateert grotendeels uit die tijd.

En nu de rechtsgrond. Vóór 1793 was een groot deel van de Zuidelijke Nederlanden Oostenrijks gebied. Maar Oostenrijk was er niet erg op gesteld; het wilde liever expansie in Italië. Sedert Eugenius van Savoye was het een leidend beginsel in de Oostenrijkse politiek, zich een positie te verwerven aan de Adriatische Zee. De Noordzee had daarmee vergeleken geen betekenis. De Zuidelijke Nederlanden zelfstandig maken, daaraan werd niet gedàcht. Men had ze ook nooit als een zelfstandig gebied gekend. Dus werd er over beschikt, door ze te voegen bij Noord-Nederland; over beschikt *op grond van het recht van verovering*. Het was immers een stuk, dat op Frankrijk was veroverd.

Men zegge niet, dat het een herstel was van de Bourgondische

staat. Toen liepen de grenzen heel anders. Maar het karakter van de Bourgondische staat was ook anders, of liever, dat was nog niet eens een staat. De Bourgondiër had een aantal gebieden, deels Franse en deels Duitse lenen, door dynastieke banden verbonden; hij was hertog van Brabant, graaf van Vlaanderen, enz. Ieder van die gewesten had zijn eigen rechten. En nu trachtte hij die gewesten wel nauwer te verbinden door zijn centralisatiepolitiek en er groeide ook wel een zeker eenheidsbesef zowel bij hen, die de vorst steunden bij diens politiek en er wel bij voeren als hij hen, die door een enigszins gecoördineerde oppositie zich tegen die politiek keerden en de oude rechten verdedigden. Maar nu moest er een sterke eenheidsstaat komen, die alle krachten kon organiseren tegen Frankrijk. Die staat moest iets Napoleontisch hebben, en dat ging in zoverre gemakkelijk, dat onder Napoleon een modern centralistisch bestuur reeds een zekere training had gebracht.

Hoe dachten de „Belgen" nu over de nieuwe situatie? Reeds hun geschiedenis geeft daarop een antwoord. Na 1579 hadden de toestanden er zich onder het Spaanse bewind geheel anders ontwikkeld dan in het Noorden. De Hervormden verdwenen bijna geheel. Door de politiek van Parma werd de tegenstelling tussen Noord-Zuid verscherpt. De contra-reformatie werd in het Zuiden gesteund door de Jezuïten. Speciaal deze orde had in het Zuiden invloed. Pirenne wijst er b.v. op, dat in 1626 in Spanje werkzaam waren 2962 paters S.J., in Frankrijk 2156 en in de Spaanse Nederlanden 1574. Deze paters hebben veel voor het onderwijs gedaan. Niet alleen iedere jongen van stand werd naar hun scholen gezonden, maar ook iedere veelbelovende jonge man uit de lagere klassen gaven zij, desnoods gratis, voortreffelijk onderwijs. Zo drukten zij hun stempel op de bevolking, daarbij door de regering gesteund. Maar de Aufklärung kwam, de hogere standen gingen Voltaire lezen, en toonden verkoeling jegens hun kerk, en de regering van Jozef II voerde een politiek, die in de lijn van deze richting lag. Deze politiek leidde tot een grote botsing en het Jozefinisme had bij de meerderheid der Belgen een slechte naam. Onder het Franse bewind hetzelfde verschijnsel. De grote meerderheid der Belgische ministers weigerde de eed op de constitutie van 1791. Onder Napoleon bleef de spanning bestaan en in 1813 raken er nog twee Belgische bisschoppen in de gevangenis. Het conflict met het verlicht despotisme was in België toegespitst op de strijd om het burgerlijk huwelijk. En zij, die het keizerlijk bewind steunden en dienden, waren bij het streng-Roomse deel der bevolking getekend. Men moet van deze situatie uitgaan, om het verzet in België te begrijpen.

Bijna niemand was geestdriftig voor de vereniging. De notabelen zouden liever bij Oostenrijk blijven. Bisschop De Broglie, zelf van Frans origine, voelde veel voor een *Bourbon*. In verschillende streken was men in zoverre tevreden, dat het in elk geval niet betekende inlijving bij Pruisen.

De grote vraag was nu: *hoe* zal de vereniging plaats hebben? Maar dat was door de mogendheden bepaald. Daar hadden nòch het Noorden, nòch het Zuiden iets wezenlijks over te zeggen. Door de mogendheden werd bepaald, bij de 8 artikelen van Londen, dat de vereniging zou zijn *intiem* en *compleet*, dat er zou zijn gelijkstelling van de godsdiensten, en dat de reeds voor het Noorden vastgestelde grondwet zou gelden na eventuele wijzigingen. Maar bij een deel van de Belgen, daarbij geleid door de geestelijkheid, bestond nu juist onoverkomelijk bezwaar tegen de gelijkstelling der godsdiensten voor de wet. Zij wilden, als vóór 1792, de R.K. kerk als de enige kerk zien erkend. Op dit punt was er voor hen evenwel, gezien de 8 artikelen, niets te bereiken. De kleinere grieven, als de grote staatsschuld, die op het Noorden drukte, en waarvan het Zuiden nu ook de lasten zou dragen, kunnen we laten rusten. Het grote vraagpunt was, of in het nieuwe koninkrijk ergens een bevoorrechte kerk zou zijn.

Een commissie tot herziening van de grondwet toog aan het werk en bracht enige wijzigingen aan, o.a. de volgende vier:

1. De bepaling, dat de godsdienst van de Koning de Hervormde zou zijn, verviel;
2. Er kwam een Eerste Kamer, waarvan de leden door de Koning werden benoemd;
3. Het budgetrecht werd beter geregeld;
4. De zittingen van de Tweede Kamer zouden openbaar zijn.

En toen besloot men, er ook een aantal Zuidnederlandse notabelen over te laten stemmen. Gebeurde dat niet, dan zou het Noorden zich wel hebben mogen uitspreken, maar het Zuiden niet. Deed men het wel, dan vroeg men een uitspraak over bepalingen, die in de 8 artikelen waren geregeld, en die niet gewijzigd konden worden. De stemming zelf was dus al een zonderlinge zaak. Maar zij werd dit nog meer, toen de geestelijkheid deze grondwet *onaannemelijk* verklaarde. Dat was geen votum tegen het werk der grondwetscommissie, maar tegen de 8 artikelen, tegen de beslissing der mogendheden, genomen op grond van het recht van verovering. De notabelen kregen dan ook van de geestelijkheid gedrukte briefjes met een afwijzend advies. Een van hen heeft het bij de stemming overgelegd, te Antwerpen. Wat nu de uitslag betreft, de meerderheid stemde tegen; het stond 527 tegen 796. Maar merk-

waardig wordt het vooral, als men let op de plaatselijke uitslagen:

	vóór	tegen
Gent	10	70
Brugge	26	39
Antwerpen	0	59
Ieperen	0	50
Mechelen	5	33
Turnhout	1	34
Maastricht	39	12
Roermond	33	0

Ook in Luxemburg waren alle stemmen voor en in Luik de meerderheid. Er is dus geen kwestie van, dat de Vlamingen voor waren en de Walen tegen. Die tegenstelling bestond toen niet. De 527 waren trouwens geen stemmen vóór de Koning en de vereniging maar demonstraties òf tegen de Pruis òf tegen de pastoor. De constitutie is toen aangenomen verklaard. De 126, die tegen hadden gestemd, met de verklaring, dat hun bezwaar alleen gold de bepaling omtrent de godsdienst, werden bij de voorstemmers gerekend. Toen was men er nog niet helemaal, maar als men er dan bij bedacht, dat in Noord-Nederland de instemming algemeen was, dan kon met wat kunst- en vliegwerk zo lang worden gepraat, dat het goedgekeurd was.

Het droeve gevolg van deze historie is, dat de Koning van het begin af in de strijdpositie stond tegenover de R.K. kerk. Dat was niet nodig geweest. Maar de geestelijkheid had iets van de Koning gevraagd, dat hij niet kòn doen, indien tenminste de vereniging van Noord en Zuid intiem en compleet zou zijn. De zaak had anders gelegen, als er een sterke decentralisatie was geweest en de verschillende delen ook ten opzichte van de godsdienst hun afzonderlijke regeling hadden gekregen.

Bij dit alles heeft het Vlaamse bewustzijn geen rol gespeeld. Het sliep. Het is wakker geworden door de politiek van Willem I, door zijn taal-besluiten, en — het is zich na 1830 bewust geworden, dat het wakker was.

Alleen de hogere kringen in België hadden in 1813 politieke belangstelling. En daar gold *niet* de tegenstelling Waals-Vlaams (de hogere kringen in Vlaanderen waren trouwens verfranst) maar die tussen clericaal en liberaal. Beide groepen, de clericalen en de liberalen, waren sterk op Frankrijk georiënteerd, maar dit ging buiten de Vlaamse volkskringen om. De Belgische adel vond Hol-

land al te burgerlijk en keek liever naar de Franse families, die zich schaarden om de troon der Bourbons.

In Holland was de stemming al evenmin geestdriftig. De oude tegenstelling Amsterdam—Antwerpen leefde er nog sterk. Slechts enkelen in het land voelden geestdriftig voor het nieuwe, grote koninkrijk. De geestelijke tegenstelling tussen Noord en Zuid was groot. En juist op dit terrein zijn de dingen vaak verkeerd aangevoeld. Bovendien werd te grote waarde gehecht aan de economische factoren en werden de geestelijke krachten onderschat.

Maar bij alle critiek op fouten, die er zijn gemaakt, ook door Willem I, mogen we één ding niet vergeten. We hadden hier te maken met een bouwsel van de grote mogendheden. Deze eenheid was niet gegroeid, maar geconstrueerd. Dat was het kwade begin. En men zou wel erg de wind mee moeten hebben, zouden de gevolgen van zulk een begin niet ernstig blijken. Maar de wind was niet mee.

35. Welvaartspolitiek

Een hoogleraar aan de Vrije Universiteit heeft zijn ambt aanvaard met een rede, getiteld: Willem I als verlicht despoot. Dr Bronsveld heeft deze rede een pamflet genoemd. Bij het spreken over Willem I krijgen de woorden licht een sterke gevoelswaarde, mede omdat er dan beginselen in het geding komen, die nu nòg actuele kracht hebben. Merkwaardig is, dat Van Hogendorp, Van der Duyn van Maasdam en ook Grovestins zeer critisch tegenover deze koning staan. Dat zijn levenswerk grotendeels is mislukt, dat is, zo menen zij, zijn eigen schuld. Hij was *de* middelmatigheid.

Dit oordeel is zeer onbillijk. Deze mensen hebben zich te weinig gerealiseerd, voor welke moeilijkheden de koning stond. „De oude tijden komen weerom", stond in de proclamatie van Van Hogendorp. Jawel! als men maar beter begreep, dat ze in elk geval niet van zelf terug zouden komen. In dergelijke perioden van crisis spreekt men voortdurend van „als alles weer normaal is". De formulering is reeds een bewijs van het misverstand. En in 1813 werd in elk geval de toestand door het vertrek van de Fransen niet weer normaal. Achttien jaren waren wij uitgesloten geweest van het wereldverkeer en waren dus niets geweest dan een uithoek, een randgebied. En in die achttien jaren was er een ontzettend kapitaalverlies geweest. Al heel gauw kwam dan ook na 1813 de

kater; de geestdrift was weg en er werd gelamenteerd. Want de volkskracht was gering en 1813 had geen innerlijke diepe vernieuwing gebracht. Het was Jan Salie, die overal een plaats had en die maar niet dood ging, zodat Potgieter 25 jaar later op een Oudejaarsavond nog maatregelen tegen hem moest beramen.

En de Koning was géén middelmatig man. Hij was een man van enorme werkkracht, maar wilde alles zelf doen en was wantrouwig jegens anderen. Zeer bijzonder had hij oog voor de stoffelijke belangen van ons volk, zodat men bijna de indruk krijgt, dat hij een land in exploitatie brengt. En dan niet om er zelf aan te verdienen, want hij zet er zijn eigen vermogen mee in.

De handel en de scheepvaart kwamen werkelijk niet „vanzelf" terug. Buiten Europa was het alles Engels, wat de klok sloeg. In 1795 waren onze havens door de Engelse blokkade gesloten geworden. Het duurde tot 1806, voordat ook Hamburg en Bremen dicht gingen. In de jaren daartussen had de handel in deze oude hanzesteden weer een grote vlucht genomen en schoof de Amsterdamse handel er voor een groot deel heen. Na 1585 was er iets analoogs geweest. Toen was Antwerpen gesloten en Amsterdam de erfgenaam geworden.

Vóór 1795 was trouwens de economische positie van ons land nog al kwetsbaar. De handel was verreweg het belangrijkst. Het centrum was dan ook het Hollandse stedengebied, waar die handel was geconcentreerd. Daaromheen lag een veel minder belangrijke, soms bijna arme zoom. In de Oostelijke provinciën was dan ook $^1/_3$ van de bodem nog woeste grond. Toen nu na 1795 de overzeese handel verdween, werd dat stedengebied van Holland van de rand van het continent een prooi van de diepste armoede. In 1817 werd in sommige steden bijna de helft van de bevolking bedeeld. In het aalmoezeniersweeshuis te Amsterdam, waar verlaten of te vondeling gelegde kinderen werden opgenomen, waren in 1818 bijna 4500 verpleegden. In Rotterdam werd het aantal bedelaars op ongeveer 700 geschat. Het pauperisme en de hoge staatsschuld vormden een dubbele handicap.

Maar de koning heeft krachtig aangepakt. Hij heeft, en dat is al terstond belangrijk, begrepen, dat van de handel alleen het herstel nooit kon komen en dat dus àlle bronnen van welvaart moesten worden opengestoken. En bij zijn maatregelen is hij zeer zelfstandig te werk gegaan. Men kan in zijn tijd niet spreken van een ministerraad. Wel was er eerst een kabinetsraad, maar dat werd spoedig een lege vorm. Feitelijk stonden de departementen onder commiezen met de rang van minister. Dit betekent niet, dat de koning zich van alle contact met het volk en zijn vertrouwensman-

nen onthield. Hij hield geregeld een openbaar gehoor, en deed dat op zulk een eenvoudige en hartelijke wijze, dat de vreemdeling er zich over verbaasde.

Veel heeft de Koning gedaan voor het *verkeer*. Wij kunnen ons nu nauwelijks realiseren, hoe slecht bij het begin der 19de eeuw de landwegen nog waren. Steden als Leeuwarden, Groningen en Zwolle waren verbonden door onverharde wegen, waar de wagens diepe sporen in sneden, en die dan ook in de winter dikwijls eenvoudig voor alle rijtuigverkeer werden gesloten. De trekschuit was nog de beste en meest regelmatige verbinding. Willem I heeft er voor gezorgd, dat in zeer korte tijd alle belangrijke plaatsen door straatwegen werden verbonden, terwijl langs die straatwegen een diligenceverkeer werd georganiseerd, dat bij vroeger vergeleken reeds een grote tijdsbesparing betekende. Daarnaast werd voor kanalen gezorgd: het Groot Noordhollands kanaal, de Zuid-Willemsvaart, enz. Reeds heeft de Koning door een ruwe potloodschets op de kaart de plaats aangeduid, waar het Noordzeekanaal moest komen. Maar de ingenieurs vonden toen nog, dat aan de doorgraving van Holland op zijn smalst te grote risico's waren verbonden.

En dan de industrie. Wij moesten niet weer worden, zo vond de koning, de vrachtvaarders van Europa. Wij moesten met onze *eigen* producten op de internationale markt komen. Zo ontstond met sterke steun van de koning de industrie van Cockerill bij Seraing, waar cokes inplaats van houtskool in de hoogovens werd gebruikt. Roentgen bevorderde de stoomvaart van Amsterdam naar Antwerpen en van Amsterdam over de Zuiderzee. In 1823 werd de Ned. Stoombootmaatschappij te Rotterdam opgericht, die schepen bouwde en uitreedde. Hieruit zijn ontstaan de werf Feijenoord en het bedrijf van Müller en Co, dat de Batavierlijn exploiteert.

De koning nam in het Rotterdamse bedrijf voor twee ton aandelen en leende 5 ton tegen hypotheek. Paul van Vlissingen stichtte de Amsterdamsche stoombootmaatschappij, waaruit o.a. Werkspoor is gegroeid.

Groots van opzet was wat de koning in 1822 ondernam. Toen werd de Algemene Maatschappij ter bevordering van volksvlijt opgericht met een kapitaal van 50 millioen; 20 millioen werd ingebracht in de vorm van domeinen, die ter beschikking van de koning waren gesteld; de overige 30 millioen zou in aandelen van 500 gld. worden geplaatst. De koning garandeerde persoonlijk 5 % dividend. Het Noorden schreef in voor 3 millioen; België, dat er het meeste belang bij had, voor 1 millioen, de Koning zelf voor 12.900.000 gld. Deze maatschappij moest de industrialisatie bevorderen en steunen

en heeft inderdaad veel bereikt. Maar alleen, doordat de Koning er achter heen zat. Zelf heeft hij er 5 millioen in laten zitten.

Zo zorgde de koning voor de industrie. Maar er was daarbij geen sprake van, dat hij de handel vergat. Het was hem b.v. niet ontgaan, dat sedert 1820 Zuid-Amerika zich vrij maakte van Spanje en dus een nieuwe toekomst tegemoet ging. Reeds werd het plan geopperd, om een kanaal te graven ergens in Midden-Amerika. En daarom zond de koning in 1827 generaal Verveer naar de West, om te verkennen. Om te beginnen werd Curaçao tot vrijhaven verklaard. En in 1827 voer er voor het eerst een stoomschip over de Atlantische Oceaan; geen zeilschip, dat een stoommachine aan boord had voor een beetje hulp, als er geen wind was, maar een werkelijk stoomschip, al was het dan nog met hulp-zeilvermogen.

Dat eerste schip heette de Curaçao en het was een Nederlands schip. Ja, als de Koning zijn blik over al die dingen laat gaan en er kijk op heeft, wat meer is, ook het initiatief neemt, dan kan zelfs het volk, waar Jan Salie logé is, soms helemaal vooraan komen.

In 1814 werd de Nederlandsche Bank opgericht; in 1824 de Nederlandsche Handelmaatschappij. De inschrijvingen voor de Handelmaatschappij waren veel hoger dan van de Algemeene Maatschappij ter bevordering van Volksvlijt. Hier was een traditie. De Vereenigde Oostindische Compagnie had toch ook zulke beste jaren gehad. De Handelmaatschappij zou beginnen met een kapitaal van 12 millioen, waarvan de Koning 4 millioen voor zijn rekening nam, terwijl hij een dividend garandeerde van 'n 4½ %. Er werd ingeschreven tot een bedrag van 69 millioen, waarvan 33 millioen werd geaccepteerd. De Handelmaatschappij heeft niet altijd gebloeid, al had zij een bevoorrechte positie. Maar reeds in de eerste jaren heeft zij grote verdienste, o.a. door het stimuleren van de Nederlandse scheepsbouw en later door haar steun aan de textielindustrie in Twente.

Als wij nu eens vergelijken het Nederland van vóór 1795 en dat van nu; toen een handelsgebied in Holland en een boers landje daar omheen; nu een land van handel èn industrie met moderne verkeerswegen en verbindingen over heel de wereld, — dan moeten we erkennen, dat dit moderne Nederland voor een belangrijk deel een schepping is van Willem I, van de koning-koopman. De man, die nooit iemand naast zich duldde, heeft door zijn autoriteit en onder zijn leiding tal van begaafde mannen aan het werk gezet. En dat in de tijd van Jan Salie!

Nu moesten deze pogingen tot vermeerdering der welvaart wel brede kringen der bevolking ten goede komen. Maar toch was het nodig, het pauperisme ook opzettelijk te bestrijden. Dat is vooral

het werk geweest van Johannes van den Bosch, de man, die de koloniën van Weldadigheid heeft gesticht. Hij is misschien meer bekend als de man van het Cultuurstelsel in Indië. Beide zaken hebben iets met elkaar te maken, want er zitten physiocratische ideeën van Van den Bosch achter. Welvaart wordt vermeerderd alleen door vergroting van de bodemproductie.

De koloniën van Weldadigheid zijn een belichaming van twee bedoelingen, en wel de bestrijding van het pauperisme en de ontginning van de woeste gronden. In de Hollandse steden honderden paupers en ten Oosten van de lijn Groningen-Steenwijk-Zwolle duizenden hectaren woeste grond...... die twee feiten moeten worden gecombineerd. De paupers naar die woeste gronden; daar moeten zij onder krachtige leiding aan het werk worden gezet, en de paupers zullen op de duur boeren worden en de woeste gronden zullen veranderen in akkerland.

Het spreekt bijna vanzelf, dat de uitvoering van deze plannen grote moeilijkheden meebracht. Van een man uit Amsterdam maakt men maar niet een-twee-drie een boer. Dat wisten de leiders ook wel, en daarom zorgden zij voor leiding en voorbeelden. Maar al kwam er zo de kennis en de ervaring, dan ontbrak nog vaak die taaiheid, dat conservatisme, dat een boer moet hebben om traditie te vormen en te bewaren. De hoopvolle gevallen werden gebracht naar Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord. Zij, die een strenger leiding nodig hadden, kwamen in gestichten (Ommerschans). In één jaar werden er 3000 bedelaars opgepakt. De vondelingen en wezen moesten naar Veenhuizen en het aalmoezeniersweeshuis te Amsterdam leverde er ruim 3000. Er werd ook naar gestreefd, in de koloniën arbeiders op te kweken voor de textiel-industrie. Van den Bosch had nog veel groter plannen. Hij vond, dat ongeveer 30.000 gezinnen in Nederland niet een behoorlijk levensbestaan konden hebben wegens te groot kindertal. Daarom wilde hij in die gezinnen gemiddeld 2 kinderen in beslag nemen en deze 60.000 kinderen in gestichten opvoeden. Hier merken we wel heel duidelijk, hoe onder Willem I de Napoleontische geest niet was uitgebannen. Slechts een deel van de plannen van Van den Bosch zijn verwezenlijkt, en vooral toen hij zich er persoonlijk niet meer mee kon bemoeien, werden de gebreken openbaar.

Ook in de buitenlandse politiek ontplooide Willem I een zekere activiteit, vooral in die zin, dat hij sterk lette op het Nederlands belang en niet aan de leiband van vreemden wilde lopen. Dit kwam sterk uit in z'n politiek betreffende de Rijnvaart. Toen Oostenrijk daarop aanmerking maakte en de opmerking plaatste, dat de Nederlanden dan toch maar door de geallieerden geplaatst waren onder

's konings souvereiniteit, liet hij daartegen opmerken: de koning dankte zijn souvereiniteit, na Gods voorzienigheid, aan het bloed, door zijn vaderen vergoten voor het vaderland, aan de roem en de welvaart, die het vaderland onder hun leiding verwierf, aan de innige verbinding gedurende de loop der eeuwen tussen zijn huis en het vaderland, aan de oude rechten van zijn huis en aan het vertrouwen, geuit in spontane keuze van een vrij volk.

Wij hebben Willem I bezig gezien als een rusteloos werker. Een man, die zich met alles wat hij had, inzette voor de ontplooiïng van de welvaart van ons land. En die daarbij een open oog had voor de nieuwe kansen en mogelijkheden; mogelijkheden, die soms eerst na tientallen van jaren werkelijkheid werden, zoals die van Curaçao.

Hij deed het bijna alléén, in de tijd, toen de grote meerderheid van ons volk deed, alsof het vanzelf wel weer goed zou komen.

Nu staan de zaken anders.

Nu hebben wij een bedrijfsleven vòl ondernemingsgeest. Nu zei een leider uit een der grootste scheepvaartbedrijven in ons land in de bezettingsdagen: als er morgen vrede komt, dan beslissen wij, bij wijze van spreken, overmorgen, in een korte vergadering, die nog geen uur duurt, een nieuw schip op stapel te zetten. Het zou niet ongemotiveerd zijn geweest, wanneer een van de eerste grote schepen van na de oorlog de naam van Koning Willem I had gedragen.

36. De contra-leiding van het Zuiden

„De mens zal bij brood alleen niet leven". Koning Willem I heeft eens, naar aanleiding van de Belgische ontevredenheid, gesproken over voorheen en thans. Wil Brussel misschien weer terug naar de tijd, toen het gras in de straten groeide? Heb ik Luik niet tot bloei gebracht, enz. Het was inderdaad waar. Maar even waar is het, dat de koning de betekenis van de geestelijke factoren heeft onderschat. En juist die factoren hebben geleid tot de opstand van 1830.

Er is omtrent de Belgische opstand tweeërlei opvatting. De eerste zegt: het is er heen gegroeid. Het moest er wel van komen door de situatie, in elk geval zoals die situatie door de Koning werd beïnvloed. De tweede verklaart: het had er niet van behoeven te komen. Normaal was geweest, wanneer de beide delen naar elkaar

toe waren gegroeid. De opstand is een onverwacht en onlogisch incident, veroorzaakt door Franse raddraaiers.

Wij herinneren ons, dat het bewind van Willem I door Thorbecke Napoleontisch is genoemd en dat Goslinga sprak van verlicht despotisme. De lauwheid van de natie werkte dit in de hand. Op economisch gebied had de koning alle initiatief en leiding. En in zulk een situatie is het bijna noodzakelijk, dat hij die leiding ook wil nemen op geestelijk gebied. Het is heel moeilijk denkbaar, dat een regering het gehele economische leven zou regelen en tegelijk het geestelijk leven vrij zou willen laten. De Koning heeft zich op dit gebied vooral bemoeid met de taal, de school en de kerk.

Eerst iets over de taal. In òns land is het zo, dat er als het ware twee taallagen over elkaar heen liggen. De onderste laag is die van de dialecten, van plaats tot plaats verschillend. Daaroverheen ligt een laag, die we wel eens het „Algemeen Beschaafd" noemen. Ieder komt er mee in aanraking, ook iedere dialectspreker, door kerk en school, radio en pers, en bovendien zo vaak hij iemand spreekt, die het A.B. hanteert. Daardoor is er een voortdurende beïnvloeding van beide lagen onderling. In Vlaanderen was nu de onderste laag wèl aanwezig, maar inplaats van de bovenste laag was er het Frans. Ieder, die zijn stand wilde ophouden, sprak het Vlaams alleen in de stal of tegen de bedienden. Daar kwam nog bij, dat Vlaanderen *twintig jaar* was ingelijfd geweest bij Frankrijk. En het volksonderwijs in Vlaanderen was slecht en het percentage analphabeten was groot.

In de bovenlaag schoof het Frans op naar het Noorden. Sasse van Ysselt, afgevaardigde van Noord-Brabant, sprak Frans in de Tweede Kamer. In de Limburgse staten was het Frans de voertaal geworden. De adellijke geslachten wilden dat niet anders.

De 15de September 1819 kondigde de koning een taalbesluit af, dat o.a. de bepaling inhield, dat vanaf 1 Jan. 1820 in de provinciën Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Antwerpen en Limburg door de administratie uitsluitend het Nederlands moet worden gebruikt. Ambtenaren, die het dan nog niet kenden, zouden overgeplaatst of ontslagen worden. In 1822 werden deze besluiten uitgebreid tot de arrondissementen Leuven en Brussel in Zuid-Brabant. Deze besluiten zijn genomen tegen het advies van de Raad van State en van de gouverneurs der Zuidelijke provinciën in.

De grote drijfkracht was Van Maanen en het was een der redenen, waarom hij later in Brussel zo gehaat was. Merkwaardig gering was de geestdrift bij de bevolking van de Vlaamse gebieden. Maar — het Nederland was voor hen practisch ook enigszins een vreemde taal.

In veel later tijd is in België de taalstrijd toegespitst op de Universiteit, maar dat was toen geen probleem, want de voertaal in de Universiteit was het Latijn. Men leze het maar in de historie van Gerrit Witsel

In ander opzicht gaf de bemoeiing van de regering met het Hoger Onderwijs wèl aanleiding tot protest. Vóór 1795 waren er in het Noorden 5 universiteiten, n.l. te Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk. Napoleon had er slechts twee laten bestaan, Leiden en Groningen. Na 1813 herrees Utrecht en kwamen er naast de 3 universiteiten 2 athenaea. De koning wenste in het Zuiden ook 3 universiteiten, nl. naast de aloude hogeschool van Leuven een universiteit te Gent en te Luik. Het Belgisch Episcopaat protesteerde. Universiteiten, zo verklaarde het, kunnen alleen bij pauselijk bevel worden gesticht. Bovendien had het bezwaar tegen het voornemen, om aan de Universiteiten een faculteit der Godgeleerdheid te verbinden tot vorming der kwekelingen van de R.K. eredienst, zodra de omstandigheden dit zouden toelaten.

De opleiding van de R.K. geestelijkheid werd ook in ander opzicht een zaak van staatsbemoeiing. In het Noorden gaf het gymnasiaal onderwijs weinig moeilijkheden. Daar waren alleen stedelijke Latijnse scholen, die konden blijven bestaan en worden verbeterd. Maar in het Zuiden, waar men deze inrichtingen collegiën noemde, waren er twee soorten, nl. de stedelijke en de bisschoppelijke collegies. Tussen beide soorten van inrichtingen zat dikwijls nog al concurrentie. In Noord-Brabant kreeg men nu dezelfde verschijnselen. Er werd een klein-seminarie opgericht op het landgoed Berkvliet, in de buurt van St. Michielsgestel. Een aantal leerlingen van Brabantse gymnasia ging nu naar deze nieuwe inrichting. De autoriteiten vreesden, dat dit voortgezet onderwijs in R.K. streken spoedig geheel in handen van de geestelijkheid zou geraken. En daarom schreef Goubaurd in 1823 een nota aan Falck, waarin de oprichting werd bepleit van een collegium philosophicum als propadeuse voor het groot-seminarie. Hoe deze liberale Zuid-Nederlander tegenover het onderwijs der kerk stond, blijkt duidelijk uit de wijze, waarop hij het doel van het collegium philosophicum omschrijft. Het moest dienen „om de jongelieden bekwamer te maken om in de grote seminariën niet bij de woorden des meesters te zweren, opdat de duisternis eenmaal voor het licht en de domheid voor godsdienstige beschaving en geleerdheid plaats maken". Deze taal maakt het conflict bijna onvermijdelijk. Want hier wordt aan de regering niet gevraagd, te zoeken naar de grens tussen haar terrein en dat van de kerk, maar wordt gevraagd, dat zij de R.K. kerk zal aanvallen.

Hogendorp had op dit punt heel andere denkbeelden; hij wilde beide typen van school, die van de staat en van de kerk, in vrijheid en onderlinge wedijver naast elkaar toelaten.

Het plan, in deze nota uiteengezet, is niet terstond uitgevoerd en wel om politieke redenen. Er waren nl. onderhandelingen gaande over een concordaat met de Paus en die wilde men niet stagneren. Maar in 1825 zette de koning door.

Toen werden alle kleine seminaria gesloten. En tegelijk werd er te Leuven opgericht een collegium philosophicum, waar onderwijs zou worden gegeven in philosophie, kerkgeschiedenis en canoniek recht, door hoogleraren, vanwege de koning benoemd. Die hoogleraren moesten R.K. zijn; liefst priesters. Niemand zou aan een groot seminarie mogen worden toegelaten, die niet eerst minstens twee jaar aan het Collegium Philosophicum had gestudeerd. Deze maatregelen bedoelden dus de gymnasiale opleiding en de propadeutische studie van de a.s. priesters te onttrekken aan de kerk en te brengen in handen van de staat. Deze maatregel betekende een conflict met de kerk, dat nauwelijks zou kunnen eindigen met een compromis.

Op het terrein van het Lager Onderwijs is het niet tot ernstige conflicten gekomen. Het Noorden had sedert 1806 een schoolwet, die een flinke technische vooruitgang betekende. Zij was gebaseerd op twee beginselen, nl. 1°. het lager onderwijs is staatszaak; 2°. de staatsschool moet een Christendom brengen „boven geloofsverdeeldheid". In het Zuiden was het lager onderwijs verwaarloosd. In de Franse tijd was er heel weinig aan gedaan. Het streven was nu, de school van het Noorden geleidelijk ook naar het Zuiden over te plaatsen. Maar het gebeurde met beleid en voorzichtigheid, o.a. door R.K. onderwijzers uit het Noorden, naar het Zuiden over te plaatsen als leiders van modelscholen.

Om goede leerkrachten te vormen werd er zowel te Haarlem als te Lier een kweekschool gesticht. Practisch werd het zo, dat het lager onderwijs in het Zuiden R.K. was, maar de Staat hield de teugels in handen.

En nu de kerk. In 1816 heeft de Koning uitgevoerd, wat Koning Lodewijk Napoleon al van plan was: hij heeft de Nederlands Hervormde Kerk georganiseerd. De Koning benoemde daartoe een commissie; zij ontving een concept-reglement voor het bestuur der Ned. Herv. Kerk en behandelde het; zij bracht zelfs enige wijzigingen aan; bood toen het reglement weer aan de Koning aan, die het daarna uitvaardigde. Toen gòld het in de Ned. Herv. Kerk en was zij georganiseerd. Er kwamen Classicale en Provinciale kerkbesturen en een Synode, en op de samenstelling kreeg de Koning

invloed. De eerste keer benoemde hij alle leden der Synode, daarna alleen de voorzitter. In Indië ging hij nog verder. De 12de December 1835 bepaalde hij, dat alle protestanten in N.O.I. voortaan tot één kerkgenootschap zouden behoren. Uit! En in de West had hij al eerder de protestanten „verenigd". Daar is het op Curaçao nog in deze eeuw plechtig herdacht. Maar deze maatregelen van de Koning doen toch wel enigszins Napoleontisch aan. Ook de kleinere kerkgenootschappen in ons land werden gereglementeerd. Men oordele over deze methoden weer niet te hard. Het is misschien minder verbazingwekkend, dat het toen gebeurde, dan dat het nu nog verdedigd wordt.

Natuurlijk kon de Koning ten opzichte van de R.K. kerk niet aldus aan het organiseren gaan. Maar hij wilde ook daar weer stabiele en definitieve toestanden. En dus zou er een concordaat met de Paus dienen te worden gesloten. In het Noorden waren geen bisdommen, in het Zuiden wèl en daar was de positie der kerk geregeld in de Franse tijd, door het concordaat van 1801. Maar dat concordaat paste niet op de nieuwe situatie. De regering stelde het zich nu zo voor, dat de bisschoppen door de Koning zouden worden voorgesteld, waarop institutie door de Paus zou volgen, als deze geen canonieke bezwaren zou vinden; was dat wel het geval, dan zou de Koning een ander moeten voorstellen. De bisschop zou dan de dekens en pastoors benoemen, met consent van de Koning. De gehele geestelijkheid zou uit de staatskas worden bezoldigd en alle geestelijken een eed van trouw afleggen op de grondwet.

Er is lang onderhandeld, van 1819 af. Maar in 1825 liep de zaak vast, door het collegium philosophicum. Dat er weer schot in kwam is te danken aan Dr Celles, die namens de Koning naar Rome werd gezonden. Dr Celles is onder Napoleon prefect in Amsterdam geweest. In 1827 werd er een concordaat gesloten. Het bepaalde o.a. dat er in het Noorden ook twee bisschoppen zouden komen, nl. te 's-Hertogenbosch en te Amsterdam. De bisschoppen zouden worden gekozen door de kapittels, maar de keuze zou de Koning aangenaam moeten zijn. De uitvoering van het concordaat is telkens uitgesteld.

De Koning was in die periode van 1827 en daarna in het defensief geraakt en van de forse politiek van 1825 was geen sprake meer. Hij had zich nu in het Zuiden te verweren tegen een dubbele oppositie, die van de liberalen en die van de Katholieken. De ene liberaal is de andere niet. Er kan een groot verschil zijn tussen een op Engeland georiënteerde liberaal, die pleit voor vrijhandel en een invloedrijk parlement en een liberaal, die Voltaire als zijn geeste-

lijke vader eert en fel anti-kerkelijk is, in die mate, dat hij regeringsmaatregelen tot knechting van de kerk toejuicht en daartoe zijn liefde tot de vrijheid verloochent. Dit laatste type had in België grote invloed.

De R.K. daarentegen wilden in het Zuiden slechts één erkende kerk; zij voelden voor de ideeën van Lammenais, die een rijkskerk voorstond. Hun theorieën gingen in een richting, die ook in Rome niet altijd werd bewonderd. Een merkwaardig rapport van Cappaccini uit 1829 bewijst dat.

Deze beide oppositionele stromingen gingen nu sedert 1828 samenwerken. Het is terecht een monsterverbond genoemd. Er werd gepleit en gepetitionneerd voor een vrije kerk, vrije drukpers, ministeriële verantwoordelijkheid en herziening der taalbesluiten. Overal ten Zuiden van de grote rivieren heerste grote politieke bedrijvigheid. De bedoeling was *geen scheuring*, maar de vorming van een anti-regeringsblok, dat de regering tot een andere politiek zou dwingen. Gelukte dit, dan zou het Zuiden de toon aangeven, dan zou het zwaartepunt van het Vereenigd Koninkrijk voortaan liggen in Brussel. Dan zouden de verhoudingen van 1815 zijn omgekeerd.

37. Scheuring

Het werd géén politieke oppositie, die er in slaagde, de leiding te nemen in het Vereenigd Koninkrijk. Het werd een opstand, die leidde tot scheuring.

In 1830 brak in Frankrijk de Juli-revolutie uit, waardoor het huis Bourbon werd vervangen door het huis Orleans; het reactionnaire koningschap door een liberaal bewind.

Tot 24 Augustus was koning Willem I in Brussel ter gelegenheid van een tentoonstelling, die de economische vooruitgang demonstreerde. De 25ste Augustus 's avonds brak er oproer uit, nadat in de schouwburg een stuk gespeeld was, La Muette de Portici, waarin een opstand in Napels werd behandeld. Dit oproer is aangestookt door Franse agenten, gezonden door revolutionnaire clubs in Parijs. Er werden huizen geplunderd en de koninklijke wapenborden werden vernield. De activiteit der agenten uit Frankrijk bedoelde, de eigen revolutie te beveiligen en uit te breiden door het verwekken van nevenrevoluties.

De politie en het garnizoen hebben niets gedaan, om de orde

te herstellen. De politie was òf onbetrouwbaar òf medeplichtig. Er lag een garnizoen van 1700 man, maar ook dat keek werkeloos toe. Men aarzelde burgerbloed te vergieten. Toen werd er een burgerwacht gevormd, die deed, wat de autoriteiten hadden moeten doen, want zij herstelde de orde. Zij tooide zich met de Brabantse kleuren.

De Brusselse notabelen zonden nu een deputatie naar Den Haag, om herstel van grieven te vragen. De Koning gaf het antwoord, dat volkomen correct was: de Staten-Generaal zijn bijeengeroepen en in hun vergadering zal over de grieven worden gesproken.

Intussen kregen de beide Prinsen opdracht, de stad onder 's konings bevelen terug te brengen. Te Vilvoorde had een conferentie plaats tussen de Prinsen en een Brusselse delegatie. De Prinsen eisten eerst onderwerping, d.w.z. herstel van het wettig gezag. Dàn kon er over grieven worden gesproken. Een oproer mag niet als chantagemiddel worden gebruikt. De Brusselse burgers vonden van wel. Want zij zeiden: eerst moeten de grieven worden ingewilligd, en dàn mag de regering van ons het gezag in de stad weer overnemen.

Toen de Prinsen voet bij stuk hielden, koos de burgerij openlijk voor de opstand, maar aarzelde binnen 24 uren weer, omdat een opstand zo moeilijk te dirigeren valt. Toen werd dan maar aan de Kroonprins verzocht, of hij alléén in de stad wou komen, zonder zijn troepen, om met de mensen te spreken. De Prins kwam en werd bedreigd. En op verzoek van de burgerij verliet hij de stad weer.

Logisch zou het zijn, als nu werd doorgetast, en de stad weer onder het wettig gezag werd gebracht. Maar de leiders in Brussel vroegen nu méér. Tot nu toe zou men kunnen zeggen, dat hun program verband hield met wat de oppositie sedert 1828 bepleitte. Maar voortaan niet meer. Zij eisten nu bestuurlijke scheiding. Deze eis werd o.a. gepropageerd door drie kamerleden, die naar Parijs waren geweest, om te proberen, aansluiting bij Frankrijk te krijgen. Die zich dus hadden schuldig gemaakt aan *landverraad*. Wanneer er bestuurlijke scheiding kwam, zou de Prins onderkoning in België moeten worden. Hij had er wel oren naar, en ging naar Den Haag, om zijn vader te raadplegen. Hij begreep niet, dat de heren, die reeds contact met Parijs hadden gezocht, de bestuurlijke scheiding slechts als een eerste etappe beschouwden.

Terwijl de Prins zijn vader raadpleegde, nam de verwarring in Brussel toe. De kater begon te komen. Industriëlen begonnen te bedenken, dat het aangevochten regime toch een krachtige welvaartspolitiek had gevoerd en dat er dus het een en ander op het spel werd gezet. In katholieke kringen maakte men zich ongerust over het voortwoekerend radicalisme. Vooral in Luik, dat zeer pro-

Frans was, gingen de dingen in een voor de geestelijkheid weinig gewenste richting. Scharen Luikenaren rukten Brussel binnen om de opstand te steunen; zij zongen de Marseillaise. De burgerwacht had niets meer te vertellen en er waren voortdurend onlusten. Toen besloot Prins Frederik eindelijk de stad te bezetten en daarna de orde te herstellen. Vooraanstaande Belgen hadden er zelfs om gevraagd.

De poging om de stad militair te bezetten, is mislukt. De raddraaiers, die over de Franse grens waren gevlucht, toen de aanval begon, konden terugkomen. Dat deze aanval is mislukt, dat de geregelde troepen verslagen werden door de mannen op de barricaden, het is van beslissende betekenis geweest. De mislukking ligt mee aan de gebreken van het leger, dat weinig tucht en veel desertie kende. Maar de hoofdschuld ligt bij Prins Frederik, die de stad wilde sparen. Een paar batterijen tegen de barricaden en huizen, waar de oproermakers dekking vonden, en het was heel anders gelopen. Nu kraaide Brussel victorie en de opstand sloeg over naar alle plaatsen in het Zuiden.

Intussen was de Kamer bijeengekomen en zij verklaarde zich voor bestuurlijke scheiding. Dus voor inwilliging van wat de Belgen in tweede instantie hadden gevraagd. Maar die waren intussen tot een derde instantie gekomen en een voorlopig bestuur in Brussel proclameerde de onafhankelijkheid van België. De Kroonprins kondigde in Antwerpen de bestuurlijke scheiding af, maar dat had nu geen effect meer. Hij wilde nu verder gaan en de souvereiniteit over België aanvaarden. De koning stemde toe, mits zij uitdrukkelijk werd aangeboden en de grote mogendheden het goed vonden.

De kroonprins vaardigde toen in Antwerpen een zéér ongelukkige proclamatie uit, *waarin hij zich aan het hoofd stelde van de beweging* en de verkiezing van een Nationaal Congres goedkeurde.

In Noord-Nederland wekte dit optreden het grootste misnoegen en men sprak van verraad. Groen van Prinsterer oordeelde, dat de Prins zich voor de troonopvolging onmogelijk had gemaakt. De Kroonprins heeft in deze geschiedenis een weinig fraaie rol gespeeld. Hij was ook al in andere conspiraties betrokken geweest. En soms had hij op een demonstratieve wijze de bevolking doen weten, dat hij tegenover zijn vader stond, wat bepaalde politieke vraagstukken betrof.

Na de misslag te Antwerpen werd de Kroonprins teruggeroepen en voorlopig naar Engeland gezonden. De opstand breidde zich toen uit tot Antwerpen, maar de stad werd door leger en marine gebombardeerd. Nu werd de artillerie met nadruk gebruikt, maar het had reeds in Brussel moeten gebeuren. Toen kwam het Nationale

Belgische Congres bijeen en het verklaarde België tot een onafhankelijke staat.

Wanneer wij deze feiten nu overzien, dan moeten wij toegeven, dat de opstand aanvankelijk niet meer was dan een „Franse commune op Dietsch territoir". Maar — de Brusselse burgerij, notabelen, kamerleden, hebben met die revolutie in de rug inwilliging van hun grieven geëist en niet willen meewerken tot herstel van 's konings gezag.

Toen de Prins zich tot besprekingen liet verleiden, hebben zij hun eisen door een nieuwe vervangen, de bestuurlijke scheiding. Toen de aanval op Brussel was mislukt, hebben zij de onafhankelijkheid van België geproclameerd. De opstand is wel door Franse agenten verwekt, maar door de Belgische politici gebruikt. En daarbij hadden de liberalen de leiding, gingen de R.K. eerst mee, om daarna weer te aarzelen en zich van de opstand te distantiëren en eindelijk wel weer mee te gaan.

Het was nu de vraag, wat de grote mogendheden zouden doen. Vier van hen, Engeland, Rusland, Oostenrijk en Pruisen hadden de vereniging gewild; het was *hun* politiek. Frankrijk speelde nu ook weer de rol van grote mogendheid en dus waren er nu vijf mogendheden, die hun houding gingen bepalen. Frankrijk was natuurlijk vóór de verbreking van de banden tussen Noord en Zuid, want het verenigd koninkrijk was als een barrière tegen Frankrijk bedoeld. In Engeland waren juist de Whigs aan de regering gekomen, die critisch stonden tegenover de Torypolitiek van 1815. Bovendien, de bedoeling van Engeland met de vereniging was niet verwezenlijkt. Het koninkrijk was allerminst een satelliet van Engeland geworden, maar wel een sterke concurrent, die zijn zelfstandigheid wist te bewaren. Rusland, dat anders nogal anti-Frans was, zag zich de handen gebonden door de Poolse opstand. Zo kwam Londen met een regeling, product van overleg tussen de vijf mogendheden, waarbij België zijn zin kreeg. Deze regeling is vervat in de *Januari-protocollen*, en er werd uitdrukkelijk bij verklaard, dat er niet over gemarchandeerd kon worden. Ze waren onveranderlijk. De grensregeling ging uit van de toestand in 1790 en België zou $^{16}/_{31}$ van de staatsschuld voor zijn rekening moeten nemen. De koning accepteerde, mischien omdat hij hoopte, dat zijn zoon in België een kans zou maken. Maar België weigerde en zocht intussen naar een nieuwe koning. De hertog van Nemours werd gekozen, maar de Franse koning sloeg het af, omdat hij begreep, dat de andere mogendheden geen Franse prins in België zouden willen.

Toen kozen de Belgen Leopold van Saksen-Coburg; de weduwnaar van de Engelse prinses Charlotte. Deze prinses was eerst voor

onze kroonprins bestemd geweest en zou koningin van Engeland zijn geworden, als zij langer had geleefd. Zij was slechts korte tijd met Leopold gehuwd geweest en deze is na haar dood in Engeland als een Engelse prins blijven wonen. Hij was Protestant en is dat als koning van België ook gebleven. Hij wilde de Belgische kroon wel aanvaarden, mits de onveranderlijk verklaarde en door Willem I reeds geaccepteerde Januari-protocollen werden herzien. Wat dan ook gebeurde. In Londen werden de 18 artikelen opgesteld, die voor België veel gunstiger waren, het o.a. uitzicht verleenden op Maastricht. Ook zou het niet aansprakelijk zijn voor de schulden, die reeds voor 1815 bestonden. De 18 artikelen werden onveranderlijk verklaard. De Koning weigerde ze te accepteren, nadat hij de Januari-protocollen reeds had aanvaard. Leopold nam ze aan en hield zijn intocht in Brussel.

Toen gaf de koning het bevel tot de aanval en ons leger rukte België binnen. De organisatie van ons leger was gebrekkig, maar de geest was goed, en het heldenoffer van Van Speyk had een diepe indruk gemaakt. Twee sterke posities hadden zij nog steeds bezet, nl. Maastricht onder Dibbitz en de citadel van Antwerpen onder Chassé. Daarom hadden de Belgen hun troepen ook voor een deel tegenover Antwerpen en voor een deel tegenover Maastricht geposteerd. Voordat de aanval begon, had de koning de troepen geïnspecteerd met zijn beide zoons in zijn gevolg. En daarna droeg hij het opperbevel op aan de kroonprins om te tonen, dat het conflict was bijgelegd. De kroonprins leidde de veldtocht voortreffelijk; hij drong tussen het Belgische Maas- en Scheldeleger, en versloeg ze afzonderlijk. De weg naar Brussel lag open. In tien dagen was alles beslist. Maar toen kwam een Frans leger de Belgen te hulp en omdat de kroonprins in last had, het niet met de Fransen tot een gewapend conflict te laten komen, trok hij niet verder op maar keerde spoedig naar zijn kwartieren in Brabant terug. En de grote mogendheden zetten zich tot het ontwerpen van nieuwe artikelen. Het werden er nu 24, en zij waren gunstiger voor ons. De grenzen werden nu als in de Januari-protocollen, behalve dat de helft van Luxemburg bij België kwam, en België jaarlijks 8.500.000 aan rente van de staatsschuld voor zijn rekening zou nemen. De Belgen accepteerden, maar de koning weigerde. Toen rukten de Fransen voor de tweede keer op, en de strijd om de citadel van Antwerpen begon. Het was een merkwaardige situatie, want ons leger stond in Brabant op enkele kilometers afstand met het geweer bij de voet. De verdediging van de citadel verwierf veel bewondering, maar moest, omdat er niets gedaan werd tot ontzet, wel eindigen met een capitulatie. En toen gebeurde er militair niets

meer. Maar de koning bleef weigeren, de 24 artikelen te aanvaarden en het leger bleef gemobiliseerd. Dat heeft tot 1839 geduurd. Koppigheid van de Koning, zegt men. Was het resultaat anders geweest, dan had iedereen het volharding genoemd. Want de Koning stond op zijn recht en hoopte op een wijziging in de Europese politiek, waardoor hij er beter voor zou komen te staan. Toen hij eindelijk toegaf, betekende dat in tweeërlei zin een financiële strop. Want de jarenlange mobilisatie had veel gekost en het eindverdrag met België reduceerde de bijdrage in de staatsschuld tot een gering bedrag. In 1840 deed de koning afstand van de regering. Spoedig daarop sloot hij een huwelijk met een Belgische, Katholieke dame, Henriëtte d' Oultremont. Willem Kaaskop en Jetje Dondermond hoonde het Hollandse publiek. En de Amsterdamse beursmensen verkochten 's konings buste bij afslag. De houding van de jonge koning was ook weinig nobel en de oude koning ging feitelijk in ballingschap naar Berlijn.

In 1843 kwam hij terug, voor een korte tijd. Van Hall was toen bezig, de financiën te saneren. De 6de November schreef Willem, Graaf van Nassau (dat is Willem I) aan Zijne Majesteit Koning Willem II een brief, waarin hij verzocht dat de kosten van het kanaal door Voorne en dat van Sas van Gent hem vergoed zouden worden tot een maximum-bedrag van 2 millioen gulden. Hij had de kosten voor die kanalen voorgeschoten en ze hadden veel meer gekost dan het bedrag, waarop hij ze nu fixeerde. Verder schoot hij de staat 10 millioen voor, op voorwaarde, dat de conversielening zou slagen. Van Hall bedankte hem en kreeg ten antwoord: Gij moet mij niet bedanken, ik bedank u. De 7de November vertrok hij weer naar Berlijn. In de morgen van de 12de December vond men hem dood, neergezakt in zijn stoel, in de hand de Navolging van Christus van Thomas à Kempis, waar hij elke morgen een hoofdstuk uit las.

Als jonge man had hij de wanhopige strijd tegen de opdringende Fransen dapper gestreden; toen moest hij in ballingschap gaan, bijna 19 jaren. Maar in die jaren zat hij niet stil; hij heeft geijverd en gewerkt, en had daarbij soms moeite, de juiste weg te vinden. In 1813 is hij toegesneld op de roepstem van ons volk. En dan volgen 27 jaar van koningschap over een natie, waarvan de publieke geest bijna was uitgedoofd, en waarvoor hij heeft gewerkt en aan haar toekomst onderzoekend gedacht. Hij heeft daarbij fouten gemaakt en wij hebben ze niet verheeld.

In het laatste jaar van de Franse tijd wilde de Erfprins, later Willem II, uit Spanje vandaan. Hij wilde Pruisisch officier worden. Toen kreeg hij een krasse brief van zijn vader. Denk er om, dat

ge niet behoort tot de Pruisische dynastie, dat ge een eigen huis hebt, het huis van Oranje, en een eigen vaderland.

Dat is het bij Willem I.

Altijd is het bij hem blijven leven, dat hij geroepen was tot bijzondere plicht en dat zijn naam een eigen klank had. Napoleontische ideeën hebben hem op een dwaalspoor gebracht, zodat een deel van zijn werk is mislukt, maar zijn hart heeft zich niet vergist.

38. De afgescheidenen

In 1834 schreef Willem de Clerq in zijn dagboek: „In Noord-Nederland kan men een blad horen vallen, alles is zo doods mogelijk".

Men was zeer afkerig van rustverstoring, van dweperij. Deze stemming heerste ook onder de grote meerderheid der predikanten. Hoe komt de burgerlijkheid ons tegemoet in de Pastorie van Mastland, waar de schrijver humoristische schetsen geeft, maar zijns ondanks humoristisch is in de zelfvoldaanheid, waarmee hij zich plaatst boven de boer en de schoolmeester. Wat er onder die kleine mensen omging, daar stond men vreemd en niet zelden laatdunkend tegenover. Die eenvoudigen leefden bij de leer der vaderen en lazen de oude schrijvers. De predikanten daarentegen waren dikwijls liberaal, verlicht en tastten de leer der kerk aan, Brouwer van Maassluis de triniteitsleer, Magnet van Raamsdonk de leer der verzoening, Bentheim Reddingius van Assen de zondeloosheid des Heren. De eenvoudigen, die door een dergelijke prediking niet werden gebouwd, kwamen bijeen in conventikels, waar een preek werd gelezen of door een eenvoudig man werd „geoefend". Van zo'n conventikel, in Bolsward gehouden, kan men een prachtig verslag lezen in de Archiefstukken van de Afscheiding.

Sommige predikanten waren van die conventikels niet gediend en riepen de hulp in van de overheid. Want nog was in ons land van kracht de Code Pénal, die in art. 291 bepaalde:

> Een association van meer dan 20 personen, die dagelijks of op zekere bepaalde tijden bijeenkomst, tot het bespreken van godsdienstige, literaire, politieke of andere onderwerpen, mag zich alleen vormen met toestemming van het gouvernement en met inachtneming van door hetzelve gestelde voorwaarden.

In 1827 verscheen er anoniem een geschriftje: „Adres aan alle mijn Hervormde Geloofsgenooten". Het was een aanval op de organisatie van 1816, die door de koning aan de Hervormde kerk was opgelegd.

Wiselius, de oud-patriot, hoofd van de politie te Amsterdam, moest uitzoeken wie de schrijver was. In de Archiefstukken van de Afscheiding kan men het aardige verhaal lezen van zijn onderzoek, dat met een verrassing eindigde. De auteur was Ds Molenaar van Den Haag. Maar hij heeft het weer een weinig goedgemaakt, door na de ontdekking een briefje aan de koning te schrijven dat hij geen kwade bedoelingen had gehad en de rust niet weer zou verstoren. De koning verklaarde dat hij het boekje met ongenoegen en afkeuring had gelezen, maar dat hij de zaak voor ditmaal zou laten rusten, in het vertrouwen, dat de schrijver zich voortaan zou onthouden van alles, wat de rust in de Hervormde Kerk zou kunnen verstoren en dat hij zich overeenkomstig de wetten en reglementen zal gedragen.

Deze verklaring van de koning werd door het departement toegezonden aan alle kerkeraden. Er zou rust zijn in de kerk en de koning zou er voor zorgen.

Hier hebben we nu reeds de beide elementen, die aan het kerkelijk conflict van 1834 dat eigenaardig aspect geven, de manoeuvres met art. 291 van de Code Pénal en de ijverzucht van de koning over zijn schepping van 1816.

In 1834 geraakte Hendrik de Cock, Hervormd predikant te Ulrum, in conflict met het classicaal bestuur, omdat hij kinderen had gedoopt van ouders, die tot andere gemeenten behoorden. Dat die ouders bij hem kwamen, was niet, omdat zij bijzondere magische kracht toekenden aan de doop, door hem bediend, maar het stond in verband met een term uit het doopsformulier. Daar wordt van de ouders instemming gevraagd met de leer, die in de Christelijke kerk *alhier* geleerd wordt. Dat werd door sommigen zo opgevat, alsof instemming gevraagd werd met de leer van de plaatselijke predikant en daarom lieten rechtzinnige ouders hun kinderen bij de rechtzinnige De Cock dopen. Toen deze zaak hangende was, schreef De Cock een zeer scherpe brochure tegen twee vrijzinnige collega's, „twee wolven, die de schaapskooi van Christus aanvielen". De classis schorste hem toen voor onbepaalde tijd, maar het Provinciale kerkbestuur maakte er twee jaar van. Toen schreef De Cock een woord van aanbeveling en inleiding voor een boekje van een zekere Klok, waarin de officiëel ingevoerde bundel Evangelische gezangen over de hekel werd gehaald. Nu

werd De Cock afgezet, maar de Synode wilde hem nog een kans geven en maakte er een halfjaar schorsing van, gedurende welke tijd hij zich zou kunnen bedenken. In die dagen kreeg hij bezoek van Ds Scholte van Doeveren, die in de gemeente Ulrum een dienst leidde, en om zijn optreden ook werd geschorst. De Cock en Scholte scheidden zich daarop af, d.w.z. zij maakten zich los van het door de koning in 1816 gevormde Genootschap. Zij wilden geen nieuwe gezindheid stichten en stelden dan ook een Acte van Afscheiding en Wederkering. Anderen volgden hun voorbeeld, Van Velzen, Gezelle Meerburg, Van Raalte en Brummelkamp.

Bij de Afgescheidenen te Ulrum werden nu 150 infanteristen ingekwartierd. En aan de Afgescheidenen werd door de regering geen vrijheid van godsdientsoefening toegestaan, op advies van de Synodale Commissie, die verwees naar art. 291 van de Code Pénal. De weigering scheen niet in strijd met de letter van de grondwet, omdat er stond: Aan alle godsdienstige gezindheden, in het Koninkrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend. Dat woord „bestaande" werd het hekje, dat voor de Afgescheidenen dichtviel.

Maar de koning was niet helemaal onwillig. Bij Koninklijk Besluit van 10 December 1835 werd beschikt, dat de Afgescheidenen, als ze een nieuw genootschap vormden, hun stukken bij de koning konden indienen, dan zou er na onderzoek een beslissing kunnen komen. Dit was in zekere zin een uitnodiging. Maar de Afgescheidenen wilden die weg niet inslaan. En dus duurden de vervolgingen voort. Alle samenkomsten, waar meer dan 20 personen bijeen waren, werden verbaliseerd en soms uiteengejaagd. De vervolgden zochten hun toevlucht in schuren en pakhuizen, op een schip op de Loosdrechtse plassen of op de Zuiderzee. Maar de geldboeten werden al hoger, en dikwijls werden de predikanten, die in zulke samenkomsten voorgingen, tot gevangenisstraf veroordeeld en ook de eigenaars van de gebouwen, waar de samenkomsten werden gehouden. Een Zeeuws predikant is in totaal tot 40.000 gld. boete veroordeeld en in Friesland liepen de boeten in korte tijd op tot 18.000 gld. Ook werd in verschillende provincies systematisch gebruik gemaakt van de inkwartiering als een extra kwelling. Twee rechtbanken, die te Heerenveen en te Amsterdam, hebben de Afgescheidenen niet willen veroordelen, omdat zij een dergelijk ingrijpen in de godsdienstvrijheid in strijd achtten met de grondwet. Van Maanen, de minister van Justitie, volkomen een man van de Napoleontische school, ging daar met zijn nota's tegen in.

Het duurde echter niet lang, of de Afgescheidenen vonden een pleitbezorger. Niemand minder dan Groen van Prinsterer nam het

in het openbaar voor hen op. Eerst had hij de koning, in wiens dienst hij een vertrouwenspositie bekleedde, een nota gestuurd, maar hij hoorde er niets van en na maanden van wachten greep hij naar het middel van de publicatie. Hij schreef een brochure: „De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst", en oordeelde, dat die maatregelen niet door de beugel konden. Niemand minder dan Thorbecke schreef een contra-brochure waarin hij wel de inkwartiering als machtsoverschrijding afkeurde, maar overigens de regering principiëel gelijk gaf en de stelling poneerde: *geen kerkgenootschap kan worden opgericht dan met toestemming van de koning*. Een merkwaardige figuur in deze strijd is geweest Maurits van Hall, die de beklaagden voor de rechtbank verdedigde. Het korte leven met veel lijden en innig geluk van deze broeder van de grote opportunist F. A. v. Hall is beschreven in de roman Brandende Harten van Gera Kraan-v.d. Burg. Vaak wordt nòg aldus geredeneerd: er werd tegen de Afgescheidenen streng opgetreden, maar zij maakten het er ook naar, want — ze waren zo hèftig. Alsof heftigheid van staatswege moet worden bestraft. En als men daarmee toch zou beginnen, dan mocht men ook wel eens denken aan de Officier van Justitie te Appingedam, die het in zijn requisitoir tegen de Afgescheidenen betreurde, dat de lijfstraffen waren afgeschaft. Of aan het kamerlid, dat aldus adviseerde: „Ik meen bij alles de Regeering, door de twisten welligt in moeilijkheid gebragt, te mogen verwijzen naar de manier, waarop meer en meer krankzinnigen genezen of verbeterd worden. Zij bestaat in zachtzinnigheid".

Door de nood gedwongen, meende een groot deel der Afgescheidenen eindelijk, dat zij toch maar de weg moesten inslaan, door de koning gewezen. Zij vroegen erkenning en kregen die. Maar een ander deel weigerde en noemde zich de Gereformeerde gemeente onder het kruis.

Toen koning Willem II in 1840 aan de regering kwam, hadden de rechtzinnigen van hem grote verwachtingen, die zich weerspiegelden in het vertrouwen, waarmee Da Costa hem in zijn vijf en twintig jaren tegemoet trad. Inderdaad hielden de dragonades op en de koning greep telkens in, wanneer hij van geweldmaatregelen hoorde. Wel werden er nog boeten opgelegd, maar ook dat verminderde geleidelijk.

Intussen begon het schoolvraagstuk meer naar voren te komen, omdat juist in deze jaren bijna overal de Bijbel van de openbare school verdween. Daar kwam bij de economische nood, voor een deel veroorzaakt door de ramp van de aardappelziekte. En de klacht ging door de Afgescheidenen: God heeft een twist met

Nederland. Zij dachten aan landverhuizing. Sommigen dachten aan Indië, want dan zouden zij blijven onder Nederlandse vlag. Maar de regering moedigde die plannen niet aan en wilde ook geen godsdienstvrijheid beloven. Zo werd er dan besloten, het in Noord-Amerika te proberen. In Arnhem werd een emigratie-vereniging opgericht, waar Van Raalte en zijn zwager Brummelkamp mee in zaten. En hun pogen heeft geleid tot grote resultaten. In een breedvoerig en boeiend werk is het door de Nederlander Van Hinte beschreven. Men besloot tot het vormen van koloniën in Amerika, tot een nederzetting, waarin men bijeen bleef rondom kerk en school, en dus een eigen Nederlands dorpsleven vormde in nog bijna onbewoonde streken in Amerika.

In 1846 begon de grote trek. Het was een zware reis. Bijna allen gingen als tussendeks passagiers, zonder behoorlijke ligging, terwijl zij zelf om de beurt hun potje moesten koken. Er stierven enige kinderen onderweg. Van Raalte had de leiding en koos de plaats van vestiging, een woudgebied in Michigan, zwaar te ontginnen. Het was bijna om de moed te verliezen, en al maar greep de dood toe. „O God, moeten wij dan allen sterven", was de kreet, die tenslotte bij het openbaar gebed niet meer werd verzwegen. Maar toch zetten zij door, en het ene dorp na het andere verrees, terwijl de namen spreken van het oude Vaderland: Holland, Friesland, Groningen, Overijssel, De Graafschap. Ook penetreerden zij sterk in de omliggende Amerikaanse dorpen — Grand Rapids werd zelfs gedeeltelijk een Hollandse stad. Van Raalte bleef de leider en deze veelzijdige en krachtige man was econoom, prediker, dokter, ambtenaar van de Burgerlijke Stand, kortom van alles tegelijk.

Een jaar later trok Scholte met een groep Afgescheidenen naar Amerika, op 4 gehuurde schepen. Het waren 800 à 900 man, waaronder meer bemiddelden dan bij de groep Van Raalte. Zij kochten een deel van de prairie in Iowa en begonnen met een gebied, nog groter dan de Beemster. Daar werd een stad uitgelegd, die de naam Pella kreeg. Pella is oorspronkelijk een stadje in Transjordanië, waarheen de Christenen uit Jeruzalem de wijk namen, voordat de stad werd verwoest. Ook deze kolonie had met grote moeilijkheden te kampen en hier waren de sprinkhanen het grote euvel. Maar het ging vooruit, de dochter-kolonie werd gesticht, die de naam Oranje-city kreeg. Vooral Hospers was een zaakkundig en krachtig leider en bracht de koloniën in Iowa tot grote bloei. Geleidelijk kregen ook de kolonisten hier politieke invloed, een enkele maal zelfs door een soort coup d'état.

Deze kolonisatie is niet de enige geweest. Men kan bij Van Hinte nalezen, dat er ook R.K. en Doopsgezinde koloniën zijn ge-

sticht, maar zij waren minder talrijk. De kolonisatie der Afgescheidenen is tragisch en verkwikkend tegelijk. Het waren tot op zekere hoogte uitgeworpenen, die het vaderland verlieten, mensen, die geestelijk zich niet konden ontplooien door de schuld van een regime, dat geen voldoende eerbied voor de vrijheid had. Verheugend, omdat daar in het Verre Westen een krachtsontplooiing mogelijk blijkt, die tot in geslachten doorwerkt. En dat door de groep mensen, die uit een land komen, waar het persoonlijk initiatief schijnt dood te kwijnen. Het is meer gezien en opgemerkt. Het leven kan hier in het polderland zich zelf verteren in kleine dingen, maar als het naar buiten uittrekt en zich een weg baant in de vreemde, dan blijkt het een verbazende reserve te hebben, die dan wordt ingezet. En ook nog om andere reden is deze kolonisatie ons tot verheuging. Deze mensen verlieten met weemoed in het hart het land en waren liever onder eigen vlag gebleven, al waren ze in dit land hard aangepakt. Maar toen ze burgers van Amerika werden, toen hebben ze hun nieuwe koloniën namen gegeven met een rijke traditie; Orange, Nassau, Holland, William... En het is een les en een spel van de historie tegelijk, als later de President van de Verenigde Staten als gezant in Den Haag benoemt mr Diekema, de kleinzoon van een van deze kolonisten. En evenzo is het treffend, dat in de tijd van ballingschap Prinses Juliana deze koloniën heeft bezocht.

Onze taal sterft er uit, al wordt zij gesteund door het gebruik van de Staten-Bijbel. Maar mensen van een eigen type blijven deze kolonisten toch en zij horen toch eigenlijk nog bij ons. Want als wij hun geschiedenis lezen, dan is er vreugde bij ons, dat deze mensen die een weg gingen, die van de onze afbuigt, meedroegen in hun settlements de onwaardeerbare schat van de trouw.

39. Dragers van beginselen

De 7de October 1840 deed koning Willem I afstand van de regering. Een maand tevoren waren een aantal wijzigingen in de grondwet goedgekeurd door de beide kamers. Er was nogal wat over te doen geweest. De kamer wilde ministeriële verantwoordelijkheid, de koning alleen wijzigingen, noodzakelijk geworden door de scheiding. Er kwam nu wel strafrechtelijke verantwoordelijkheid maar geen staatsrechtelijke verantwoordelijkheid van de minister. En ook niet het noodzakelijk complement van het laatste, nl. de ont-

bindbaarheid van de kamer. De „dubbele kamer" kwam bijeen in Augustus 1840. Door de Provinciale Staten van Holland waren daarin gekozen twee markante figuren, nl. Groen van Prinsterer en Thorbecke. Zij gaven aan het debat een bijzondere betekenis. Want bij dit debat begint een belangrijk stuk van onze parlementaire geschiedenis en van hier kunnen lijnen worden doorgetrokken tot heden.

Tussen beide staatslieden hebben banden van vriendschap bestaan en altijd waren zij hoffelijk tegen elkaar in het debat. In de laatste jaren van hun leven, toen de lijnen van elkaar waren gebogen, hebben zij toch veel aan elkaar gedacht, deze beide grote Nederlanders. In de correspondentie tussen Groen en Kuyper, die ons Groen leert kennen in zijn ouderdom, zien we duidelijk, hoe het heengaan van Thorbecke hem heeft getroffen. Ook de correspondentie van Thorbecke is merkwaardig en daarbij gaat er een eigen waardige bekoring uit van de brieven, die hij schreef aan zijn verloofde en vrouw. Een stroeve, steile man, zo stellen we ons Thorbecke voor, maar in deze brieven is hij gegrepen door de jonge kracht van de romantiek en horen wij soms zelfs een sentimenteel geluid. Thorbecke is trouwens meer kind van zijn tijd dan Groen; de laatste is classicus, de eerste romanticus, tot op zekere hoogte. Thorbecke is geestelijk gerijpt in Duitsland, Groen is sterk beïnvloed door het Frans-Zwitserse Reveil.

Thorbecke is wijsgerig een volgeling van Krause, de liberale idealist, de man van het pantheïsme, van het al-in-God en God-in-al. Achter de tijdelijke dingen geloofde hij het Wezen, het Absolute, het éne Wezen, dat door de mens wordt gezocht en gevonden. Op die overtuiging rustte bij Thorbecke het Christendom *boven* geloofsverdeeldheid. Daarmee bedoelde hij niet de grootste gemene deler van de verschillende confessies. Want, zo redeneerde hij, wij bezitten het hoogste niet an und für sich, maar in zijn openbaring, verdeeld en verbrokkeld.

Groen zette boven zijn program: daar staat geschreven en daar is geschied. Maar die twee worden daarom niet gecoördineerd gedacht. Het eerste is altijd primair. Uitgangspunt is, dat God zich heeft geopenbaard. In zijn Woord, de Bijbel, worden de normen gegeven van gezag en vrijheid, recht en zedelijkheid.

Daaruit volgt nu ook een groot verschil ten opzichte van de Christelijke school. Als Groen pleit voor een Christelijke school, dan zegt Thorbecke: de school is al christelijk. Het Christendom *is* er, het is in onze maatschappij overal, het doordringt alles gelijk de lucht, die wij inademen.

Maar Groen antwoordt: de school is alleen Christelijk, als de

Bijbel er gezag heeft, als Christus er wordt geëerd als de Godmens, kortom, als de belijdenis der Christelijke kerk wordt aanvaard.

Maar Thorbecke vindt dat een verbijzondering van het vraagstuk, die hij niet kan aanvaarden. Ik heb dit laten zien, om mijn stelling toe te lichten, dat Groen en Thorbecke nog leven in de vragen van deze tijd.

Er is meer.

Het Duitse liberalisme heeft onder invloed van Christiaan Wolff iets behouden van het verlichte despotisme. In die zin was Koning Willem I ook liberaal. Wolff heef betoogd, dat de staat de onderdanen moet dwingen, om hun bestwil. In zijn verste consequentie leidt dit er toe, dat de staat denkt voor de onderdanen. Na 1870 is in Duitsland de opvoeding van het volk dan ook in sterke mate ter hand genomen, van boven af, door maatregelen. Maszregeln is een Duits werkwoord. Thorbecke stond, wat dit betreft, dichter bij het Engelse liberalisme, dat het opnam voor de vrijheid. Hij schrijft: „Een eerste wet voor de regering des Staats is onthouding. Onthouding van hetgeen zijn roeping als regtsvereeniging te buiten gaat. Het zijn in wezen, bestemming en middelen andere levensmagten dan de staatsmagt, welke de kerk, het onderwijs, wetenschap, kunst, maatschappelijk te vormen en te besturen hebben: magten, in wier sfeer burgerlijk overheidsgezag of dwang niet te pas komt."

Men vergunne mij hierbij een opmerking. Wij hebben jaren gekend, dat het liberalisme zeer invloedrijk was. Later is het enorm verzwakt. Het heeft niet blijvend de positie kunnen veroveren, die het liberalisme in Engeland heeft, waar het nog een sterke politieke factor is, al bezet het door de driehoeksverkiezingen maar weinig zetels in het parlement. Het is mijn overtuiging, dat een van de oorzaken van het verval van het liberalisme is geweest, dat het te weinig Thorbecke volgde, daardoor te weinig koers hield en in opportunisme verviel. Het is daarom zo verheugend, dat in de laatste tijd er zoveel belangstelling is voor de grote politieke figuur.

Zoals het leven van Thorbecke tragisch eindigt door de felonie van velen zijner volgelingen, zo heeft ook Groen iets tragisch in zijn strijd. Hij heeft altijd weer gehoopt op de vrienden uit aristocratische kringen, die de nationale traditie zouden doen voortleven, bezield door de vroomheid en het sociaal gevoel van het Réveil. Zijn bittere teleurstelling is altijd weer, dat deze vrienden het niet verder brachten dan tot onvruchtbaar, slap, ordinair conservatisme. Totdat hij geheel met hen brak.

Beiden, Groen en Thorbecke, vonden naast de teleurstelling, die de vrienden en volgelingen hun bereidden, ook troost in de sym-

pathie en de trouw van anderen. Thorbecke vond vrienden, in Twente, in Deventer, die hem noodden als gast. Groen vond steun in de trouw der kleine luyden, die zich links en verlegen gedroegen in zijn deftig huis, maar die hem op hun wijze kwamen tonen, wat trouw was.

De levensgeschiedenis van deze mannen is van grote betekenis; zij maakt ons nog innerlijk sterker. Hun uiteenzettingen in 1840 gingen ver uit boven de aanhangige wetsontwerpen. Groen had reeds eerder een brochure geschreven: Bijdrage tot de herziening der grondwet in Nederlandse zin. Allereerst zet hij uiteen, dat een grondwet... eigenlijk bijzaak is. Hoofdzaak is de geest, waaruit gehandeld wordt. De apathie der massa wordt niet door een grondwetsherziening veranderd. De grondwet van 1815 heeft volgens Groen geen nationale betekenis. Zij is geïmporteerd. Maar hoe Groen zich een herziening in Nederlandse zin voorstelt, is niet erg concreet uitgewerkt. Dat is vaker bij hem het geval. Wel wijst hij telkens op de noodzakelijkheid van een sterk gezag èn een goed gewaarborgde vrijheid. Thorbecke had in zijn aantekening op de grondwet reeds betoogd, dat de 3 elementen ontbraken, om de grondwet aan haar doel te doen beantwoorden: de ontbindbaarheid der kamers, de verantwoordelijkheid der ministers en de rechtstreekse verkiezingen. Dat is ook weer een merkwaardig verschil: Groen komt met ideeën en Thorbecke met voorstellen.

Zo hadden Thorbecke en Groen elkaar ontmoet in het jaar, dat Willem II de regering aanvaardde. Hij heeft slechts negen jaar geregeerd. Een ridderlijk man, een uitstekend ruiter, een man van het spontane gebaar. Hij heeft grote betekenis voor Brabant; toen eerst zijn er banden gelegd tussen de Brabantse bevolking en het Huis van Oranje. De vriendschappelijke verhouding tot pastoor Zwijsen heeft daarbij een rol gespeeld.

Wie de stukken leest, door de Koning gewisseld met de gouverneurs der provinciën, die valt het op, hoe zeer het 's konings bedoeling is, tegemoet te komen aan gemoedsbezwaren. Aan het gewelddadig optreden tegen de Afgescheidenen maakt hij een einde. Als de Rooms Katholieken ergens te klagen hebben over achteruitzetting, neemt hij terstond maatregelen. Ook de bezwaren op schoolgebied hebben zijn belangstelling, en hij laat zich daaromtrent voorlichten door een commissie, waarin o.a. Groen van Prinsterer en Monseigneur van Wyckersloot zitting hadden. Het gevolg was het K.B. van 1842, dat bepaalde: 1°. wanneer de vergunning tot stichting van een bijzondere school wordt geweigerd door de gemeentelijke autoriteiten, is er hoger beroep mogelijk op Gede-

puteerde Staten; 2°. bij de keuze der onderwijzers zal men zoveel mogelijk rekening houden met de godsdienstige overtuiging der ouders; geestelijken kunnen inzage krijgen van de lijst van schoolboeken, en bezwaren inbrengen, wanneer enig boek hun in godsdienstig opzicht niet geschikt voorkomt. Dit K.B. heeft niet de gevolgen gehad, die er van werden gehoopt. Hoe grote moeite het kostte om een bijzondere school te stichten, geheel voor eigen rekening, blijkt uit het feit, dat het in Den Haag geprobeerd is onder leiding van Groen, sedert 1843, en dat het eerst gelukt is na de grondwetsherziening van 1848, toen autorisatie niet meer nodig was. En wat het toezicht op de boekjes betreft, dit had tengevolge, dat àlles, wat een positief Christelijke klank had, verdween. Er bleef niets over dan de neutraliteit. Al dichter kwam de openbare school bij het ideaal, dat later door een liberaal kamerlid aldus is omschreven „als ik een les op een openbare school bijwoon, moet ik niet kunen merken, of de man voor de klas een Christen, een Jood of een Mohammedaan is."

Het koninklijk besluit van 1842 mag men beschouwen als een poging, om het „verlichte despotisme" van Willem I te herzien. Ook de financiële maatregelen van 1843 stonden nauw in verband met de politiek van de eerste koning. De status quo had zoveel financiële offers gekost, dat het crediet van de staat was geschokt. Er moesten ingrijpende maatregelen worden genomen en dit is inderdaad geschied onder leiding van minister Van Hall. Hij is een van de merkwaardige figuren uit onze parlementaire geschiedenis. In vele opzichten een opportunist, en daarbij een advocaat die buitengewoon handig kon manoeuvreren. Hij heeft het „eskader" wetten ingediend, dat het staatscrediet moest herstellen en het ook heeft gedaan. Er kwam een vrijwillige lening van 127 millioen gulden, maar met een stok achter de deur: een gedwongen heffing. De lening slaagde en men mag zeggen, dat Van Hall hier een gelukkige hand heeft gehad. Eigenaardig is, dat er in het land in sommige kringen zo heftig tegen deze maatregelen werd geageerd. Het kamerlid voor Franeker werd zelfs door te hoop gelopen burgers bedreigd.

De financiële kwestie was te gecompliceerder, omdat zij niet losgemaakt kon worden van de politieke. Onder koning Willem I waren de staatsfinanciën grotendeels onttrokken geweest aan de contrôle van het parlement en velen wilden meteen ook maatregelen zien getroffen, die een behoorlijk toezicht waarborgden. Een jaar later, in 1844, kwam het gehele politieke vraagstuk voorlopig aan de orde, toen negen kamerleden een initiatief-voorstel indienden tot herziening van de grondwet. Onder deze negen was Thor-

becke. De Kamer besloot echter met 34 tegen 21 stemmen, het ontwerp niet te behandelen, omdat zij meende dat het initiatief tot zulk een belangrijke herziening van de Koning behoorde uit te gaan. In 1845 werd Thorbecke niet herkozen; hij moest het met 36 tegen 40 stemmen afleggen tegen van Rijckevorsel.

Maar er waren woorden gesproken, die niet in het ijle zouden wegsterven. Dit alles is een voorspel. Er groeide een partijformatie, door de principiële strijd tussen Groen en Thorbecke, een strijd, die diepe, fundamentele verschillen blootlegde. Dat heeft aan de verdere parlementaire geschiedenis een strijdkarakter gegeven, soms verheven, als bij het debat tussen Van der Vlugt en Kuyper, soms ook klein, niet zelden scherp en ook wel bitter. Wij moeten dit aanvaarden. Principiële strijd zal er blijven. Maar het mag geen strijd zijn *om de macht*. En hij moet gevoerd worden op de basis van de vrijheid.

40. Thorbecke en de Koning

De 20ste Februari 1848 ging het bericht door Europa, dat in Parijs weer revolutie was uitgebroken. De Tuillerieën bestormd, de koning op de vlucht, de republiek uitgeroepen — dat riep overal visioenen wakker, die onrustig maakten.

De 29ste Februari kwam in Den Haag een kabinetsraad bijeen, waarbij ook de kroonprins en Prins Frederik aanwezig waren. De koning had persoonlijk niets te vrezen. Maar wèl was er beduchtheid, dat het in België mis zou gaan. Koning Leopold I was er niet populair en hij had geleund tegen de Franse koning. De verhouding tot Nederland was niet van een vriendschappelijke aard geweest, de laatste jaren. België voerde een actieve handelspolitiek om de handel van Antwerpen te bevorderen boven de Hollandse. Merkwaardig is daarbij, dat er een zekere tegenstelling openbaar werd tussen de belangen van Antwerpen en het Luikse industriegebied. Nu leefde er in het Zuiden nog altijd een zekere sympathie voor onze koning en hoe scherper de critiek op koning Leopold, hoe meer de naam Willem II in België iets betekende. Zo groeide bij onze koning de gedachte, dat er eindelijk toch wel iets in België kon groeien voor hem.

Maar na de kabinetsraad gaf hij blijk van een verrassende opvatting. Nu koning Leopold misschien gevaar liep, meegesleurd te worden in de val van Lodewijk Philips, moest Nederland een

ruggesteun zijn voor België en diens koning. Willem II stak Leopold de hand toe en nam het initiatief tot een vertrouwelijke briefwisseling. Onze koning ontwikkelt daarin een nieuwe, belangrijke gedachte. Hij liquideert als het ware het conflict van 1830. Beide landen, zo is zijn gedachte, moeten in deze onrustige tijden samen in Europa een morele kracht vormen. En in het licht van deze opvattingen kreeg de gedeeltelijke mobilisatie, die in Nederland gelast werd, een speciale betekenis. Ons leger had tot niet openlijk uitgesproken taak, de Belgen in de rug te dekken.

Zij hebben dit nobele en spontane gebaar van Willem II niet naar behoren geapprecieërd. Zij meenden er zelfs een bewijs van zwakheid in te mogen zien en ze trachtten er dan ook bij onderhandelingen over nog hangende kwesties een voordeeltje uit te slaan.

De 13de Maart ontbood Willem II de voorzitter van de Tweede Kamer, Boreel van Hogelanden bij zich en verraste hem met de mededeling, dat hij bereid was tot een ingrijpende grondwetsherziening. Er waren reeds voorstellen aanhangig maar die betroffen alleen technische herzieningen en de koning wist, dat deze herzieningen in brede kring onvoldoende werden geacht. De koning wilde nu verder gaan. Boreel van Hogelanden kon dat aan de Kamer meedelen, en er aan toevoegen, dat de koning hoopte op een spoedig resultaat.

Deze stap is een daad van de koning persoonlijk, buiten de ministers om. Boreel at 's avonds bij de kroonprins en die wist toen nog van niets; de ministers hoorden het van derden. De koning deelde zijn opvatting persoonlijk aan de gezanten mede onder toevoeging van de zeer bekend geworden woorden „Gij ziet voor u een man, die in 24 uren van zéér conservatief zéér liberaal is geworden".

Natuurlijk voelden de ministers zich gepasseerd en zij vroegen dan ook ontslag. Het werd hun onmiddellijk verleend, met het verzoek, de lopende zaken te blijven waarnemen. De menigte bracht de koning een ovatie.

De 17de Maart verscheen er een Koninklijk Besluit, zonder handtekening van een minister, waarbij een commissie werd benoemd, om de grondwetsherziening voor te bereiden. Leden waren Thorbecke, Luzac, Kempenaer, Donker Curtius en Storm.

De laatste was een Katholieke Brabander, de overige vier waren liberaal en alleen Luzac en Kempenaer waren kamerleden. De commissie kreeg meteen nòg een officiële opdracht: zij zou de koning moeten adviseren over de vorming van een nieuw ministerie. In die laatste opdracht is de commissie niet geslaagd en

daardoor kwam de koning in een gevaarlijke positie. Hij stuurde heel duidelijk in liberale richting, maar zou bij deze politiek toch zo gauw mogelijk door een ministerie gedekt moeten worden. Maar een ministerie Thorbecke zou in den lande op groot wantrouwen stuiten. Volgens sommigen was de Professor zelfs een republikein.

Toen de koning nu in de impasse geraakt was, zocht hij steun bij graaf Schimmelpenninck, een zoon van Rutger Jan, die toen gezant in Londen was. Schimmelpenninck was wel bereid, minister te worden, maar dan moest hij de leiding hebben, formateur worden, en ook bij de grondwetsherziening zijn ideeën kunnen verwezenlijken, nl. een herziening in de geest van het Engelse parlementaire stelsel. Nu werd de zaak werkelijk ingewikkeld, want Schimmelpenninck werd formateur. De commissie werkte aan haar plan, in opdracht des konings, en de minister bezon zich op zijn eigen plannen. Maar in zijn kabinet had hij twee leden van de commissie, nl. Donker Curtius en Luzac. Thorbecke natuurlijk niet, dat zou direct een gevecht om de leiding geven en bovendien was de verhouding persoonlijk niet goed. Schimmelpenninck had een boek geschreven over zijn vader en Thorbecke had er een knorrige recensie over gepubliceerd.

De 11de April bracht de commissie-Thorbecke het resultaat van haar werk bij de koning, en kreeg verlof, het door de druk openbaar te maken, op staatskosten. Ook dit geschiedde weer buiten het ministerie om.

Dat ministerie zou nu het plan van de commissie klaar moeten maken in de vorm van wetsontwerpen. Als... Schimmelpenninck bereid was, zijn eigen plannen op te offeren. Maar hij was daartoe niet bereid; deze herziening wilde hij niet. En weer geeft de Koning de beslissing in liberale richting, want hij wenst wél de herziening naar de plannen der commissie. En de overige ministers vallen Schimmelpenninck af en scharen zich achter de koning; de graaf verdwijnt van het politieke toneel. Donker Curtius wordt leider van het ministerie en de 19de Juni worden de ontwerpen ingediend.

Slechts op één punt ontstond er principiële strijd met de Kamer, nl. op dat van het onderwijs.

De commissie en aanvankelijk ook de regering stelde voor, dat de grondwet alleen zou bepalen: „De inrigting van het publiek onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld. Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid der onderwijzers en het toezigt der overheid, door de wet te regelen."

Successievelijk werden hier twee bepalingen aan toegevoegd, nl. 1°. het openbaar onderwijs is een voorwerp van aanhoudende zorg

van de regering; 2°. er wordt overal in het rijk van overheidswege voldoende lager onderwijs gegeven.

De betekenis van deze aanvullingen is, dat zij de regering in een *strijdpositie* plaatsten. In Thorbeckes ontwerp bestond er bij de regering geen voorkeur voor openbaar of bijzonder onderwijs. Nu werd aan de regering een bepaalde activiteit voorgeschreven. *Overal* en *voldoende*, dat was bovendien rekbaar. Dat is dan ook gebleken; in Friesland, in de gemeente Wonseradeel, zijn openbare scholen gesticht met 2 tot 5 leerlingen. Natuurlijk was dat een exces, maar de regel was toch, dat de staat zou ijveren voor het openbaar onderwijs. Deze gang van zaken heeft aan de schoolstrijd een bitter karakter gegeven. De promotors van deze bepalingen moet men zoeken in de conservatieve hoek, waarbij het Nut als secundant optrad. En het motief was vrees voor Rome. Vrees, dat in sommige streken het onderwijs beheerst zou worden door de geestelijkheid. Dáárom moet de staat de taak hebben, óveral voor voldoende lager onderwijs te zorgen.

Overigens verenigde de Tweede Kamer zich met de voorstellen der commissie. Ook de Eerste Kamer, hoewel zeer conservatief, heeft ze geslikt. Weer was het de Koning, die in deze richting dreef. Hij wilde de ontwerpen in het Staatsblad zien. Als de Kamers niet wilden, zou hij desnoods zorgen voor een geoctroyeerde grondwet.

Drie belangrijke punten bracht deze grondwetsherziening, nl. 1°. de staatsrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid; 2°. de ontbindbaarheid der Kamers; 3°. rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer. De Tweede Kamer kreeg het recht van *amendenment*. Daardoor kon nu een wet tot stand komen in volledig *overleg* tussen regering en Staten-Generaal. Het recht van amendement kan ook, door verkeerd gebruik, de positie van de Kamer wijzigen, zodat zij niet meer allereerst volksvertegenwoordiging is, maar meer een technisch college, dat met de regering aan de redactie van de wetten doktert, en meer aandacht schenkt aan de *techniek* van de wetgeving dan aan het concretiseren van wat er onder het het volk leeft.

De rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer leidden tot het districten-stelsel. Wanneer men dat stelsel vergelijkt met dat der evenredige vertegenwoordiging, dan gaat die vergelijking meestal over de meerdere of mindere billijkheid. Maar er wordt te weinig aandacht aan gewijd, dat deze districten soms zeer willekeurige en zonderlinge combinaties waren van gemeenten. Soms lag een district in twee provinciën. En toen de meervoudige districten verdwenen, kreeg men in de grote steden districten met een

Romeins cijfer genummerd, uitgetekend op een stedelijke plattegrond, maar zuiver administratieve eenheden. Wat zegt ons dat: de afgevaardigde van Amsterdam III? Toen de leden van de Tweede Kamer nog door de Provinciale Staten werden gekozen, was dat anders. In correspondentie van voor 1848 wordt soms gesproken over de Friezen, de Brabanders, enz. als groepen van Kamerleden. Dat zei wat meer dan die genummerde districten en hun geachte afgevaardigden. Ik heb hierop gewezen, omdat sommige tegenstanders der evenredige vertegenwoordiging wel eens de lof van het districten-stelsel zingen op deze wijze, dat er toen zoveel meer contact was tussen de kiezer en de afgevaardigde. Die lof moet enigszins getemperd worden door deze opmerking over het mechanische van de districten-indeling.

De herziening van 1848 heeft ook de laatste herinnering aan de standenstaat doen verdwijnen. De Provinciale Staten werden nu rechtstreeks gekozen, en er was geen sprake meer van een eigen positie der ridderschap bij die verkiezingen. Ook het verschil tussen steden en plattelandsgemeenten verviel. Voortaan was Amsterdam een burgerlijke gemeente en Ambt-Vollenhove ook.

Kiezer was alleen hij, die een bepaalde som in de belasting betaalde. Dit census-kiesrecht is door de politieke propaganda wel mammon-kiesrecht genoemd. Het trok een grens tussen de burgers, tussen de actieve en de passieve burgers. Het is in het geheel niet te waarderen, als men niet let op de relatie, die er tussen dit censuskiesrecht bestaat en de oude functie van de kamers. Het was immers aanvankelijk vooral hun taak, zich te verzetten als de burger te veel geplukt dreigde te worden. De Staten hielden de koorden van de beurs en keken toe, wat er met het geld gebeurde. In een dergelijke situatie is het denkbaar, dat zij, die voor dat geld behoorlijk mee betalen, in de eerste plaats in aanmerking komen, om de contrôle te kiezen. Later is de situatie geheel veranderd, en hebben we tijden gekend, dat de volksvertegenwoordiging heftig aandrong op verhoging der uitgaven en de regering zich daartegen taai verzette. In de lijn van het censuskiesrecht lag ook, dat de leden in de Eerste Kamer, die voortaan gekozen zouden worden *door* de Provinciale Staten, gekozen moesten worden *uit* de hoogst aangeslagenen in de belastingen. Het is een van de bezwaren van Groen van Prinsterer geweest, dat ook nu weer de gewestelijke besturen niet die zelfstandigheid kregen, die hij voor een gezond politiek leven noodzakelijk achtte.

De band tussen kerk en staat werd in 1848 losgemaakt, in die zin, dat de kerk zonder enige inmenging van de staat haar eigen organisatie en bestuur zou kunnen regelen.

Het waren wel grote dingen, die Wilem II in 1848 ter hand nam. En de vraag dringt zich op: *waarom* heeft de koning dit gedaan?

Er zijn allerlei gissingen gedaan. Maar de koning heeft het zèlf nooit gezegd, hoe impulsief hij anders ook kon zijn. Misschien zal er later uit het Koninklijk Huisarchief nog iets openbaar worden over dit punt.

Waarschijnlijk is er alleen een goede oplossing te vinden, als men maar éénzelfde motief zoekt voor de plotseling zo vriendelijke houding jegens België en zijn plotseling stuwen in liberale richting. En dan is het waarschijnlijk, dat hij zo gehandeld heeft uit bezorgdheid voor zijn dynastie. Reeds een jaar wist hij, dat hij aan een hartkwaal leed. Hij was een man van de dag. De kroonprins miste de populariteit, waarin hij zich verheugde. En om nu te voorkomen, dat diens bewind zou beginnen met gevaarlijke spanningen, heeft hij doelbewust, zij het ook niet altijd beleidvol, er voor gezorgd, dat de kwade posten in de erfenis van Willem I werden geliquideerd. Dat de verhouding met België normaal werd en dat er geen klachten meer konden vallen over een persoonlijk gouvernement van de koning.

Het is de grote daad uit het leven van koning Willem II, als we het zo maar bezien. Als we letten op de onconstitutionele wijze, waarop hij het initiatief nam, dan zeggen we: hoe vreemd, hoe onbeheerst zelfs. Maar als dit er achter zit, dan betekent het een afscheid, waarvoor we eerbied hebben. En dan treft ons het tafereel op de 13de Februari 1849, als de koning de nieuwe kamers gaat openen. Hij rijdt er weer te paard heen; hij is nu eenmaal geen man, om zich in een koets te laten rijden. Daar gaat hij, de zwierige ruiter op zijn zwarte hengst! Hij luidt een nieuwe epriode in. En onder de parlementsleden zitten er twee, met markante koppen, die het debat dikwijls zullen beheersen, Thorbecke en Groen. En het adres van antwoord bevat deze schone woorden:

„De Natie, Sire! kan niet vergeten, dat Gij het zijt, die haar riept tot uitoefening van het regt, waaruit wij onzen oorsprong ontlenen. Wij schatten ons gelukkig u hiervoer de hulde harer erkentelijkheid te mogen brengen. Koning en volk zijn tot elkander genaderd; en in deze overtuiging sluiten wij ons om Uwe Majesteit, om het nieuwe tijdperk, dat gij opendet, moedig, met vertrouwen op de Goddelijke zegen in te treden."

En ruim een maand later, 17 Maart 1849, stierf de koning plotseling te Tilburg.

Hoe zeer verschilde deze koning van zijn vader. De vader was een man van grote perspectieven en fatale vergissingen, een onvermoeid werker, en hij is heengegaan als een eenzaam man

en in de vreemde gestorven.

Willem II was een man van weinig vastheid, zonder strakke lijnen, ridderlijk en avontuurlijk, maar een man, die de weg wist te vinden naar het hart van het volk, zo zelfs, dat na zijn dood onder dat volk vreemde verhalen liepen, als zou de koning nog leven. Het afscheid was te snel en te onverwacht gekomen. Maar zoals we het nu vermoeden, was het van 's konings kant niet onverwacht, maar reeds een jaar lang voorbereid.

41. Het conservatisme wint

In politiek opzicht was het jaar 1849 een merkwaardig jaar. De 13de Februari kwam de nieuwe Kamer bijeen, in meerderheid liberaal. Het ministerie, met mannen als Donker Curtius en De Kempenaer was ook liberaal. En toch boterde het niet. Het ministerie lag steeds weer met de liberale meerderheid overhoop.

De grote oorzaak is, dat de liberalen nog moesten leren, zich als regerings-meerderheid te gedragen. Zij gedroegen zich oppositioneel: Er was gebrek aan zelfbeheersing.

Een parlementair kabinet steunt op de working majority in het parlement. Tegenover die meerderheid staat de oppositie, de minderheid; *zij* heeft een bijzonder critische functie. Hier, in 1849, nam de meerderheid die functie over.

Zij beging daarbij een ernstige misslag. Aan de orde was een nieuwe regeling van kroon- en staatsdomeinen, en bij die gelegenheid stelde Thorbecke voor, bij de wet te bepalen, dat óók van het *kroon*domein een jaarlijks verslag zou worden uitgebracht aan de Staten-Generaal. Het ministerie vond het voorstel niet alleen in strijd met de wet, maar ook ongepast. Tòch ging de Kamer met Thorbecke mee, maar de Eerste Kamer verwierp het voorstel. Deze actie heeft Thorbecke veel kwaad gedaan. Het was een onvriendelijke daad jegens de Koning persoonlijk en het versterkte sommigen in hun vermoeden, dat Thorbecke toch eigenlijk een republikein was.

In de herfst van 1849 bezweek het ministerie De Kempenaer. Het adres van antwoord gaf het de genadeslag.

Willem III trad nu voor het eerst op als de koning, die de kabinetsformateur kiest. En hij koos Thorbecke. En dat niet zo, dat de keus hem werd opgedrongen. Hij koos zelfstandig en bewust.

Thorbecke was de nieuwe leider van het kabinet. Naast hem traden in dit ministerie geen belangrijke figuren op. Ook in de Kamer had hij een sterk persoonlijk overwicht, en verschillende conservatieven, o.a. Van Hall, toonden toenadering. Groen daarentegen voerde een strenge oppositie, niet zozeer tegen bepaalde voorstellen, alswel tegen de geest, waarin geregeerd werd.

„Wacht op onze daden", had Thorbecke gezegd. Een fier woord, aldus Van Rijssens. Maar — het ministerie gaf géén program. Dat mag alléén geapprecieerd worden, als men let op het exceptionele karakter van het kabinet. In de organieke wetten, die overeenkomstig de grondwet moesten worden ingediend, lag al een program. Maar in normale omstandigheden komt een parlementair ministerie met een program.

Ook nu weer maakte de liberale meerderheid tegenover de regering vrijmoedig gebruik van het recht van amendement. Vooral de Groninger liberalen waren actief. Dit gewest heeft heel wat krachtige, en soms radicale figuren van liberale beginselen naar het parlement afgevaardigd: Cremers, Dullert, Geertsema, Thorbecke voor enige tijd, S. van Houten en Goeman Borgesius. Een van de Groninger afgevaardigden, Reinders, had in 1851 succes met zijn pogingen om het tafelgeld van de minister van buitenlandse zaken niet meer uit te keren. Weer een onvriendelijke daad van de regeringsmeerderheid jegens de minister. De Groningers vonden trouwens het gehele staatsbudget véél te hoog. Een rijksbegroting van 70 millioen gulden per jaar was alleen mogelijk, zo vond men, door de zaken voor een land als het onze véél te royaal op te zetten. Vooral op defensie moest worden bezuinigd. Had niet de grote econoom Cobden voorspeld, dat er tientallen van jaren geen oorlog meer te verwachten was?

Thorbecke heeft in deze periode hard gewerkt. De kieswet, de provinciale wet en de gemeentewet zijn daarvan beroemde voorbeelden.

Tegen de provinciale wet kwam Groen sterk in verzet, omdat de provincie er nog te weinig zelfstandigheid door kreeg. De gemeentewet is een buitengewoon goed geslaagd voorbeeld van wetgeving; tientallen van jaren bleef zij ongewijzigd; — wat meer betekent — zij heeft de mogelijkheid geboden, dat de gemeenten kwamen tot een stevige ontwikkeling van autonomie en zelfbestuur.

De scheepvaartwetten waren een stap in de richting van de vrijhandel en brachten een tegenstelling tussen Amsterdam en Rotterdam openbaar. De afgevaardigde Rijckevorsel pleitte in de geest van Rotterdam en in de lijn van Van Hogendorp vóór; Amsterdam had bezwaren.

Ook in bestuurszaken is de straffe hand van Thorbecke merkbaar. Een merkwaardig geval was het ontslag van de Commissaris des Konings in Gelderland, baron Schimmelpenninck van der Oye, een ontslag dat tegen de zin van de Koning werd doorgedreven. Het geval is veel besproken, nog kort voor de oorlog in Themis en in de Gids.

Er kwamen ook principiële vraagstukken aan de orde. Heel belangrijk was in dit opzicht het wetsontwerp op het armbestuur. Het bedoelde de gehele armverzorging, ook die der kerk, te brengen onder staatscontrôle. Oók die der kerk. Dat betekende een aanval op de positie der diaconie. Want zij is niet een soort stichting tot beoefening der liefdadigheid, maar een kerkelijk ambt. De inzameling is een deel van de eredienst, het uitreiken aan de behoeftigen is uitvoering van het bevel van Christus. Daarover màg de Staat niet mee gaan regelen. Hier kwam een liberalisme tot uiting, dat on-Nederlands is. En terecht zei Groen van Prinsterer:

„Ik acht, dat wij omtrent hetgeen op dezen bodem nationaal is, niet in onzekerheid zijn. Nationaal is hier altijd geweest vrijheid, verdraagzaamheid, eerbiediging van hetgeen den godsdienst betreft; en wanneer een politieke rigting daarmede niet vereenigbaar is, beweer ik, dat ze anti-nationaal is. Zij is dit, omdat zij aan de natie ontneemt, hetgeen voor de ware vorming en de veerkracht der natie vereischt wordt".

Een stroom van adressen protesteerde tegen dit ontwerp. Dat van de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Arnhem onder leiding van Ds Brummelkamp voegde bij het protest de verklaring, dat hij, mocht het ontwerp wet worden, daaraan niet zou gehoorzamen. Ook vele liberalen waren verontrust.

Een andere principiële kwestie betrof de vrijheid der Hervormde Kerk. In 1816 was een reglement opgelegd, maar in 1848 was in de grondwet vastgesteld, dat ieder kerkgenootschap volle vrijheid had, haar eigen zaken te regelen. Toen nu de Hervormde Kerk in 1852 een nieuw reglement had ontworpen, werd het door de regering goedgekeurd, maar onder het maken van een elftal reserves. Volledige vrijheid werd dus aan de kerk niet vergund. Zelfs achtte de betrokken minister het gewenst, dat er ook voortaan regeringscommissarissen op de vergaderingen der Synode moesten verschijnen. Dit optreden, zo weinig in overeenstemming met de geest der grondwet, was een grote misslag. Wij schijnen hier te maken te hebben met een regeringsdaad, die uitsluitend geweten moet worden aan de toenmalige minister van de Hervormde Eredienst. Maar zijn optreden wekte in Hervormde kringen veel ontstemming.

Voordat het echter op deze punten tot een beslissende

strijd kwam, was het ministerie gevallen door de Aprilbeweging.

In 1827 was er een concordaat tussen de Nederlandse regering en de Paus tot stand gekomen, maar toen de Belgische opstand uitbrak, was er aan de uitvoering nog niets gedaan en de vraag was zelfs gerezen, of het concordaat nog wel kòn worden uitgevoerd. Onder Koning Willem II hebben er serieuze plannen bestaan, om tot een regeling te komen, en toen kwamen er reeds tal van adressen in van Protestantse zijde, die aantoonden, hoe gevoelig men op dit punt was. Maar na 1848 was er geen reden meer om een concordaat te sluiten, daar ook de Rooms-Katholieke Kerk zonder enige regerings-inmenging haar organisatie kon regelen. Geen wonder, dat Rome besloot, nu de hiërarchie te herstellen. Maar de regering vreesde, dat het herstel der hiërarchie aanleiding zou geven tot veel onrust, en wilde daarom graag ingelicht worden over het hoe en wanneer. Maar wanneer de Pauselijke Stoel daarop inging, zou zij de regering de gelegenheid geven, de plannen vooraf te beoordelen en eventuele wijzigingen aan te raden. En het zou moeilijk zijn, die adviezen dan zonder meer in de wind te slaan. Om nu te voorkomen, dat de regering een zekere gelegenheid tot voor-censuur kreeg, waardoor deze vrijgevige bepalingen van 1848 haar practische betekenis zouden verliezen, heeft de Pauselijke internuntius instructie ontvangen, vooraf géén opening van zaken te geven, maar wel een vertrouwelijke, niet-officiëele mededeling te doen, dat de regeling binnenkort haar beslag zou krijgen. Zo is het geschied en dus werd de regering niet voor het hoofd gestoten en toch buiten de zaak gelaten. De 4de Maart 1853 verscheen de Pauselijke breve, waarin de hiërarchie werd hersteld. Er zou één aartsbisschop komen, te Utrecht, en vier bisschoppen. Zowel in de breve als in de allocutie kwamen uitdrukkingen voor, die scherp waren jegens de Protestanten. Bovendien, en dat was beslist een onhandigheid, spraken de stukken van het „Koninkrijk Holland en Brabant".

Bijna onmiddellijk werd er in het land een adresbeweging georganiseerd, waarbij Utrecht de leiding had. Maar het ministerie was rustig en voelde zich sterk; het had in deze kwestie immers een sterke kamer-meerderheid van liberalen en Rooms-Katholieken achter zich. Het debat in de Kamer over deze zaak was dan ook voor het ministerie zeer bevredigend. Groen van Prinsterer keurde wel de wijze, waarop het herstel der hiërarchie had plaats gehad, af, maar erkende het grondwettig recht der betrokken kerkformatie. Alleen vroeg hij, waarom Rome wel, en de Hervormde Kerk niet? Waarom maakte de regering wel reserves betreffende háár reglement?

De Koning ging nu voor zijn jaarlijks bezoek naar Amsterdam, en daar zou hem het adres van de duizenden verontruste en zich beklagende Protestanten plechtig worden aangeboden. En het ministerie schreef de koning een brief, waarin het adviseerde, te antwoorden, dat er niets geschied was in strijd met de grondwet. Maar de Koning handelde niet naar dit advies. Hij volgde zijn eigen taktiek. Hij gaf niet het formele, zakelijke antwoord, dat het ministerie had geadviseerd; hij gaf de klagers ook geen voet; hij sprak warm maar weinig zakelijk: „Mijne regeering leverde menige treurige oogenblikken op, maar ik vond steeds opwekking en bemoediging in de hartelijke, ik zou haast zeggen kinderlijke liefde van mijn volk, en deze dag, Mijne Heeren, heeft de band tusschen het Huis van Oranje en het Vaderland nog hechter aangesnoerd en dierbaarder aan mijn hart gemaakt".

Toen de deputatie weer buiten was, realiseerde zij zich, hoe weinig positief de Koning was geweest, en zij voelde zich teleurgesteld. Maar ook het ministerie voelde zich onzeker. Juist nu het een advies had gestuurd voor de audiëntie, kreeg dit antwoord van de Koning voor het ministerie een bepaalde betekenis. En daarom kreeg de Koning een wat afgemeten briefje, met het verzoek, of hij nu één van tweeën wou doen, òf onomwonden verklaren, dat hij het met het standpunt van de ministers eens was, òf de ministers van hun taak ontheffen. Er kwam een héél kort briefje terug, dat de Koning dan maar van ministerie wou veranderen. En wonderlijk snel was het nieuwe ministerie gevormd onder leiding van Van Hall. De Koning had zich vooraf zekerheid verschaft, dat Van Hall bereid was een nieuw ministerie te vormen. Heel vreemd is het, dat drie ministers uit het oude in het nieuwe kabinet overgingen.

De Kamer werd ontbonden en bij de verkiezingen leden de liberalen een zware nederlaag. Het nieuwe ministerie heeft niets gedaan, om de nieuwe kerkelijke regeling ongedaan te maken. Het zou het ook alleen kunnen doen door de grondwet te schenden of door te trachten, haar gewijzigd te krijgen. Alleen kwam er een weinig betekenende wet op de kerkgenootschappen.

Men heeft vaak beweerd, dat dit optreden van Koning Willen III werd beheerst door persoonlijke animositeit jegens Thorbecke. Deze beweringen hebben weinig waarde. Wel kan men zeggen, dat de April-beweging een triumph is voor de conservatieve partij èn een triumph voor Amsterdam. „De Koning heeft zich gedistantieerd van het ministerie, zonder iets tegen de grondwet te doen. *Daardoor voorkwam hij, dat hij met de liberale partij werd vereenzelvigd*". Toen de gemoederen zeer bewogen waren en de tegenstellingen fel, kon de koning alleen verstandig handelen, door een

onpolitiek woord te spreken. Maar dat neemt niet weg, dat de April-beweging kwade gevolgen heeft gehad. Prof. Huizenga heeft opgemerkt, dat het te betreuren valt, dat in 1815 hier geen twee partijen tegenover elkander stonden als in Engeland de Tories en de Whigs, om aan het politieke leven stijl en kracht te geven. Sedert 1840 groeide er nu zulk een tegenstelling, verbonden aan de namen Groen en Thorbecke. Tijdens dit eerste ministerie Thorbecke werden reeds voorpostengevechten geleverd, o.a. over het ontwerp-armenwet, die aanwezen, wáár de frontlinie zou komen te liggen. Maar na de val van Thorbecke in 1855 is het woord aan het opportunisme. Thorbecke wordt in geen jaren weer minister. Dat is ook de schuld van een deel van zijn partijgenoten, die liever in een ministerie zaten, zonder zijn overwicht te gevoelen. Het werd malaise in de politiek, zoals altijd, wanneer het opportunisme het leidende motief is.

42. Onvaste koers

We beginnen ditmaal met een lijstje: 1853—'56 2de ministerie Van Hall. 1856—'60 Rochussen—Van Bosse. 1860—'61 Van Hall (3de)—Van Heemstra. 1861—'62 Van Zuylen—Loudon.

Dit lijstje is een aanwijzing, hoe na 1853 een zekere ongestadigheid in de politiek was gekomen. Zij vond haar oorzaak in een tekort aan beginsel-vastheid.

Mr Wintgens zeide in 1861: Wij vonden na 1853 achtereenvolgens: gemis aan beginselen, verzaking van beginselen, vergissing omtrent beginselen, goochelspel met beginselen, misverstand omtrent beginselen.

En Thorbecke had reeds in 1860 verklaard:

„Wanneer ik mij vinde tegenover de politiek, die niet op de goede eigenschappen, maar op de zedelijke zwakheid en karakterloosheid der menschen bouwt,

eene politiek, die zich met alle elementen en stelsels, hoe ongelijksoortig, vereenigt, even bereid om dienaars te zijn van reactie, als, wanneer de omstandigheden het meebrengen, of de berekening van een vermoedelijk suces het vordert, dienares van vooruitgang,

eene politiek, die ik parisitische politiek zou willen noemen, omdat zij zich slingert om elk gezag, om elk incident, om elk belang, om elken volksindruk, teneinde naar boven te komen,

eene politiek zonder gestadigheid, zonder waarborg voor den dag

van morgen, zonder moreelen invloed, maar van een zeer ruim geweten, van alles los behalve van den magtstitel,

en die politiek heet te regeeren,

Mijnheer de Voorzitter, wanneer ik mij vinde tegenover zulk een politiek, hetzij in mijn kamp, hetzij in dat mijner tegenstanders, die politiek stem ik af".

De periode van '53 tot '62 is onbevredigend en beschamend, doordat de politiek met de April-beweging was vastgelopen. De beide op het gebied van de principiële strijd dominerende figuren werden zoveel mogelijk uitgerangeerd en hun eigen geestverwanten deden daaraan mee. De conservatieven voeren er wel bij. Wel moeten we bij het hanteren van partijnamen bedenken, dat er in die tijd slechts zwakke partijformaties waren en dat de term conservatief niet kan worden verstaan als de naam van een politieke partijformatie met een beginselprogram en een zekere partijleiding. De conservatieven, dat was een agglomerant van verschillende groepen. Een groep met vrijzinnige opvattingen; een meer orthodoxe groep, wat aristocratisch getint; een groep, waar het antipapisme op de voorgrond stond. En over de gehele linie een zekere afkeer van en vrees voor Thorbecke. Dat zijn de conservatieven.

Merkwaardig is in deze periode het optreden van het ministerie Van der Brugghen, het „onbegrijpelijke ministerie", dat zijn betekenis dankt aan de schoolwet van 1857. Om alles wat hier mee samenhangt, beter te begrijpen, moeten we herinneren aan de grondwet van 1848. Want de bepalingen van deze wet maakten het noodzakelijk, dat er een organieke wet kwam. De grondwet bepaalde, dat de staatsschool „gemengd" zou zijn, even geschikt voor de kinderen uit de gezinnen van uiteenlopende godsdienstige richtingen, èn dat de staatsschool door de staat moest worden geprotegeerd. Het eerste was in de lijn van Thorbecke. Van het tweede kan men dat niet zonder meer zeggen; het was in de wet gekomen vooral door het optreden van de conservatieven.

Het eerste punt, de „gemengde school", staat in verband met de neutrale staat. De staat, zo redeneerde men, zou alleen onderwijs kunnen geven van een bepaalde confessionele kleur, als hij zelf voor die confessie partij koos; de staat kiest evenwel in confessionele verschillen geen partij en geeft dus ook geen confessioneel onderwijs. Er *is* hier evenwel ook een andere mogelijkheid, nl. die van de facultatieve splitsing, toen bepleit door Groen. Dan zouden er afzonderlijke staatsscholen komen voor Roomsen en Protestanten. Maar in die tijd werd de facultatieve splitsing niet bestreden om de bezwaren, aan de uitvoering verbonden, maar omdat men van staatswege de volkseenheid gehandhaafd wenste te zien.

Maar deze wens stond weer in verband met verschillende opvattingen van de taak van deze staat ten opzichte van het volksonderwijs. Sommigen oordeelden, dat het verzorgen van dat onderwijs in de eerste plaats een taak is van maatschappelijke organen, en dat de staat eerst tot oprichting van scholen moet overgaan, als er ergens een tekort ontstaat. Thorbecke achtte in 1848 een dergelijke opvatting althans te verdedigen.

Anderen zagen de staatstaak als primair. De staat heeft het recht en plicht, scholen te stichten. Hij kan in bepaalde gevallen toelaten, dat er naast de zijne nog andere scholen worden gesticht. Maar hij zal zich het oordeel voorbehouden, of het stichten van zulk een bijzondere school toelaatbaar of opportuun is, en daarnaar handelen. Deze mening werd weer op tweeërlei wijze verdedigd. De staatsschool, zo meende men, dikwijls met een beroep op het slechte onderwijs in België, biedt de beste waarborgen van deugdelijkheid en de éne staatsschool voor het gehele volk versterkt en bewaart de nationale eenheid. De richting, die deze opvatting verdedigt, heeft geen oog voor de onvervreemdbare rechten der ouders.

Het ministerie Thorbecke had tot 1853 nog geen poging gedaan de schoolkwestie te regelen. Het conservatief-vrijzinnige ministerie Van Hall kwam nu met een voorstel, geheel in de geest van de bovengeschetste opvattingen, die geen concessies wilden voor de bijzondere school. De Kamer ontving het ontwerp gunstig, maar in het land was veel oppositie, vooral bij het „volk achter de kiezers". Voor velen was het een ernstige gewetenskwestie. Daarom greep de koning in en liet weten, dat hij deze wet niet zou willen ondertekenen. Het ministerie Van Hall trad af.

Wat nu? Er is sprake van geweest, om Groen, die de leider was van de oppositie tegen het wetsontwerp Van Reenen, dat nu pas door 's konings ingrijpen was ingetrokken, met de vorming van een ministerie te belasten. Hij is gepolst; hij heeft zich, onder zekere voorwaarden, ook bereid verklaard. Was het inderdaad in die richting gegaan, dan was het, afgezien van de vraag, of hij tegen een liberale meerderheid in, succes zou hebben gehad, in elk geval uit geweest met de onbevredigende, onprincipiële politiek van de laatste drie jaar. Plotseling echter, terwijl Groen nog meende, dat hij de opdracht zou krijgen, kreeg hij bezoek op zijn buiten Oud-Wassenaar van Van der Brugghen, zijn vriend en op bepaalde punten ook zijn medestander. Het gesprek, dat toen gevoerd is, heeft tot pijnlijk misverstand geleid. Van der Brugghen kwam zeggen, dat niet Groen, maar hij de man van het ogenblik was. Hij zou kabinetsformateur worden, hij zou trachten te zorgen voor een

schoolwet, en hij hoopte en rekende op de steun van Groen. Maar deze was gereserveerd en geprikkeld. Van der Brugghen had het meest het woord gevoerd — hij vertrok met de overtuiging, dat Groen hem niet in de wielen zou rijden. Beloofd was hem evenwel niets.

Van der Brugghen kwam met een schoolwet, die de „gemengde" openbare school de taak gaf om op te voeden „tot alle christelijke en maatschappelijke deugden", terwijl er niets mocht worden geleerd, gedaan of toegelaten, dat strijdig was met de eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden". Maar hij wilde ook iets doen voor hen, die een School met den Bijbel wilden. Daarvoor zou er bij de wet subsidie kunnen worden verleend aan bijzondere scholen. Het betekende weinig of niets, maar er zat toch de bedoeling achter, om een klein poortje te openen voor de bijzondere school. De kamermeerderheid amendeerde dit er echter uit weg, zodat er alleen overbleef, wat conservatieven en liberalen wensten en wat het vorige ministerie feitelijk al had voorgesteld. Het wetsontwerp werd dan ook met een grote meerderheid aangenomen. Alleen de A.R. en de helft der R.K. stemde tegen. Toen de beslissing was gevallen, nam Groen onmiddellijk uit protest ontslag als lid van de Tweede Kamer. Hij beklaagde zich zeer over de handelwijze van de minister. En daar was reden voor. Want hij was minister geworden, om tegemoet te komen aan de bezwaren van hen, die om des gewetens wille tegen het ontwerp van Van Reenen hadden geprotesteerd. En hij had de leiding aanvaard van de kamermeerderheid, die niet aan die bezwaren tegemoet wilde komen. Tegenover de wil tot consequente strijd, zoals die bij Groen leefde, hield hij vast aan de beminnelijke illusie, dat hij persoonlijk iets zou kunnen bereiken.

In '58 verdween dit ministerie en werd opgevolgd door dat van Rochussen, dat gematigd liberaal wordt genoemd. Thorbecke was er buiten gehouden. Het ministerie raakte met de Kamer in moeilijkheden over de spoorwegkwestie. We waren laat met de aanleg van spoorwegen, want velen meenden, dat onze kanalen en trekvaarten voldoende waren. Maar nu was er een soort spoorwegkoorts gekomen en van verschillende kanten werden concessies aangevraagd. De vraag van particuliere- of staats-exploitatie werd acuut. Bovendien werd het ministerie er van beschuldigd, dat het door concessies in het Zuiden voor te stellen, Rotterdam boven Amsterdam bevoordeelde. En zo werd de spoorwegwet verworpen.

Toen volgde weer een ministerie Van Hall en deze handige minister kreeg er een voorstel door tot het aanleggen van een aantal Staatsspoorwegen, die dan door een maatschappij geëxploiteerd

zouden worden. Een deel van de liberalen liet Thorbecke in de steek, die voor concessies aan particulieren was, en hielp de minister aan een grote meerderheid. Maar Van Hall had de ontworpen staatsspoorwegen dan ook zo over het land verdeeld, dat elk centrum van Noord tot Zuid er een verlossing in zag uit zijn isolement. En daardoor werden ook vele liberalen gewonnen. De Groningers worden in deze tijd zelfs als een aparte groep vermeld, alsof zij niet meer bij de liberalen hoorden. Dat was mee aanleiding tot Thorbecke's bijna boosaardige uitval over de beginselloze politiek van de laatste dagen. De handigheid had het gewonnen van de consequentie. Van Hall is afgetreden, omdat hij een permanent voorzitterschap van de ministerraad wenste. Het ministerie Loudon-Van Zuylen dat toen volgde, had weinig te betekenen en van twee ministers werd de begroting verworpen.

Toen werd Thorbecke kabinetsformateur. Reeds sedert 1856 was hij in constitutionele zin de eerst aangewezene geweest.

Een merkwaardige periode uit onze parlementaire geschiedenis was voorbij, een periode, waarin twee figuren op de voorgrond traden. Eerst Van der Brugghen, beminnelijk, een weinig zelfingenomen, men behoeft zijn portret er maar op aan te kijken, en tegen het liberale overwicht niet bestand. Dan Van Hall, moedig, vol zelfvertrouwen, niet zonder gouvernementele kracht. Een man, die laveren kon. Men zou bijna hem als lijfspreuk willen voorstellen een variant op een gevleugeld woord: Hier sta ik, ik kan ook anders. Hij is kort na zijn aftreden in vergetelheid gestorven en heeft geen nieuwe generatie kunnen bezielen. Van der Brugghen ervoer pijnlijk, dat er tussen hem en Groen een breuk was ontstaan, maar hij vond, dat de schuld lag bij Groen. Diens consequente politiek achtte hij exclusief en anti-nationaal.

Beiden, Van Hall en Van der Brugghen, konden het slecht vinden met principiëel consequente mensen. Van Hall, omdat hij datgene, wat hij zelf miste, in anderen onderschatte. Van der Brugghen, omdat hij de persoonlijkheid van meer betekenis achtte dan de leer.

De geschiedenis heeft ons hier wat te zeggen. Van Hall is als een vergeten man gestorven, Van der Brugghens optreden wordt nu meestal gezien als een politieke fout.

Groen en Thorbecke hebben ook nu betekenis voor ons volk. Hun bazuin gaf geen onzeker geluid. Alleen de stem van de man, die door een beginsel wordt gedragen, heeft een echo in de historie.

43. Macht en verdeeldheid der Liberalen

1862—'66, 2de ministerie-Thorbecke. Eindelijk! Niemand minder dan zijn vriend en tegenstander Groen van Prinsterer zei het in de Kamer bij het optreden van dit ministerie: Thorbecke had hier al veel eerder behoren te zitten. En Thorbecke, hoffelijk, neen, hier kunnen we beter spreken van hartelijk, zeide te weten, dat Groen tegen hem in de oppositie zou zijn. De parlementaire regeringsvorm eiste dat. Maar de critiek juist van Groen zou hem noodzaken, zijn beginselen „op het zuiverst bloot te leggen", en daarin verheugde hij zich.

Thorbecke was *de* kracht in het ministerie. Zijn vroegere medestander baron Van Zuylen was overgegaan naar de conservatieven en gaf door zijn wijze van debatteren een fel karakter aan het debat. Groen kon die oppositie niet bewonderen, want er zat te weinig een beginsel achter. Hij pleitte voor een twee-partijen-stelsel, liberalen tegenover anti-revolutionairen. De conservatieven, voorzover het Protestants beginsel voor hen nog een kracht betekende, moesten zich laten doordringen door de krachten der Reformatie. Dan zou er ziel in hun optreden zijn.

Belangrijk is de verandering in de positie der Rooms-katholieken, die nu zich duidelijk begint af te tekenen. Het getal R.K. kamerleden was toen veel kleiner dan thans. Bij de stemming over de onderwijs-wet van 1857 waren er twaalf, waarvan zes vóór en zes tegen stemden. Na 1848 volgden overigens de R.K. in de regel de leiding van de liberalen en van 1849—'53 genoot Thorbecke hun volle steun. In '53 werd Thorbecke gekozen voor Maastricht. Maar na 1862 komt er distantie. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen.

In de eerste plaats hebben de gebeurtenissen in het buitenland invloed gehad. De terugslag van de buitenlandse gebeurtenissen op de interne politiek van ons land, dat is een zeer aantrekkelijk onderwerp. De algemene tendenz bij de regering was zo goed als altijd, dat we er volstrekt buiten moesten blijven. Maar dat kon natuurlijk niet beletten, dat er iets nadeinde in ons land, als er buiten grote beweging was. De strijd van de Ieren voor hun emancipatie wekte sterke sympathieën bij de Rooms-katholieken hier te lande, die óók streden voor hun vrijwording. Het tot stand komen van de Italiaanse eenheid maakte hier sterke sentimenten wakker. Toen Bismarck door Blut und Eisen de eenheid van Duitsland forceerde, heeft Groen in open brieven tegen de geweld-

politiek geprotesteerd. En de ouderen onder ons herinneren zich nog wel, hoe de Boerenoorlog bij ons tot betogingen aanleiding gaf.

Toen in 1859 en 1860 de Italiaanse eenheid tot stand kwam en de Kerkelijke Staat werd bedreigd, juichte al wat liberaal was, Cavour toe. Cavour en Garibaldi — de mannen van de vooruitgang en de vrijheid! Maar de Katholieke pers schreef felle artikelen tegen deze aanranders van het Patrimonium Petri. Er zit een sterk sentiment in de artikelen van die dagen, over en weer. En daarbij mag niet vergeten worden, hoe juist in de Romaanse landen het liberalisme een typisch anti-clericaal type vertoont. Voortaan was in ons land nog wel zakelijke overeenstemming tussen liberalen en Rooms-Katholieken mogelijk op bepaalde punten, maar alleen in een koele sfeer. En nog moeilijker werd het, toen in 1864 de Encycliek Quanta Cura verscheen, met een Sylabus Errorum, die ook een besliste veroordeling van de liberale beginselen bevatte. Vier jaar later, toen Thorbecke reeds was afgetreden, verscheen er een amendement van de Nederlandse bisschoppen, waarin de liberale onderwijspolitiek werd afgekeurd. En in 1871 maakten de liberalen verdere samenwerking onmogelijk, door in de Kamer het initiatief te nemen tot afschaffing van het gezantschap bij de Paus. Maar toen was binnen de Rooms-Katholieke kring de consequentie al getrokken uit wat de Encycliek Quaranta Cura leerde. In Noord-Brabant werd een R.K. kiesvereniging opgericht onder leiding van Mr J. B. van Son. Dr Verberne noemt de kiesvereniging een „concentratie van ultra-montaanse krachten", die een hecatombe oprichtten van liberaliserende Katholieken in Kamer, Staten en Raden. Voortaan stond het Katholicisme in Nederland politiek op eigen benen.

Nu keren we naar het ministerie Thorbecke terug. Deze uitweiding moest doen zien, dat het in de Katholieken geen bondgenoten meer mocht zien. Maar ook de liberalen zelf raakten onderling verdeeld. Voordat daardoor echter dit ministerie in 1866 viel, had het veel tot stand gebracht en de grote werkkracht van de meester is daarbij duidelijk gebleken. De doorgraving van Holland op zijn smalst en de aanleg van de Nieuwe Waterweg gaven aan onze beide handelssteden nieuwe mogelijkheden.

De wet op het Middelbaar onderwijs wilde een schooltype stichten, de Hogere Burgerschool, die de ontwikkeling zou aanbrengen, die de aanstaande zakenman nodig had. De 3-jarige H.B.S. zou dan ook de hoofdzaak zijn, de 5-jarige zou opleidingsschool zijn voor Delft. Het is heel anders geworden, de 5-jarige H.B.S. werd algemeen, werd opleidingsschool voor twee faculteiten der Universiteit, zodat het programma daardoor werd beheerst, terwijl het

diploma meteen een aanbeveling of een vereiste was bij alle mogelijke betrekkingen of baantjes, tot politieagent toe. Zo is de H.B.S. een onbevredigend schooltype geworden. Dan noemen we de emancipatiewet, de wet tot exploitatie der staatsspoorwegen, verschillende belastingwetten.

Een aardig geval was het feit, dat men in 1863 ter gedachtenis van de vrijwording in 1813, voorstelde een monumentaal parlementsgebouw te stichten. Er is nooit wat van gekomen.

In 1866 ontstond er een conflict tussen Thorbecke en de minister van Koloniën, Fransen van de Putte. Het ging over de vraag, of een nieuwe regeling van het strafrecht voor Europeanen in Nederlands-Indië nu plaats zou hebben bij de wet of bij Koninklijk Besluit.

En om die kwestie is het ministerie in tweeën gegaan. De ministers, behalve Olivier, gaven Fransen van de Putte gelijk en de leider van het ministerie en zijn enige medestander traden af. Het ministerie Thorbecke was een ministerie Fransen van de Putte geworden. Deze gang van zaken was minder juist; het kabinet had zijn ontslag moeten nemen, waarna de koning een nieuwe opdracht tot kabinetsformatie had kunnen geven.

En nu begon spoedig het debat over de cultuurwet van Fransen van de Putte. Algemeen groeide het besef, dat het met het cultuurstelsel niet goed ging, dat de inlander te zware belastingen werden opgelegd en dat de politiek van het „batig slot" zedelijk niet te verantwoorden was. Het cultuurstelsel was gebaseerd op de oude situatie dat de vorst eigenaar van de grond was en zijn onderdanen „opgezetenen". Overal waar het gouvernement in de rechten van de inheemse vorsten was getreden, was het dus eigenaar van de grond en kon van de boeren een prestatie vragen voor het gebruik van die grond. En het cultuurstelsel vroeg als prestatie van de gebruiker, dat hij 1/5 van zijn grond zou bebouwen met artikelen, die bestemd waren voor de Europese markt.

Het ontwerp-cultuurwet van Fransen van de Putte wilde diep ingrijpen in deze verhoudingen. Het wilde de Javaan maken tot particulier eigenaar van de grond, die hij bebouwt. De regels van het Nederlandsch Burgerlijk Wetboek zouden dus, wat het bezit van onroerende goederen betreft, gelden in de Javaanse dessa. Westers recht wilde men overplaatsen naar het Oosten. De liberale, individualistische gedachte speelde hierbij een rol en het schijnt, dat de advocaat Kappeyne hier de secundant van de minister is geweest. Verder wilde de cultuurwet woeste gronden ter beschikking stellen van Europese ondernemingen. Daar rees geen verzet tegen, maar wel tegen het eerste, en dat verzet werd ook gevonden bij een deel van de liberalen. Ook bij Thorbecke, die voor Groningen

in de Tweede Kamer was gekozen. Met een deel der liberalen stemde hij voor een amendement Poortman (lib.), hetwelk werd aangenomen en daardoor het einde betekende van het ministerie Fransen van de Putte. Voortaan waren de liberalen verdeeld in Thorbeckianen en Putteanen, verscheurd en machteloos.

De vraag is gesteld, of Thorbecke hier uit rancune heeft gehandeld. Wie zal precies afmeten, wat in zijn eigen hart meer een rol speelt bij de beslissingen, die hij neemt? De vraag mag eigenlijk niet gesteld worden, of Thorbecke uit minder edele bijbedoelingen handelde. Want zonder bewijzen of aanwijzingen komt men licht tot insinuaties. Maar wèl staat vast, dat in het zakelijk geschil Thorbecke gelijk had en Fransen van de Putte ongelijk. Het gevaar dreigde, dat de dessa zou worden ontwricht door de wetgeving, die niet paste bij Indië. Hier is een groot vraagstuk in het geding. Wat Thorbecke hier misschien bij intuïtie heeft gevoeld, is later klaar betoogd en bewezen door Vollenhoven. Het eigen karakter en het eigensoortig recht in de Indische samenleving moet blijven erkend. Doet men dat niet, dan wordt de situatie als in Suriname, waar het Nederlandsche Burgerlijk Wetboek geldt, maar waar het leven zich heeft ontwikkeld naast de wet, en de wet niets dan papier blijft.

Dat Thorbecke gelijk had, heeft de uitkomst bewezen. Want in 1870 is het ontwerp-De Waal aangenomen, waarbij bepaald werd, dat de inlandse cultuurgrond voor de inlander gereserveerd blijft en dat voor de cultuurmaatschappijen met Europees kapitaal uitgifte van woeste gronden zal plaats hebben. Maar wat de Westerse vorm van grondbezit betrof, schreef de wet niets verplichtends voor. Er werd alleen bepaald, dat inlanders voor gronden, die zij in erfelijk individueel gebruik hebben, eigendomsbewijzen kunnen erlangen. Zij kunnen dus de Oosterse vorm omzetten in de Westerse, *als zij dat willen*. Bovendien werd in 1885 de mogelijkheid geopend van de omzetting van communaal in erfelijk individueel bezit. Van beide gelegenheden is slechts sporadisch gebruik gemaakt. En Dr Meyer Ranneft verzekerde mij op grond van zijn veeljarige ervaring: alleen daar, waar iets niet deugde, waar de situatie of de verhoudingen niet normaal waren, was er van dit recht gebruik gemaakt. Na 1870 heeft zich het eigendomsrecht van de Javaan verder ontwikkeld, maar het is een eigen ontwikkeling, langs eigen wegen, buiten de Westerse opvattingen en regelen om. Het is de glorie van ons bewind in Indië in de laatste decenniën, dat het eigen recht der bevolking werd geëerbiedigd en tot verdere ontplooiïng gebracht.

Thorbecke heeft zijn oppositie bij die van de rechterzijde gevoegd

en zo Indië bewaard voor een averechts werkende liberalistische penetratie. Het heeft hem persoonlijk veel gekost. In zijn partij bracht het verdeeldheid, in ons land een periode van politieke ongestadigheid, een breuk in de normale parlementaire ontwikkeling. Maar er is een verschil met de Aprilbeweging. Toen was de strijd onvruchtbaar. Nu niet. Misschien heeft Thorbecke de draagwijdte van de vraagstukken niet zó doorzien als wij nu. Misschien heeft het leed en de bitterheid hem neergedrukt. Zijn brieven zullen ons daarover later allicht meer openbaren. Maar de historie begint zich in elk geval in milde waardering over deze man te buigen, juist als zij over deze periode spreekt. Groen was altijd hoffelijk jegens Thorbecke. Het is meer dan hoffelijkheid, wanneer ik juist nu, met het oog op deze tragische historie, als geestverwant van Groen, Thorbecke als Nederlander eer.

44. De taak en het recht van het Parlement

In 1866 was dus Fransen van de Putte gevallen. Zonder de oppositie van Thorbecke zou dit niet zijn gebeurd, maar... de conservatieven hadden toch de meeste tegenstemmers geleverd. Onder hen waren er ook, die het cultuurstelsel wilden handhaven en verbeteren. Juist op dit gebied was er een tegenstelling tussen beide partijen, die door de namen goed werd uitgedrukt. Woordvoerder van de conservatieven op koloniaal gebied was Mr Mijer, die in de beginselloze periode voor 1862 reeds tweemaal minister was geweest.

De koloniale kwestie was niet de enige, die politieke bedrijvigheid bracht. Er was ook verscherping van de onderwijsstrijd. Sedert 1864 voerde Groen een scherpe oppositie tegen de toepassing van de wet van 1857, en verweet de regering, dat zij de openbare school protegeerde op al te actieve manier. Hij schreef verschillende brochures en hij vond een medestander in de graaf van Zuylen van Nyevelt, die hem in 1865 als kamerlid opvolgde.

Dan was er een derde kwestie, die wel niet veel politieke strijd in den lande veroorzaakte, maar wel aan de regering veel zorgen bereidde, nl. de internationale spanning. Tot in de Franse tijd bestond Duitsland als keizerrijk, das Heilige Römische Reich Deutscher Nation, de voortzetting van het rijk van Karel V.

Dit rijk werd niet gerestaureerd, maar in de plaats daarvan kwam in 1815 de Duitse Bond tot stand, de Statenbond. En in die Bond

spande het telkens tussen Oostenrijk en Pruisen, tot de ontlading kwam in de Sleeswijk-Holsteinse kwestie. De oorlog, die daaruit voortvloeide, stond in 1866 tijdens de kabinetscrisis als het ware vlak voor de deur. En onze koning en een deel zijner onderdanen waren er zeer nauw bij betrokken.

Immers, sedert 1815 was ook Luxemburg lid van de Duitse Bond. In 1839 was het gehalveerd; de westelijke helft, die tot een Belgische provincie werd, trad uit de Bond, en in de plaats daarvan trad onze provincie Limburg toe. Men denke zich in, welk een malle positie dat gaf. Dit gewest, dit hertogdom, zond afgevaardigden naar onze Staten-Generaal, werd volgens Nederlandse wetten geregeerd, maar het had meteen zijn verplichtingen jegens de Duitse Bond. De Limburger soldaat zou opgeroepen kunnen worden als het Nederlands grondgebied werd aangevallen, maar hij moest zich ook marsvaardig maken, als de Duitse Bond de contingenten van zijn leden opriep. Men kan hierover lezen bij Mr Müller: „Het Hertogdom Limburg in zijn verhouding tot de Duitse Bond".

In het licht van deze situatie krijgt de kabinetsformatie een bijzonder karakter. De Koning wilde Mijer als formateur en deze stelde voor Van Zuylen. Zij hebben het samen gedaan. De koning stelde er uitdrukkelijk prijs op, dat Van Zuylen minister van buitenlandse zaken werd, onder de bijvoeging: ik wil u niet als antirevolutionair, maar als diplomaat. De beide namen, Mijer en Van Zuylen, zeiden het, dat het ministerie gesteld werd voor een dubbele taak. De derde kwestie, de schoolkwestie, zou het laten rusten. De naam van de minister van binnenlandse zaken, Mr J. Heemskerk Azn., zeide in dit opzicht genoeg. En dat maakte, dat Groen van stonde aan tegen dit kabinet in de oppositie was en weigerde in de kamer zitting te nemen; buiten de kamer zou hij voortdurend appelleren. In de kamer werd de oppositie vertolkt door Mr Keuchenius.

Zijn brilliante ambtelijke loopbaan wordt afgelezen, als wij enige data en jaartallen geven uit dit merkwaardige leven: geboren 21 October 1822 te Batavia; 16 April 1839 ingeschreven als juridisch student, 23 Juni 1842 gepromoveerd; naar Indië; 1848 lid van de Raad van Justitie; 1850 advocaat-generaal bij het Hooggerechtshof; 1854 ziekteverlof, in Aken verkeerd behandeld en daardoor een beroerte, waardoor zijn gezicht verwrongen, zodat hij altijd moeilijk sprak en veel pijn leed; secretaris-generaal van het departement van koloniën; 1859 lid van de Raad van Indië; 1864 waarnemend vicepresident; 1865 ontheffing wegens ziekte en repatriëring; Juni 1866 voor Arnhem tot lid van de Tweede Kamer gekozen.

Keuchenius was een innig vroom man — men leze het roerend

verhaal, dat Kuyper schreef van zijn laatste levensdagen — en een consequent man. Ook een fel man en niet zonder Prinzipiënreiterei. Hij kon slecht de politiek verdragen van mensen, die op principiële punten zwegen of uitstelden, dat vond hij verraad. En hij brandde van begeerte om te getuigen. Zijn opvattingen omtrent de koloniale politiek hebben op de adviezen van de Raad van Indië grote invloed gehad. Hij was vooruitstrevend, maar tegen de plannen van Fransen van de Putte; hij stond dichter bij de opvattingen, die De Waal in toepassing bracht.

Het eerste optreden van Mijer als minister van Koloniën was de verdediging van de begroting, die nog bijna geheel het werk van Fransen van de Putte was.

En nu gebeurde er iets wonderlijks: te wonderlijker als men op de data let. 1 Juni trad het kabinet Mijer-Van Zuylen-Heemskerk op. 15 September werd de Indische begroting door de Eerste Kamer goedgekeurd. De dag daarvoor besloot de ministerraad, om dadelijk na aanneming van de begroting van koloniën door de Eerste Kamer aan Z.M. de nodige voordracht te zenden tot het verlenen van eervol ontslag aan Mr P. Mijer en tot benoeming in diens plaats van de heer N. Trakranen, lid van de Raad van State (sedert 10 Augustus!). 15 September, de dag van de stemming in de Eerste Kamer, verscheen het K.B., waarbij Mr Mijer ontslag werd verleend met ingang van 17 September, en waarbij Trakranen als zijn opvolger werd benoemd.

Op 17 September, de dag waarop Trakranen minister werd, had er een buitengewone ministerraad plaats, om de Koning te adviseren over de te benoemen Gouverneur-Generaal. Op voorstel van minister Trakranen werd met algemene stemmen besloten, de Koning Mr P. Mijer aan te bevelen. De volgende dag, 18 September, verscheen het Koninklijk Besluit, waarbij Mr P. Mijer tot Gouverneur-Generaal werd benoemd.

Negen dagen later nam de Tweede Kamer met 39 tegen 23 stemmen een motie aan, door Keuchenius ingediend en verdedigd, die aldus luidde: „De Kamer, de gedragslijn van het Kabinet ten opzigte van de uittreding van den Minister van Koloniën, Mr P. Mijer, afkeurende, gaat over tot de orde van den dag."

Over de benoeming tot Gouverneur-Generaal stond niets in de motie, maar in de toelichting werd er wel over gesproken. Want volgens Keuchenius was het gebeurde een lokaas voor politieke immoraliteit, omdat de minister van koloniën de niet vervulling van zijne aan de natie en aan Indië gedane toezegging (nl. om als minister tot een goed einde te brengen, wat aan Fransen van de Putte was mislukt) had bekroond gezien met de benoeming tot Gouverneur-Generaal.

„Indië heeft mannen noodig, die eene overtuiging hebben, die den moed hebben, die overtuiging uit te spreken in de beginselen, door hen beleden, voor te staan en in toepassing te brengen. Maar wanneer de zorgvuldige pogingen van den afgetreden Minister van Koloniën om zijn eigenlijke stelling te verbergen met zulk een gunstigen uitslag zijn achtervolgd, vrees ik, dat de Indische maatschappij daarin een reden zal vinden om voortaan de waarheid, waarop ook de regeering prijs moet stellen, te verzwijgen."

Het indienen van deze motie was parlementair gezien een uitstekende daad. Zij diende, om de taak van de volksvertegenwoordiging tot haar recht te doen komen. De regering had haar taak t.o.v. Indië verzuimd; Trakranen was geen naam, die in dit opzicht wat zeide. Raison d'être van het kabinet was juist geweest, dat er na het verwerpen van het ontwerp Fransen van de Putte en de daardoor geschapen politieke verwarring, een oplossing moest worden gevonden. Het kabinet Mijer—Van Zuylen was een Kabinet met een speciale taak en die taak werd verzuimd. Daarom was de motie Keuchenius een stormram tegen het gehele kabinet. Natuurlijk was hierbij één grote moeilijkheid. De meerderheid van de Kamer was liberaal en die meerderheid had voor de motie gestemd. Maar de onderlinge verdeeldheid van die meerderheid had een liberaal kabinet onmogelijk gemaakt.

Het ministerie Van Zuylen—Heemskerk verweerde zich tegen de motie Keuchenius op een wijze, die het mogelijk maakte, het feit zelf van de aftreding en benoeming van Mijer buiten het debat te houden. De motie was, zo heette het, inconstitutioneel; de Kamer had zich door haar votum schuldig gemaakt aan overschrijding van de grens van haar recht en taak. Zij had een praerogatief van de kroon aangetast. Het ministerie adviseerde de koning dan ook tot Kamerontbinding en drong er op aan, dat de Koning zich met een proclamatie tot de kiezers zou richten. Op dit laatste punt volgde de Koning echter niet geheel het advies van zijn ministers, want er kwam wel een proclamatie, maar van een andere inhoud, dan zij wensten. Men kan niet zeggen, dat de Koning in het conflict openlijk partij koos. Hij wilde niet vereenzelvigd worden met de conservatieven, evenmin als hij in 1853 te Amsterdam zich met de liberale partij had laten vereenzelvigen. De Kamerverkiezingen trokken terecht zeer de belangstelling. Het ging hier om de taak van het parlement. Kreeg het ministerie gelijk, dan zou de ministeriële verantwoordelijkheid worden verzwakt, dan zou als in Pruisen, het ministerie zich met een beroep op 's konings wil kunnen onttrekken aan de contrôle van de volksvertegenwoordiging, dan zou 1848 voor een deel ongedaan zijn gemaakt. Verschillende hoogleraren in het staatsrecht namen het in een officiële verklaring op voor de

rechten van het parlement en Groen gaf Keuchenius principiëel gelijk.

Hoe verward de verkiezingsstrijd was, bleek misschien het duidelijkst in Arnhem. De A.R.-kiesvereniging wilde Keuchenius niet meer candidaat stellen, maar verschillende A.R. deden het wel en de R.K.-kiesvereniging stelde hem ook candidaat. En terwijl die kiesvereniging hem candidaat stelde, werd hij door „De Tijd" fel bestreden. De vrijdenkersvereniging „De Dageraad" bracht hem hulde en hij werd met grote meerderheid herkozen. De algemene uitslag was een kleine opschuiving in conservatieve richting, maar zij, die deze richting kwamen versterken, waren „nulliteiten".

Voor de A.R. heeft deze strijd een bijzondere betekenis gehad. De breuk met de conservatieven kwam dichterbij. Groen hoopte altijd weer, dat een deel van de conservatieven, natuurlijk niet het type Van Hall of Heemskerk, hem zou steunen bij zijn onderwijspolitiek. Hij wilde ze doordringen met zijn beginsel. Keuchenius wilde ze afschudden, hij typeerde de conservatieven als een inconsequente, dikwijls zeer beginselloze fractie van de liberalen.

Nu de buitenlandse politiek. Ook dát was een speciale taak van dit kabinet, en geen gemakkelijke taak. De oorlog tussen Pruisen en Oostenrijk had in 1866 geleid tot de ontbinding van de Duitse Bond en de vorming van een nieuwe, Noordduitse Bond, onder straffe leiding van Pruisen. Hannover was bij Pruisen ingelijfd en van de Dollart tot Vaals werden de Pruisische kleuren aan onze grenzen gezien.

De Franse keizer vond de sterke toeneming van de Pruisische macht niet bevorderlijk voor zijn prestige en een zekere compensatie was wel gewenst. Hij sloeg het oog op Luxemburg. Het groothertogdom Luxemburg en het hertogdom Limburg waren door de opheffing van de Duitse Bond in een veel vrijer positie gekomen en de Keizer wilde Luxemburg kopen van de groothertog, onze koning Willem III. Tussen Nederland en Luxemburg bestond alleen een personele Unie, en de zaak behoorde dus buiten onze minister van Buitenlandse Zaken om te gaan. Maar het lag voor de hand, dat een regeling van de positie van Luxemburg licht gekoppeld zou worden aan die van Limburg. Frankrijk had dat direct laten doorschemeren.

Willem III voelde voor de verkoop, maar stelde de uitdrukkelijke voorwaarde, dat hij alleen dan de beslissende stap zou doen, als Pruisen geen bezwaar maakte.

Bismarck heeft in deze affaire een misleidend spel trachten te spelen. Hij hield zich eerst op de vlakte, maar toen hij meende, dat de zaak in een beslissend stadium was gekomen, antwoordde hij op een door hem uitgelokte interpellatie, dat Pruisen afstand van

Duits grondgebied aan Frankrijk zou beschouwen als een casus belli. De koning trad toen onmiddellijk terug en van de verkoop kwam niets. En daarmee was het acute gevaar voor een oorlog tussen Frankrijk en Pruisen, die Bismarck had willen forceren, meteen verdwenen. Maar daarmee was de status van Luxemburg, noch van Limburg stabiel geworden. Er waren nog heel wat onderhandelingen nodig, eer op de conferentie van Londen in 1867 werd overeengekomen, dat Luxemburg een zelfstandig gebied zou blijven met verplichting tot neutraliteit, die tevens door de grote mogendheden werd gewaarborgd, terwijl de vestingwerken werden geslecht. Limburg, zo werd meteen in 1867 afgesproken, heeft van nu voortaan elke band met Duitsland verloren en zal voortaan een gewone provincie van het Koninkrijk der Nederlanden zijn. Bij deze onderhandelingen heeft Van Zuylen een rol gespeeld en hij rekende het zich als een verdienste, dat alles tot tevredenheid was geregeld. Daarmee was ook een Nederlands belang gediend.

De Kamer nam echter een zeer onvriendelijke houding jegens de minister aan, verweet hem, dat hij zich had ingelaten met de Luxemburgse kwestie, die wel de Koning, maar niet de Nederlandse regering aanging, en verwierp na een zeer onaangename discussie de begroting van Buitenlandse Zaken. Er volgde voor de tweede maal een Kamerontbinding, maar de nieuwe Kamer was samengesteld als de vorige. De oppositionele meerderheid kwam dus terug en nam een motie aan, dat met de jongste Kamerontbinding geen landsbelang gediend was geweest. De regering legde deze motie naast zich neer, maar kort daarop werd de begroting van Buitenlandse Zaken opnieuw verworpen. Na enige aarzeling nam het ministerie nu zijn ontslag.

Tevergeefs had de conservatieve regering getracht, de volksvertegenwoordiging murw te maken. De conflictenstrijd in Pruisen van 1862—'66 had geleid tot een overwinning van het ministerie, tot een triumph van Bismarck, die met de steun van de koning in de rug zich tegen de liberale meerderheid had weten te handhaven. Hier gelukte dat in 1866 tot '68 niet. Het „parlementaire stelsel" is in deze crisisjaren behouden gebleven. Voortaan kent onze geschiedenis geen voorbeelden meer, dat een ministerie zich tracht te handhaven tegen wil van de Kamermeerderheid in.

Maar de volksvertegenwoordiging heeft in deze periode ook ernstig gefaald. Niet maar, omdat zij uit onwil tegen het kabinet de verdienste van Van Zuylen ontkende en daardoor de feiten geweld aandeed. Maar veel meer, omdat zij alleen sterk was in het negatieve, en niet in staat, een regeringsmeerderheid te vormen. Een parlementaire regering stelt ook haar eisen aan het parlement.

45. Groei der partijen

Het is gemakkelijk genoeg gezegd, dat na 1868 er geen koninklijke kabinetten meer mogelijk zijn, die gehandhaafd worden door de Koning en, zich beroepend op diens vertrouwen, niet wijken voor de meerderheid van het parlement. Maar dan moet het wezen en de structuur van die meerderheid ook nader worden bekeken. Want het kan geen *toevallige* meerderheid zijn. Dan wordt regeren een kansspel. Dan krijgen we dezelfde situatie als in Frankrijk, waar de parlementaire geschiedenis haar eigenaardige spanning verliest, doordat de kabinetscrisis er bijna tot een normaal verschijnsel is geworden. Zeker, een handig politicus van het type Van Hall b.v., kan met zulke toevallige meerderheden een tijdlang wat bereiken. Maar er komt in de politiek dan ook nooit een grote lijn voor de dag. Parlementaire ministerie's zijn alleen mogelijk bij een zodanige constellatie van het parlement, *dat er een meerderheid* is, *waarmee kan worden gewerkt.*

Theoretisch is er nog een andere mogelijkheid, nl. dat er geen meerderheid of minderheid is, doch een eensgezind parlement, zodat het ministerie het vertrouwen heeft van het gehéle parlement. Historisch bekeken is dat zelfs heel normaal, wanneer men maar in het oog vat, dat de Staten oorspronkelijk als standenvertegenwoordiging als een eenheid optraden bij of tegenover de landsheer. Maar toen was de functie van de Staten-Generaal veel beperkter, nl. het toestaan van beden en het eventueel daaraan verbinden van voorwaarden. Er weerspiegelden zich toen geen geestelijke stromingen en richtingen in de volksvertegenwoordiging. Als er al partijschappen waren, dan was dat ook heel iets anders dan de politieke partijen uit de moderne tijd. In dit verband moet men zien het voorstel van Van Hogendorp in 1814, om het ambt van raadpensionaris te doen herleven. Maar deze raadpensionaris zou dan tot taak hebben, leiding te geven aan de wilsvorming van het parlement, de centrifugale kracht van het individualisme te neutraliseren. Zo had ook de raadpensionaris in de vergadering van de Staten van Holland de meningen der afgevaardigden gehoord en in een conclusie samengevat. De raadpensionaris in de gedachtengang van Van Hogendorp zou een leider, een moderator zijn, die de overtuiging van het parlement als geheel en niet van de meerderheid alleen, tot uitdrukking zou moeten brengen.

In het klassieke land van het parlementaire stelsel, in Engeland, was de ontwikkeling geheel gegaan in de richting van het tweepartijen-stelsel. Willem III, de stadhouder-koning, was er na 1688 mee begonnen, de kabinetten te kiezen uit de meerderheidspartij.

Maar daar waren de partijen, de Whigs en de Tories, stevig geconsolideerd. In de 18de eeuw kreeg men een versterking van de positie van de eerste minister; hij was tegelijk chef van de regering en chef van de regeringspartij. En dus de leider van de àndere partij de woordvoerder van de oppositie in het parlement. Zijn functie kreeg een officiëel cachet. Hij stond gereed, de taak van de prime-minister over te nemen, als zijn oppositie het kabinet te sterk werd, naar de regel: wie breekt, betaalt. Maar dit Engelse systeem is niet mogelijk, wanneer de regering slechts kan steunen op een coalitie-meerderheid.

Nu was juist omstreeks 1868 de partijgroepering in de crisis. De liberalen, die de meerderheid in het parlement hadden, verzwakten herhaaldelijk hun kracht door hun individualisme, dat er toe leidde, dat hun leden het recht van initiatief en van amendement hanteerden op een wijze, die weinig strookte met de taak van een regeringsmeerderheid. De steun van de Rooms-Katholieken ging in deze tijd verloren. En in de eigen kring kwam een radicale groep op, waarvan de typische vertegenwoordiger is de heer S. van Houten. Hij keerde zich tegen Thorbecke en zijn vrienden; dat waren tevreden liberalen en dus conservatieven. Hij ijverde voor l'état athée en wilde zelfs termen als „onder Hooger zegen" uit de officiële stukken zien verdwijnen. Deze groep Van Houten huldigde de leer van de volkssouvereiniteit, beschouwde de regering als een mandataris voor het volk en had geen hoge gedachte van de betekenis van het koningschap. Thorbecke daarentegen had altijd de dualiteit tussen regering en volksvertegenwoordiging willen handhaven. Deze radicale liberalen wilden ook een grote uitbreiding van het kiesrecht. Merkwaardig is, dat deze uitbreiding, toen zij een feit werd, het overwicht der liberalen heeft vernietigd. Onder de „kleine luyden" bleek het liberalisme geen aanhang te hebben. De arbeiders kozen tussen de Christelijke partijen en het socialisme.

De Antirevolutionairen hadden naast de conservatieven gestaan en velen van de „vrienden", conservatieven van aristocratischen en kerkelijken huize, waren telkens gekozen met steun van Groen. Ze hadden hem ook telkens in de schoolkwestie teleurgesteld. Toen, eigenlijk voor zijn medestanders onverwacht, heeft Groen in 1871 met de conservatieven gebroken en geadviseerd, om overal in den lande te stemmen of op Kuyper, of op Keuchenius, of op Otterloo. Dit advies betekende, dat nergens meer gestemd moest worden op een conservatief; overal kwamen de Antirevolutionairen met hun eigen vlag in de strijd. Geen van de drie werd gekozen en in het gehele land kregen de antirevolutionaire candidaten in totaal ongeveer 5000 stemmen.

Kuyper was teleurgesteld, Groen niet. Hij vond de nieuwe situatie een verademing en formuleerde dat door de bekende spreuk: *in ons isolement ligt onze kracht.* Door volstrekt onmondigen in de politiek is die spreuk wel eens aangehaald om er een verwijt van te maken, alsof er een tendenz tot verbijzondering in stak. Het isolement bedoelde Groen blijkens zijn eigen toelichting niet anders dan zelfstandigheid, ontstaan door losmaking van de banden met de conservatieven. De meeste steun voor deze isolementspolitiek vond Groen in de Noordelijke provinciën; daar was de adel liberaal, en niet, zoals elders dikwijls, conservatief en gematigd orthodox. Het was nog maar een betrekkelijk kleine groep, die Groen volgde, maar er zat groei in en jonge kracht, vooral toen Kuyper in 1872 hoofdredacteur werd van het toen opgerichte dagblad „De Standaard". Kuyper was een grootmeester in de journalistiek en zijn driestarren waren vaak meesterstukken door hun raakheid, hun geestigheid, hun beeldende taal. Er is later een bundel van verschenen onder de titel: „Starrenflonkering" en een hoogleraar raakte er in de trein zo in verdiept, dat hij het station van zijn bestemming voorbijspoorde.

In 1878 kwamen de antirevolutionairen tot partij-organisatie met een program van beginselen. Het is door Kuyper opgesteld en toegelicht in zijn werk: „Ons Program".

De derde partij, die der Rooms-Katholieken, is reeds besproken, wat betreft de losweking van de liberalen. Haar organisatie komt in wat later tijd. Maar de Parkmeeting te Amsterdam in 1871 werd tot een manifestatie van zelfstandigheidsbesef.

Na de val van het ministerie Van Zuylen-Heemskerk in 1868 volgde eerst het ministerie Van Bosse-Fock, een liberaal ministerie, samengesteld uit personen zonder politiek verleden. Het was nodig, om een rustige sfeer te krijgen, na de opwindende spanning van de beide laatste jaren. Het ministerie heeft het zegel op de dagbladen afgeschaft, dat tot nu toe de dagbladen duur had gemaakt. Nu kon de grote pers zich breder ontwikkelen, en daarnaast kwam de regionale pers tot ontplooiïng.

Nog belangrijker was, dat minister De Waal het werk tot stand bracht, dat Fransen van de Putte niet was gelukt en dat Mijer had verzuimd. Zijn akkerwet deed het cultuurstelsel verdwijnen, liet de Oosterse bezitsvormen in de dessa intact en gaf aan de Westerse culturen een kans, die in Deli leidde tot een snelle en toch innerlijk gezonde ontwikkeling, die bewees, dat de ondernemingsgeest, vergeleken bij de tijd van Willem I, veel sterker was geworden.

Tijdens dit ministerie brak de Frans-Duitse oorlog uit en werd ons leger gemobiliseerd. Het bleek, dat het, dank zij de stelselloze

defensiepolitiek, met dat leger erbarmelijk gesteld was. De man, die in de Kamer scherpe, maar opbouwende critiek leverde, was de deskundige De Roo van Alderwerelt, gekozen door het district Leeuwarden, hetzelfde district, dat later kapitein Thomson naar de Kamer zond. Het is helemaal niet waar, dat in de dagen van het districtenstelsel de „provincie" alleen maar plaatselijke grootheden naar voren schoof. Friese districten b.v. stelden Talma, Troelstra, Th. Heemskerk en Colijn candidaat. Het ministerie Van Bosse-Fock stond zwak tegenover de critiek, de minister van oorlog moest aftreden, en spoedig daarop verdween het gehele kabinet.

Voor het laatst werd Thorbecke nu formateur, maar een derde ministerie Thorbecke (1871-'72) was een duidelijk bewijs, hoe zwak en verdeeld de liberalen waren, al hadden zij de meerderheid. Van Houten was liberaal, en dus anti-ministeriëel, naar hij verklaarde. Weer werd het individualisme openbaar, waarvan reeds eerder sprake was, want Dumbar stelde een amendement op de begroting van Buitenlandse Zaken voor, strekkende tot opheffing van het gezantschap bij de Paus. Tegen het uitdrukkelijk advies van de minister stemden de liberalen voor en forceerden daardoor een volledige breuk met de Rooms-Katholieken. In verband met de noodzakelijk gebleken militaire voorzieningen moesten de rijksinkomsten worden vergroot en er werd een inkomstenbelasting voorgesteld, maar de Kamer verwierp het regeringsvoorstel, waarbij de liberalen onderling verdeeld waren. Practisch lag de liberale partij weer in tweeën en het ministerie nam zijn ontslag. Tijdens de kabinets-crisis overleed Thorbecke. Zijn laatste jaren waren moeilijk en bijna bitter geweest. Zelfs had hij er over gedacht zich uit de politiek terug te trekken en zich in het buitenland te vestigen. De schepper van de grondwet van 1848 ging heen, toen het met ons parlementaire systeem, dat zich uit die grondwet moest ontwikkelen, voortdurend hokte, mede door gebrek aan de wil tot samenwerking, gemis aan traditie, te sterk individualisme en tekort aan feeling bij zijn eigen partijgenoten.

Hoeveel verdriet en onrecht hem daardoor ook is gedaan, de historie eert hem als een grote figuur en constateert, dat twee vruchtbare, sterke gedachten zijn staatkunde hebben beheerst. Vooreerst die van de dualiteit in ons staatsbestel, waarbij regering en volksvertegenwoordiging ieder een eigen positie, een eigen zelfstandige taak en eigen rechten hebben. Verder zijn vertrouwen in de volkskracht, waarom hij het leven niet ingekapseld wilde zien door staatsbemoeiïng, daar waar vrije initiatieven en zelfstandige ontwikkeling mogelijk en gewenst waren.

Na een vrij langdurige crisis volgde het liberale ministerie De Vries-Van de Putte (1872-'74) dat de financiële hervorming liet

rusten, op het gebied van de defensie slechts een deel van zijn program kon verwezenlijken en daarbij koos voor de concentratie van de verdediging binnen de waterlinie, terwijl de rest van het land niet of nauwelijks verdedigd zou worden. Tijdens dit ministerie werd reeds duidelijk openbaar het streven naar grondwetsherziening, dat in de volgende jaren steeds meer een rol zou spelen.

In '74 volgde het ministerie Heemskerk (conservatief). Het bracht een wet op het Hoger Onderwijs tot stand, waardoor het stichten van bijzondere universiteiten mogelijk werd. Met de regeling van onze defensie bleef het een ware lijdensgeschiedenis. In deze jaren groeide er een sterke jong-liberale oppositie, die hand in hand ging met het theologisch modernisme. En daartegenover was een schoolstrijdfront in wording van Antirevolutionairen en Rooms-Katholieken, al waren die overigens nog ver af van coalitievorming.

Toen nu in 1877 deze jonge liberalen onder leiding van Kappeyne aan het bewind kwamen, kon men verwachten, dat het politiek gesukkel voorbij was, dat nu, voor het eerst na 1868, er een homogene regeringsmeerderheid was, en dat dus in de eerstvolgende jaren het parlementaire stelsel op meer gewenste wijze zou functioneren en dat er stabieler verhoudingen zouden komen. Die verwachting is niet vervuld.

46. Pyrrhus-overwinning

Het ministerie Kappeyne (1877-'79) is bekend gebleven als het schoolwet-ministerie. De strijd had zich in de laatste jaren verlegd. Eerst was het een debat pro- en contra de wet van 1857, waarbij de liberalen die wet verdedigden tegen de voorstanders van bijzonder onderwijs. Later gingen de liberalen aandringen op wijziging van die wet. Er moesten hoger eisen aan het onderwijs worden gesteld en de lasten anders over Rijk en gemeenten worden verdeeld. Sommigen drongen aan op leerplicht. Reeds tijdens het ministerie Heemskerk waren er scherpe debatten geweest tussen Kuyper en Kappeyne.

Toen Kappeyne in '77 formateur werd, waren 53 van de 86 kamerleden liberaal. De electorale schaar had daarbij aardig geholpen; het land was nl. zo in districten verknipt, dat het voor de liberalen een gunstig resultaat opleverde. Het ontwerp-onderwijswet Kappeyne stelde hogere eisen aan het onderwijs, wat uit de aard der zaak hogere kosten meebracht. De eisen werden aan het

bijzonder onderwijs evenzeer gesteld als aan het openbaar onderwijs, maar de kosten werden op geen enkele wijze vergoed. Daardoor zou het bijna onmogelijk zijn, de strijd vol te houden. De strijd had terstond een fel karakter. In de commissie van rapporteurs b.v. werden alleen voorstanders van de liberale opvatting benoemd. De minderheid kreeg geen voet aan de grond en na langdurige debatten werd de wet aangenomen. Na een korte discussie gebeurde hetzelfde in de Eerste Kamer, die trouwens bijna uitsluitend uit liberalen bestond. Intussen kwam er beweging in het land. Er werd een adres aan de koning opgesteld, het „volkspetitionnement", geredigeerd door Kuyper, krachtig en toch ook gemoedelijk van taal, waarin de ouders hun toevlucht namen tot de koning, op grond van hun onvervreemdbaar recht, om voor hun kinderen te pleiten. Het stuk eindigde met de vraag: „Plaats onder een dergelijke wetsvoordracht, Sire, uw koninklijke handtekening nooit!" In enkele dagen werden er honderdduizenden handtekeningen verzameld. Bij het smeekschrift was een nota gevoegd, waarin werd aangewezen op welke manieren aan de bezwaren van de voorstanders van de christelijke school tegemoet zou kunnen worden gekomen. Genoemd werden de facultatieve splitsing, het subsidiestelsel, het restitutiestelsel (dat dubbele betaling, nl. voor de openbare school door de belastingen en voor de eigen bijzondere school door schoolgeld en anderzins wilde voorkomen), het subventiestelsel, (waarbij finantiëele steun werd verleend aan ouders, die anders om de hoge kosten hun kind niet naar de christelijke school zouden kunnen zenden), gemeentelijke autonomie op onderwijsgebied en salariëering van de bijzondere onderwijzers uit de staatskas.

Een deputatie heeft het smeekschrift op het Loo den koning aangeboden. Kuyper was ook meegekomen, maar omdat hem gebleken was, dat zijn deelgenootschap aan de deputatie de koning minder aangenaam was, wachtte hij in het park tot de anderen terugkwamen. Elout van Soeterwoude had het woord gevoerd en de koning was vriendelijk geweest. Maar veel hoop hadden de heren niet en Lohman was ontmoedigd. Toen heeft Kuyper tegen hem gezegd: wees niet moedeloos; als we tien jaar verder zijn, zit gij op de plaats van Kappeyne. Naast dit adres werd er ook door de Katholieken geadresseerd en hun petitie werd door ongeveer 100.000 gezinshoofden getekend.

De koning vroeg advies aan het ministerie en Kappeyne zond als antwoord een memorie, die ook in de Staatscourant werd opgenomen. Het was een scherp stuk en de schrijver deed zich er meer in kennen als de advocaat dan als staatsman. Het stuk was meteen een manifest van de oppermachtige liberale partij en verdedigde de

volgende these: De staat zorgt voor het openbaar onderwijs en dat onderwijs is neutraal. Het bijzonder onderwijs is vrij, mits men het zelf betaalt. Dat brengt mee dat het altijd zal blijven *òf een weelde òf een aalmoes*. Zo staat het er letterlijk. Hij zag de derde mogelijkheid voorbij, nl. dat het ook zou kunnen zijn *de vrucht van een offer*.

Om u dit duidelijk te maken, vertel ik u een kleine gebeurtenis, die ik zelf heb meegemaakt. Er was een arbeidersjongetje, de oudste uit een gezin, die voor hem en zijn broertjes elke Maandag twee dubbeltjes schoolgeld meebracht, geknoopt in de punt van zijn zakdoek. Zijn vader verdiende bij de boer in de winter, als hij werk had, 4.80 per week en in de vier voordeligste weken in de zomer wel 10 gld. per week. Maar hij was in de winter zes weken zonder werk geweest en in het blauwe schrift van de meester, waarin de binnengekomen schoolgelden werden opgetekend, kwamen nu zes streepjes. Maar toen de vader weer werk had, kreeg de jongen elke week een kwartje mee, en noteerde de meester weer 20, en zette er het cijfertje 5 boven. Toen dat er 24 keer was geplaatst, was de scha ingehaald. Wat hier in het klein gebeurde, vond ook in groot verband plaats door de jaarlijkse Uniecollecte, georganiseerd door dezelfde locale comité's, die de handtekeningen voor het smeekschrift hadden verzameld.

De koning tekende de wet. Dat zij in het Staatsblad verscheen, was een grote overwinning van het liberalisme. Geen enkele niet-liberaal had vóór de wet gestemd en geen enkele liberaal tegen, behalve... Van Houten. Hij meende, dat de kieswet eerst herzien moest worden, omdat in de Kamer niet weerspiegeld werd, wat in het volk leefde. Nu, daarin had hij geen ongelijk. De hoge census maakte, dat nog slechts een betrekkelijk gering aantal personen het kiesrecht had, in het gehele land ongeveer 100.000, dat is naar schatting 10 % van de mannen, die de kiesgerechtigde leeftijd hadden bereikt. Borgesius, Keuchenius en Kerkwijk waren zelf geen kiezers, toen zij lid van de Tweede Kamer werden. In verband met die census waren eigenaardige complicaties mogelijk. In 1883 was er een voorstel van de minister van Binnenlandse Zaken, om de census te verlagen. Tegelijk kwam Financiën met een voorstel tot wijziging van de wet op de Personele Belasting, waardoor die belasting werd verhoogd, en een aantal personen, die door de censusverlaging kiezer zouden worden, er door de belastingverlaging weer buiten zouden vallen.

Deze gehele kiesrechtkwestie staat in nauw verband met de schoolstrijd, omdat het volk achter de kiezers in grote getale voorstander was van de confessionele school. Daarin lag ook de raison van het volkspetitionnement.

Na deze liberale overwinning, na deze eenheidsdemonstratie van het verjongde liberalisme volgde er met het kabinet een wonderlijke geschiedenis.

Het begon met een échec van de minister van Waterstaat, Tak, wiens kanalenwet, die o.a. het plan tot een kanaal door de Gelderse vallei naar Amsterdam bevatte, werd verworpen. Dertien liberalen hadden tegengestemd.

Tak vroeg zijn ontslag en... tot aller verbazing volgde Kappeyne enkele dagen later zijn voorbeeld. Het was, alsof de kabinetsformateur er plotseling genoeg van had. Maar een ernstige, verantwoordelijke leiding van een ministerie kan dit niet genoemd worden. De andere ministers vroegen nu hun ontslag, àls Kappeyne niet bleef. De koning weigerde het ontslag. Toen berichtte Kappeyne aan de koning, dat hij wel wou blijven, doch alleen onder een bepaalde voorwaarde. De koning zou hem dan moeten machtigen, een voorstel in te dienen, en hem beloven, dat de Kamer, als zij het ontwerp niet accepteerde, zou worden ontbonden. De Koning stuurde de zeer schetsmatige aanduiding van Kappeyne's plannen om advies naar de ministerraad. Het ministerie was verdeeld, maar de meerderheid koos de zijde van Kappeyne. Toen deelde de Koning mee, dat hij geen grondwetsherziening op touw kon zetten om een minister aan te houden. Het gehele ministerie vroeg nu ontslag. De koning gaf nu een opdracht tot kabinetsformtaie aan drie vooraanstaande heren uit de liberale Kamermeerderheid, nl. Fransen van de Putte, Cremers en De Vries, en gaf hun verlof, de liberale kamerleden in een daartoe te beleggen vergadering te raadplegen.

De vergadering had geen resultaat; de meningen waren te verdeeld en dus verzochten de heren, van hun opdracht ontheven te worden. Toen volgde een opdracht tot kabinetsformatie aan de graaf van Lynden van Sanderburg, die antirevolutionair was.

We staan hier voor een merkwaardig probleem. Er was een liberale meerderheid, geen coalitiemeerderheid. Eén partij beschikte over ongeveer 50 van de 86 kamerzetels. Er lag veel belangrijke arbeid te wachten, op het gebied van de financiën, de defensie, het onderwijs, het kiesrecht. Maar de partij is zó verdeeld, dat zij niet in staat is voor een working majority. Er is veel over geschreven. Duymaer van Twist, een van de oudere liberalen, sprak van een vrijwillige abdicatie van de liberale partij. Van Welderen Rengers zegt: „Het prestige was niet alléén weg".

Wat zijn de oorzaken van deze calamiteit?

We kunnen verschillende noemen. Er was nog geen landelijke partij-organisatie en ook plaatselijk was er weinig verband, zodat het individualisme, dat toch al zo sterk was bij de liberalen, gemakkelijk tot excessen kon leiden. Ook was er na Thorbecke geen

leider. Kappeyne miste daarvoor de capaciteiten en is fel becritiseerd door Buys. Men heeft wel de indruk, dat hij wel van het ministerschap af wou wezen. Hij was in hart en nieren advocaat en minde het debat, maar het ministerschap lag hem niet.

Zo trad dan het ministerie Van Lynden van Sandenburg op, dat het vier jaar heeft uitgehouden, wat na 1848 nog maar twee keer was voorgekomen. Het was een eigenaardig ministerie; de formateur was anti-revolutionair, als men die term ruim neemt; er zaten een paar conservatieve ministers in en ook twee onverdachte liberalen, nl. Vissering en Modderman. De liberalen waren bereid, dit kabinet welwillend te behandelen, omdat het hen uit de impasse hielp. De Antirevolutionairen, met name Keuchenius, keerden zich fel tegen Van Lynden van Sandenburg, omdat hij de voor het bijzonder onderwijs zo harde wet van Kappeyne uitvoerde, zonder te pogen, haar eerst te wijzigen.

Het grote werk, onder dit ministerie tot stand gebracht, is het Wetboek van Strafrecht, waaraan de naam van minister Modderman verbonden is.

Tot nu toe had nog altijd het Franse wetboek gegolden. Modderman had een groot aandeel gehad in de voorbereiding en daarom was het ministerschap voor hem aantrekkelijk. Na de indiening van het wetsontwerp benoemde de Kamer een commissie van voorbereiding en een belangrijk deel van het overleg tussen minister en volksvertegenwoordiging is naar die commissie verschoven, waardoor het onbesuisd en al te druk hanteren van het recht van amendement werd voorkomen. De minister heeft zijn voorstellen uitstekend verdedigd en de Handelingen bevatten tal van uitspraken, die voor het goed verstaan van ons strafrecht nu nog van belang zijn.

In 1883 viel het kabinet, dat eigenlijk geen kabinet was, maar een aantal ministers. Toen werd een opdracht tot vorming van een ministerie verleend aan de conservatief Heemskerk, nadat weer twee pogingen van liberalen waren mislukt, terwijl de liberalen nog altijd de meerderheid hadden in de kamer. Maar de tweedracht duurde voort.

Wanneer wij peinzen over dit voor de liberalen zo jammerlijk en beschamend verschijnsel, dat ook voor de gezonde parlementaire ontwikkeling zo schadelijk is, dan komt soms een gedachte naar voren, waar misschien wel iets in zit.

Van 1848 af waren de liberalen bijna voortdurend in de meerderheid, wat op de duur schadelijk werkt, evenzeer als het constant minderheid zijn ook zijn bezwaren heeft. Het eerste is de weelde, waarvoor de meeste benen niet sterk genoeg zijn; het tweede kan leiden tot het oefenen van critiek òm de critiek en dus tot een inner-

lijke verzuring. Men zou kunnen overwegen, of hieruit niet een conclusie ware te trekken, die een thema kan zijn, zowel voor meditatie als voor discussie, nl. dat de politici, die ministeriëel zijn geweest in de ene periode en oppositioneel in de andere periode, de meeste kans hebben, tot de verstandige politici te behoren.

47. De coalitie komt op

Van 1883—'88 het 3de ministerie Heemskerk, dat is een lange periode, terwijl daarvóór het ministerie Van Lynden ook al lang was aangebleven. En nog altijd waren de liberalen in de meerderheid, totdat een korte tijd gedurende dit ministerie de Kamer op het dode punt was. Conservatieven zaten er bijna niet meer in, en tòch een ministerie onder conservatieve leiding. Het tekent de toestand. De grote taak van het ministerie Heemskerk is het tot stand brengen van de grondwetsherziening geweest. Bij alle debatten over de urgentie van die herziening ging het om twee onderwerpen, kiesrecht en onderwijs. Wat het kiesrecht betreft, won de mening veld, dat het met census*verlaging* niet zou gaan. Er moest radicaler worden ingegrepen, zodat er met de census werd gebroken. De voorstanders van bijzonder onderwijs hadden in de strijd met Kappeyne telkens weer van deze minister moeten horen, dat zijn systeem voortvloeide uit de grondwet. Dáárom vroegen zij grondwetsherziening.

Maar aan de eigenlijke strijd ging een kleine grondwetsherziening vooraf, die gewenst was in verband met een mogelijk regentschap. Sedert 1884 was Prinses Wilhelmina troonopvolgster, en zij was een kind van 4 jaar.

Hoe in de laatste jaren de reeks van sterfgevallen de ene tak na de andere van de Oranjestam had afgeslagen, blijkt uit dit schema:

Willem I

Willem II † 1849 — Frederik † 1881

Willem III † 1890 — Hendrik † 1879

Willem † 1879 — Maurits † 1850 — Alexander † 1884

Na de dood van Prins Alexander werd Prinses Wilhelmina kroonprinses en werden regentschap en voogdij wettelijk geregeld en bij overlijden des Konings opgedragen aan koningin Emma. Bij

het debat over deze regeling bleek, dat Van Houten geringe beteekenis hechtte aan het koningschap; het was volgens hem geen fundament, maar ornament van het staatsgebouw. Schaepman antwoordde hem met de volgende actuele zinnen:

„Allereerst wensch ik den geachten afgevaardigde uit Groningen, de heer Van Houten, in bedenking te geven, om, wanneer hij weder eene beeldspraak bezigt over ons Staatsgebouw, dan toch wel te willen overwegen, dat een kroon bezwaarlijk een fundament kan zijn. Maar niet dat bezwaar alleen, hetwelk aan de een of andere ars poetica ontleend kan schijnen, doet mij opkomen tegen de beeldspraak, door dien geachten spreker gebezigd. Die geachte spreker schijnt daarbij alleen aan die gebouwen te denken die in den rococostijl opgetrokken zijn. Het is inderdaad eene eigenaardigheid van dien stijl, dat het constructieve en het ornament is gescheiden, en het ornament gemeenlijk inderdaad niets anders is dan een bijkomend ding. Maar in den bouwstijl, die onze vaderen hebben liefgehad, is zoowel het constructieve lid als het sieraad te zamen verbonden tot een geheel en strekt dit, wat inderdaad niet anders *schijnt* dan een sieraad, wel degelijk tot instandhouding van het gebouw. Wanneer ik nu denk aan de plaats van de Kroon in het staatsgebouw van ons Nederland, dan denk ik aan den sluitsteen in het gewelf, die tegelijkertijd is een sieraad en tevens het constructieve lid, dat geheel den opstrevenden bouw te zamen houdt."

Omdat nu de grondwet niet herzien mocht worden tijdens een regentschap, werd dit verbod uit de grondwet gelicht door een aparte grondwetsherziening. Het verbod had voortaan alleen betrekking op herzien van de troonsopvolging.

En toen begon de merkwaardige strijd. De rechterzijde, d.w.z. de Rooms-Katholieken en Antirevolutionairen stelden zich op het standpunt „non possumus". Als het hoofdstuk van de grondwet, waarin over het onderwijs wordt gehandeld, niet wordt gewijzigd, dan stemmen wij tegen alle andere wijzigingsvoorstellen. Dan komt er geen enkele wijziging door, want dan is er voor geen enkele wijziging een meerderheid van $^2/_3$. Deze houding stond in het nauwste verband met de nota van Kappeyne ter bestrijding van het volkspetitionnement. Omdat het nu monnikenwerk was, over andere dingen te spreken, voor men het over hoofdstuk X eens was geworden, werd dit hoofdstuk het eerst behandeld.

Er scheen een oplossing gevonden. De bepaling van het overal en voldoende zou vervallen en schoolgeldheffing zou voor de openbare school verplicht zijn. Het was steeds een grief van de rechterzijde, dat het openbaar onderwijs gratis of bijna gratis werd verstrekt ook aan kinderen, wier ouders wèl schoolgeld konden betalen.

Het 2de voorstel werd echter weggeamendeerd, en daarna werd het eerste verworpen, omdat 13 liberalen de consessie te groot vonden en de rechterzijde haar te klein achtte.

Dus zat de wagen in het moeras. Een kabinetscrisis volgde en de koning gaf een opdracht tot kabinetsvorming aan Mackay, onder beding, dat hij de voorstellen van Heemskerk weer ter hand zou nemen. Op zulk een rare conditie ging Mackay niet in; toen werd Heemskerk weer minister; de Kamer werd ontbonden en de liberalen kwamen versterkt terug. Nu werd er toch nog een vergelijk gevonden. Een voorstel van Lohman, dat een zeer ruime redactie van art. 194 behelsde, werd aangenomen, doordat een deel van de liberalen met de rechterzijde meeging. Nu konden ook de andere hoofdstukken worden behandeld. Toen alles gereed was, gingen de voorstellen naar de Eerste Kamer, die ze alle goedkeurde, behalve juist het ene voorstel betreffende het onderwijs. Dus toch nog alles voor niets? Neen, want voor zij tegen de wijziging stemde, hadden sommige liberalen verklaard, dat zij niet van oordeel waren, dat de oude redactie van de grondwet het verlenen van steun aan het bijzonder onderwijs verbood, dat zij dus het standpunt van Kappeyne niet deelden en dat zij oordeelden dat een eventueel voorstel tot verlening van subsidie niet mocht worden gedisqualificeerd als in strijd met de grondwet. In de grondwet zelve is dus, wat het onderwijs betreft, ditmaal geen woord veranderd; het enige, dat veranderde, was, dat sommige liberale sprekers een bepaalde interpretatie niet meer als bindend beschouwden.

Op het gebied van het kiesrecht is er wèl iets veranderd. De census verviel in de grondwet. Voortaan zouden kiezer zijn, niet zij, die een bepaald, door de wet vast te stellen bedrag aan belasting betaalden, maar zij, die door de wet vast te stellen *kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand bezaten*. Men is gewoon, dit handig geredigeerd artikel het caoutchouc-artikel te noemen en terecht. Want het was voor ieder aanvaardbaar, omdat het zo rekbaar was. En de additionele artikelen bevatten bepalingen, waardoor aanstonds het aantal kiezers zeer werd uitgebreid.

Toen dan ook in 1888 onder deze bepalingen verkiezingen werden gehouden, greep de strijd veel dieper in het volksleven, dan anders het geval was. Voor Kuyper en Schaepman, toen beide in de volle kracht van hun leven en hun strijdbaarheid, waren het glorieuze dagen. In een paar maanden steeg het aantal antirevolutionaire kiesverenigingen van 95 op 154. De uitslag was, dat er gekozen werden 44 liberalen, 54 rechtsen (28 a.r. en 26 r.k.) 1 conservatief en de socialist Domela Nieuwenhuis. De laatste was gekozen in Friesland. Daar was reeds enige tijd een radicale beweging gaande, eerst in de vorm van een Friese volkspartij, waarin

personen van verschillende godsdienstige richting samenwerkten, en die o.a. nationalisatie van de grond bepleitte. Toen de socialisten, die Domela Nieuwenhuis als hun leider eerden. Hij was een profetische figuur en op vele Friezen, die lang niet zo nuchter zijn als ze schijnen, maakte hij zulk een indruk, dat ze persoonlijke herinneringen aan hem met devotie bewaarden.

Natuurlijk koos de koning nu een formateur uit de rechterzijde, maar noch Schaepman nòch Kuyper, doch de minder geprononceerde baron Mackay. Het ministerie moest trouwens een zekere gematigdheid betrachten, daar de Eerste Kamer nog een sterke liberale meerderheid had. Het sprak vanzelf, dat er nu een voorstel kwam, om subsidie te verlenen aan het bijzonder onderwijs. Het ging om sobere bedragen, maar het was toch een uitkomst. En wat het voornaamste was, hier was een nieuwe weg geopend. De theorie van òf luxe òf aalmoes kon niet meer worden verdedigd. Een teer punt is geweest het aftreden van minister Keuchenius. Zijn behoefte om te getuigen en zijn geloofsijver wekte in de Eerste Kamer grote tegenstand. Men vreesde, dat hij door zijn maatregelen in Indië reacties zou wekken. Kortom, zijn begroting werd afgestemd. Er waren onder de antirevolutionairen, die meenden, dat het gehele kabinet zich met Keuchenius solidair moest verklaren, hem niet de woestijn in moest laten sturen.

Maar Mackay nam zelf koloniën en Lohman werd minister van Binnenlandse Zaken.

Het ministerie Mackay heeft baanbrekend werk verricht op het terrein der sociale wetgeving, want er kwamen beperkende bepalingen voor de arbeid van vrouwen en kinderen en er werd een arbeidsinspectie ingesteld. Belangrijk was ook de pensioenregeling voor burgerlijke ambtenaren, hun weduwen en wezen.

Op een punt evenwel kwam er tussen de coalitiepartijen verdeeldheid en dat betekende het einde van het kabinet. Minister Bergansius wilde de persoonlijke dienstplicht invoeren, zodat de jongens uit beter gesitueerde kringen niet meer voor geld in staat zouden zijn, zich vrij te kopen van de verplichting, het vaderland te dienen. De R.K. kamerleden waren, op Schaepman na, tegen dit voorstel. Zij meenden, dat ouders de gelegenheid moesten hebben, hun kind de zedelijke gevaren van het kazerneleven te besparen. Zo kwam het tot een scheuring, het ministerie bezweek en nieuwe verkiezingen schonken de overwinning aan de liberalen.

Maar de nieuwe opdracht tot kabinetsformatie werd niet meer verleend door Willem III. In 1890 was hij heengegaan. De laatste koning was niet zeer populair. Maar in de laatste jaren van zijn leven zien wij naast de koning zijn zachte, jonge vrouw, koningin Emma en hun dochtertje Wilhelmina, en is het, alsof er een glim-

lach glijdt over het stroeve, gebaarde gelaat van de koning. En... wat in de laatste tijd uit de archieven openbaar werd, heeft op bepaalde punten aan het licht gebracht, dat de koning meer besef had van de taak van het koningschap in een parlementaire monarchie en meer beleid in het vervullen van die taak, dan men vroeger gemeend heeft. Eerst als de archieven geopend zijn, mogen wij ons opmaken tot een slotconclusie.

48. Tien liberale jaren

1891—1901, dat zijn nog tien liberale jaren, met drie liberale ministeries:

1891—'94 Tienhoven—Tak van Poortvliet;
1894—'97 Roëll—Van Houten;
1897—1901 Pierson—Borgesius.

Dit is het slotstuk van de periode 1848—1901. Daarna is de periode, dat het liberalisme in de politiek domineerde, voorbij. Wij hebben in voorgaande hoofdstukken gezien, dat de verdeeldheid en daaruit voortvloeiende machteloosheid, het individualisme, dat soms leidde tot eigengereid optreden van de enkeling in de Kamer, het daarbij parten heeft gespeeld. Maar wij moeten niet vergeten, dat wij hier ook te maken hebben met een Europees verschijnsel.

Toen het liberalisme opkwam, was het overal de vooruitstrevende, soms radicale linkerflank. Maar nu had het overal aan zijn linkerzijde nieuwe bewegingen zien opkomen, radicalisme, socialisme, die steeds aan invloed wonnen, en het liberalisme op smaller basis terugdrongen.

In één opzicht heeft het liberalisme zeer beslist schuld aan die versmalling van de basis. Het heeft alle verbreding van invloed naar rechts onmogelijk gemaakt door de lang volgehouden starre houding tegen het confessioneel onderwijs. Deze houding, waarbij de staat met zijn machtsmiddelen zich moest inzetten, om de neutrale school naar voren te dringen, is in wezen onliberaal, ligt niet in de lijn van Thorbecke, is oorspronkelijk, in 1848, aangenomen door de conservatieven. Dat de liberalen in deze richting gingen, staat hiermee in verband, dat zij anders dan in Engeland, zich vereenzelvigden met hen, die op kerkelijk gebied het modernisme voorstonden.

In 1891 leed de rechterzijde de nederlaag door de onderlinge verdeeldheid van Antirevolutionairen en Rooms-Katholieken. De burgemeester van Amsterdam, Van Tienhoven, werd formateur, en

vroeg Tak van Poortvliet voor binnenlandse zaken. Tussen hen beiden werden afspraken gemaakt omtrent een kieswet, die een zo groot mogelijke uitbreiding van het kiesrecht zou brengen. Tak van Poortvliet was een vooruitstrevend liberaal en het gehele ministerie ging in zeer radicale richting. Aan de linkervleugel der liberalen, vooral in Amsterdam, begon het radicalisme te stuwen. De enige minister in dit ministerie, die iets groots tot stand bracht, was Pierson, die zijn poging tot belastinghervorming zag slagen.

En nu kwam Tak met zijn ontwerp kieswet voor het licht. De grondwet bepaalde, dat de wet zou aangeven, welke kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand iemand zou moeten hebben, om kiezer te kunnen zijn. Tak werkte dat zo uit, dat in aanmerking zou komen, ieder die in eigen onderhoud en dat van zijn gezin voorzag. Men kan ook zeggen, dat hij de „gezeten arbeider" tot kiezer wou maken. Natuurlijk is dit een grote, beslissende stap in de richting van het mondig maken van het gehele volk. „Maatschappelijke welstand", het ene criterium dat de grondwet voorschreef, vatte hij aldus op, dat ieder daaraan voldeed, die geen onderstand genoot, zijn belastingen betaalde en gedurende een bepaalde tijd hetzelfde huis had bewoond.

Voldoende maatschappelijke welstand hebben dus practisch allen, die niet armlastig zijn. De „geschiktheid" werd aldus gepreciseerd, dat de analphabeten werden uitgesloten. Een eigenhandig gesteld verzoek zou nodig zijn, om op de kiezerslijst te komen.

Er waren bij verschillende kamerleden technische bezwaren en inderdaad waren verschillende bepalingen niet elegant. Gewichtiger was het bezwaar, dat ontleend werd aan de grondwet zelve. Het artikel in de grondwet, dat het „caoutchoucartikel" werd genoemd, bedoelde beslist géén algemeen kiesrecht. Het vroeg kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand, en die kentekenen moesten, zo meende men, positief zijn, terwijl ze in het ontwerp van Tak te veel in het negatieve werden gezocht, zó, dat uitgezonderd de armlastigen en de analphabeten, iedereen kiezer werd.

De behandeling van het ontwerp is plotseling vastgelopen. De Meyier diende een amendement in, waarvan het de vraag was, of het alleen de technische verbetering nastreefde of ook het karakter van de wet aantastte. Voordat het behandeld werd, was in de vergadering van de ministerraad besloten, dat het amendement onaanvaardbaar was, maar dit werd voor de stemming niet aan de Kamer meegedeeld. Tak werkte zelfs mee aan een redactie-verbetering. Maar toen het amendement was aangenomen, deelde de regering mee, dat zij schorsing der beraadslagingen vroeg, omdat zij aan de Koningin-regentes intrekking van het ontwerp zou vragen.

Tienhoven trad af, Tak nam de leiding van het ministerie over, dat een beroep deed op de kiezers, door ontbinding van de Tweede Kamer.

Het werd de zonderlingste en meest verwarde verkiezingsstrijd, die ooit in ons land werd gevoerd. Kuyper had zich verklaard vóór de kieswet van Tak. Hij was zelf voor gezinshoofdenkiesrecht, dat hij met zijn archaïserende taalneiging huismanskiesrecht noemde. Principiëel verwierp hij ieder kiesstelsel, dat aan personen individueel het stemrecht verleende, alsof een volk niet anders was dan „een hoop zielen op een stuk land". Zoals in de oude tijd de standen als organisatie verbonden hun vertegenwoordigers kozen, zo moest in de nieuwe tijd het meest primaire en onverwoestbare verband in de maatschappij, nl. het huisgezin, de basis zijn van het kiesrecht. Maar omdat het ontwerp Tak practisch aan alle manlijke gezinshoofden het kiesrecht verleende, wilde Kuyper het aanvaarden. Jhr. de Savornin Lohman was er tegen. Kuyper hief de leuze op: „tegen het conservatisme van allerlei gading" en adviseerde de kiesvereniging, niemand candidaat te stellen, voordat hij aan de tand gevoeld was betreffende de kiesrechtparagraaf. De candidaten moesten onder het „Caudijnse juk" door. Het scheen, alsof bij de verkiezingen van 1894 de kieswet het een en het al was en de vreemdste combinaties kwamen voor. In Delft b.v. werd de liberale anti-Takkiaanse candidaat gesteund door een déél der liberalen, door àlle Hervormde predikanten, door de meeste Katholieken; de Takkiaanse candidaat verkreeg steun van de Gereformeerde predikanten. Verschillende antirevolutionairen gingen niet onder het „Caudijnse juk" door. Zij maakten zich onder leiding van De Savornin Lohman los van de Antirevolutionaire Partij en noemden zich sedert die tijd Vrij-antirevolutionairen. Daarnaast is ontstaan de Christelijk Historische Kiezersbond met sterke anti-dolerende en anti-Kuyperiaanse elementen. En dan was er nog een groep, die zich Fries-Christelijk Historisch noemde, niet alleen in Friesland aanhangers vond, en een specifiek kerkelijk Hervormd karakter vertoonde. Deze drie groepen zijn later samengesmolten tot de Christelijk Historische Unie, waarin de verschillende stromingen nog zijn te onderkennen. Zo is het gekomen, dat er in ons land sedert jaren twee Protestants-Christelijke partijen zijn, de A. R. en de C. H. En het begin van de scheiding lag bij de kieswet-Tak, toch waarlijk geen vraagstuk van voldoende importantie, om daar een partijsplitsing op te handhaven. Maar het is nu eenmaal een Nederlandse kwaal, om hoofd- en bijzaken onvoldoende te onderscheiden en daardoor de grote historische lijnen nog al eens uit het oog te verliezen. Toch hebben deze beide groepen door hun

verdeeldheid hun invloed verzwakt en de evenredige vertegenwoordiging heeft later hun onderlinge verhouding niet verbeterd. Dat stelsel brengt nl. mee, dat men de meeste concurrentie moet vrezen van hen, die in geestelijke zin de naaste buren zijn. Er zijn meer kiezers die aarzelen tussen a.r. en c.h. dan tussen c.h. en communist. En daarom is het in het ogenblikkelijke belang der partijen, om toch wel goed te laten uitkomen bij hun propaganda, wat speciaal hen van elkaar onderscheidt. Ook bij andere verwante partijen vindt men dat na de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. De kleine greppel, die tussen beide groepen loopt, wordt door de spade der propaganda dan al maar verbreed en uitgediept, en eindelijk is het een gapende sloot.

Dat a.r. en c.h. ieder hun eigen weg gingen, heeft indirect ook een voordeel opgeleverd. De Christelijke vakbeweging, de Christelijke Radio, en tal van maatschappelijke verenigingen hebben angstvallig vermeden, zich te nauw te associeren met een van deze beide politieke partijen. Ze zijn zo zelfstandig mogelijk gebleven, en dat is gezond.

De liberalen werden door de kieswet Tak al evenzeer beroerd als de antirevolutionairen, en ook hier kwam een afzonderlijke, meer conservatieve groep te voorschijn, nl. de vrij-liberalen.

Bij de Katholieken kwam er geen scheuring. Vooreerst niet, omdat de overgrote meerderheid in deze groep tegen het ontwerp-Tak was. Onder de vooraanstaande figuren was alleen Schaepman vóór. Maar daar kwam bij, dat de organisatie van deze groep nog bezig was, haar beslag te krijgen. Dat is vooral in de jaren 1896 en '97 gebeurd en Friesland ging daarbij voorop. De verkiezingen in 1894 hadden tot resultaat, dat de aanhangers van Tak in de minderheid geraakten. Er trad nu een liberaal ministerie op van wat behoudender allure onder leiding van Roëll en Van Houten. De laatste was eens bij de liberalen de linker vleugelman geweest, maar anderen waren hem nu voorbij gestreefd. Van Houten is er in geslaagd, de kieswet tot stand te brengen. De ouderen onder ons herinneren het zich wel, dat er sedert die tijd belasting-kiezers waren, die door de administratie op de kiezerslijst werden geplaatst, en vier categorieën van kiezers, die zich zelf moesten aangeven, nl. huurkiezers, loonkiezers, spaarbankkiezers, en examenkiezers. Wat hebben de kiesverenigingen zich in die jaren beijverd om na te gaan, of er nog geestverwanten waren, die onder een van die groepen vielen! Trouwens, er was toen veel politieke belangstelling. Men mag veilig aannemen, dat tussen 1889 en 1913 de stembusstrijd in Nederland een belangstelling heeft gehad, zoals er voordien en ook nadien niet meer is getoond.

Bij de verkiezingen van '97 was de coalitie hersteld, maar toch bleef de linkerzijde in de meerderheid. Gekozen werden 48 liberalen, 4 radicalen en 2 s.d.a.p.-ers. De organisatie van Domela Nieuwenhuis had besloten, niet meer aan de kamerverkiezingen deel te nemen, ook niet als agitatie-middel. Toen is, onder sterke invloed van de ontwikkeling der socaal-democratie in Duitsland, de S.D.A.P. opgericht, die het Erfurter program aanvaardde, en wel aan de verkiezingen en de parlementaire arbeid deelnam.

Het nieuwe ministerie, dat na de verkiezingen optrad, het ministerie Pierson-Borgesius, was meer vooruitstrevend dan het vorige. Twee der ministers, Borgesius en Lely, waren kamerlid en minister tegelijk. Hoewel de wet dit toeliet, was dit in strijd met de dualiteit in ons regeringssysteem, waarbij minister en parlement ieder hun eigen taak hebben. In Engeland is dit anders; daar is het ministerie meer een commissie uit de meerderheid van het parlement. Wat al zo lang een twistappel was, met name tussen de Antirevolutionairen en de Katholieken, de kwestie van de persoonlijke dienstplicht, werd nu beëindigd. Voortaan kon niemand meer zich voor geld onttrekken aan de taak van de landsverdediging. De R.K. stemden tegen, op Schaepman na. De legerwet maakte een einde aan het reële bestaan van de schutterijen, die sedert alleen voortleven in vele anecdoten en vrolijke verhalen. De landweer kwam er voor in de plaats. Voortaan ging de strijd niet meer over het remplaçantenstelsel, maar begon het loven en bieden over de duur van de diensttijd, en had iedere minister van oorlog te vechten tegen groepen van kamerleden, die meenden, dat het in nog wel korter tijd kon.

Het laatste liberale ministerie heeft veel gedaan op het gebied van de sociale wetgeving. Mackay was er mee begonnen, en na het kiesrechtintermezzo werd deze arbeid krachtig voortgezet. Er kwam een ongevallenwet, een woningwet, en een gezondheidswet. Ook de leerplichtwet was tot op zekere hoogte een sociale wet, want zij beschermde het kind van de arme tegen pogingen tot te vroege exploitatie. De rechterzijde heeft zich tegen de leerplichtwet verzet en bij de stemming stond het 50 voor en 49 tegen. Had graaf Schimmelpenninck niet een ongeluk gehad met zijn paard, dan was het vijftig tegen vijftig geweest, staking van stemmen bij een voltallige kamer en dus verwerping. Het paard van Schimmelpenninck is daarom beroemd geworden en zelfs in een „gedicht" vereeuwigd.

Het zal sommigen vreemd in de oren klinken, dat toen de strijd om de leerplichtwet zo fel was. Toen de wet was aangenomen, schreef de Limburger Koerier: „De teerling is dus geworpen. De

tyrannische schooldwang is met 50 tegen 49 stemmen in de Tweede Kamer aangenomen. Dat wil zeggen één mens heeft aan honderdduizenden landgenoten het gevloekte slavenjuk van de leerplicht op de nek gelast. Die ene mens kan er zich op beroemen, dat hij het Nederlandse volk een dwangbuis heeft aangewrongen. En vraagt gij, wie die ene mens is, dan moeten wij u helaas antwoorden: Dat is Dr Schaepman. Ja waarachtig, hij is het. Diepbedroevend voorman! Limburg, oud, trouw katholiek Limburg, hoed u voor 't Schaepmanianisme...... etc."

Nu moet men niet vergeten, dat de leerplichtwet toen niet werd losgemaakt van de schoolstrijd. Zij kon practisch betekenen dwang om de openbare school te bezoeken. Borgesius heeft dat erkend en daarom het verlenen van subsidie aan de bijzondere scholen bevorderd. Het grote bezwaar kwam alleen van de zijde van Lohman. Hij meende, dat de staat door het opleggen van leerplicht, dat is door het reguleren van het schoolbezoek, zich schuldig maakte aan een vergrijp jegens het recht en de taak der ouders.

Inderdaad heeft de wet in de practijk soms verslappend gewerkt op het verantwoordelijkheidsbesef van de ouders. Als een vader in onze tijd bij het hoofd der school komt informeren, wanneer Kees of Grietje van school kan, dan bedoelt hij zelden of nooit, wanneer zijn kind voldoende lager onderwijs heeft genoten, maar alleen, wanneer hij het kind van school kan nemen, zonder last van de wet te krijgen. Het criterium is zeer formeel geworden. En ook is altijd het probleem bij de sociale maatregelen van de overheid, hoe de eigen verantwoordelijkheid te verzoenen met de altijd uniformerende tendenz van de wetgeving.

49. Kuyper

In 1901 gaf H.M. Koningin Wilhelmina voor het eerst na hare inhuldiging in 1898 zelve een opdracht tot kabinetformatie, en wel aan Dr Kuyper, een der markantste figuren uit onze parlementaire geschiedenis. Hij kon rekenen op een flinke meerderheid in de Tweede Kamer. De samenwerking rechts was hersteld, nu de strijd om de persoonlijke dienstplicht geen moeilijkheden meer kon bereiden. Er waren 58 rechtsen gekozen; aan de linkerzijde zaten 7 socialisten en 35 vrijzinnigen; nl. 8 vrij-liberalen, 18 Unie-liberalen en 9 vrijzinnig-democraten. Maar de grote meerderheid in de Eerste Kamer was liberaal.

De drie ministeries, die aan dat van Kuyper vooraf gaan, dragen

in de geschiedenis een dubbele naam: Van Tienhoven—Tak; Roëll—Van Houten; Pierson—Borgesius. De benaming is een weerspiegeling van het feit, dat in deze kabinetten niet één man een sterk dominerende positie had. Dat was in het ministerie Kuyper wèl het geval. Kuyper was een minister-president van een ander type dan zijn voorgangers. Hij was permanent voorzitter van de ministerraad en had zeer nadrukkelijk de leiding in het kabinet. En de meerderheid, waarop zijn kabinet steunde, ging niet, zoals dat vroeger bij de liberale meerderheid zo vaak het geval was geweest, zich te buiten aan oppositionele proefnemingen. Ook Lohman, overigens een met name tegenover Kuyper zeer zelfstandig man, steunde het kabinet.

Er is in deze periode een tendenz naar een wijziging van het parlementaire stelsel, en wel zo, dat de leider van de parlementaire meerderheid tevens leider is van het ministerie, en beide samen doet werken tot een krachtige politiek. Zoals ook in Engeland zo vaak wordt gezien. Een situatie, waarbij de dualiteit tussen regering en volksvertegenwoordiging practisch verdwijnt. Maar het is merkwaardig, dat deze tendenz zich niet heeft doorgezet, ook niet na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging. Reeds in Kuypers dagen kon men merken, dat *dit* parlementaire stelsel ons niet ligt. Bovendien is het alleen maar mogelijk in landen, waar het koningschap weinig meer is dan een symbool en bij ons is het veel meer dan dat.

Het ministerie Kuyper kwam met een uitgebreid program, waar betrekkelijk weinig van terecht gekomen is. Wel zijn verschillende belangrijke ontwerpen gereed gekomen, zoals de sociale wetten van Kuyper, maar tot een openbare behandeling hebben zij het niet gebracht. Daarom is het voor Kuyper altijd zulk een bitterheid geweest, dat hij na 1905 niet weer de kans heeft gekregen.

De normale arbeid van het kabinet is in 1903 onderbroken door politieke stakingen en wat daarmee samenhing. Er brak een staking uit in de vemen te Amsterdam. Een machinist van de spoorwegen weigerde „besmette goederen", die met behulp van werkwilligen waren geladen, te vervoeren. Hij werd ontslagen. Toen brak er een staking uit onder het spoorwegpersoneel. De maatschappijen en de regering waren overvallen en de maatschappijen stonden machteloos. Zij capituleerden reeds na twee dagen, beloofden, dat de dagen, waarop niet was gewerkt, toch zouden worden uitbetaald en dat door de organisaties besmet verklaarde goederen niet zouden worden vervoerd. Hiermee hadden zij zich in een onmogelijke positie gebracht. De wet op de spoorwegen en de concessie-bepalingen verplichtten aan de maatschappijen, om àlle goederen ter vervoer te

accepteren, die werden aangeboden. Een verplichting, die vanzelf spreekt bij elk bedrijf, dat van staatswege monopolistisch is. Maar door de voorwaarden der arbeiders te accepteren, schonden de maatschappijen deze bepalingen.

Voordat evenwel dit vraagstuk tot bepaalde maatregelen aanleiding gaf, stond de regering voor nieuwe moeilijkheden. De vlotte capitulatie van de spoorwegdirecties had bij de arbeiders een overmoedige stemming gekweekt. „Heel het raderwerk staat stil, als uw machtige arm het wil." De gemeentewerklieden te Amsterdam troffen voorbereidingen voor een staking. De regering riep troepen op.

De regering stond voor de vraag: wat nu? Vooral Lohman drong sterk aan op het verbieden van bepaalde stakingen bij de wet. Kuyper was daar ook voor, maar wilde tegelijk de rechtspositie van het spoorwegpersoneel regelen. Er kwamen nu drie wetsontwerpen. Het eerste stelde staking bij de spoorwegen strafbaar. Het tweede beoogde het organiseren van een spoorwegbrigade, om het voor het land zo vitale spoorwegverkeer gaande te kunnen houden, als het eventueel toch tot staking kwam. En het derde schreef een enquête voor naar de arbeidsvoorwaarden van het spoorwegpersoneel.

Het was er Kuyper niet om te doen, dat personeel weerloos te maken in de sociale strijd door het van het stakingsrecht te beroven. Want reeds tijdens de behandeling der wetsontwerpen verscheen het K.B. van 7 April 1903, bepalende, dat de rechtspositie van het Spoorwegpersoneel in een reglement moest worden vastgelegd, dat door de minister van Waterstaat moest worden goedgekeurd.

Maar de dag te voren was er reeds opnieuw een spoorwegstaking uitgebroken, en nu een zuiver politieke staking, om de regering te dwingen. Zulk een staking is in een land, waar de volksinvloed op wettige wijze zich kan laten gelden, niet te tolereren. De regering trad dan ook krachtig op en week niet voor intimidatie, ook niet, toen een paar dagen later de algemene staking werd afgekondigd. Trouwens, de staking was ver van algemeen, de leiders waren onderling verdeeld en het werd een hopeloos fiasco.

Een practisch gevolg van dit „anarchistisch avontuur" is geweest, dat de anarchistische en syndicalistische elementen uit de rode vakbeweging traden en deze zich daarna veel inniger ging verbinden met de S.D.A.P. Een ander gevolg was, dat de arbeidsvoorwaarden van het spoorwegpersoneel voortaan in de Kamer werden besproken bij de begroting van Waterstaat.

Een principiëel debat in grote stijl werd gevoerd bij het voorstel tot wijziging van de Wet op het Hoger Onderwijs. Deze wijziging betrof drie punten:

1°. het verlenen van de affectus civilis aan de graden van bijzondere Universiteiten. Tot nu toe moesten de leerlingen van de V.U. hun examens overdoen aan een openbare universiteit, wilden zij er wat aan hebben bij sollicitatie naar een openbaar ambt of betrekking;

2°. het openen van de mogelijkheid tot het stichten van bijzondere leerstoelen aan de Rijks universiteiten. Beide voorstellen gingen uit van dezelfde gedachte, nl. dat het Hoger Onderwijs niet uitsluitend van de staat behoeft uit te gaan; dat de vrije organen in de maatschappij te dien opzichte ook een taak kunnen hebben;

3°. de omzetting van de polytechnische school te Delft in een Technische Hogeschool en de mogelijkheid tot het stichten van een landbouwhogeschool en een handelshogeschool.

Het debat liep in hoofdzaak over het eerste punt en vooral de discussie tussen Kuyper en Prof. Van der Vlugt stond op een hoog peil. Er werd tweeërlei mening verdedigd, om het wetsvoorstel van Kuyper te bestrijden. Sommigen zeiden: „Het Hoger Onderwijs moet staatszaak blijven. Dan alleen heeft men waarborgen, dat het op peil blijft". In dit verband is de onvriendelijke opmerking gemaakt, dat een bijzondere universiteit een aantal grutters tot curatoren zou kunnen benoemen. Het mag hier gereleveerd worden om te doen zien, hoe argwanend een deel van ons volk heeft gestaan tegenover alles, wat niet in handen van de staat was.

Anderen argumenteerden tegen de Vrije Universiteit, omdat zij een bepaalde levensbeschouwing bij haar onderwijs tot basis had. Zij hadden geen bezwaar tegen een bijzondere hogeschool of universiteit, als zij maar indifferent was, geen binding aan bepaalde principia kende. Natuurlijk verdedigde niemand de stelling, dat Hoger onderwijs neutraal zou moeten zijn. Hoe zal iemand b.v. wijsbegeerte of godsdienstwetenschap doceren, zonder dat zijn overtuiging aan heel zijn wetenschappelijke arbeid richting en kleur geeft?

Het wetsontwerp werd door de Tweede Kamer aangenomen, maar door de Eerste, die liberaal was, verworpen. In de Eerste Kamer was de opstuwende kracht van de rechterzijde nog maar zeer weinig tot uitdrukking gekomen. De leden der Eerste Kamer werden immers gekozen door de Provinciale Staten, zij zaten 9 jaar en de Statenleden 6 jaar. De leden der Eerste Kamer, die voor Gelderland, Zeeland en Zuid-Holland zaten, waren nog bijna allen liberaal, maar de staten van die drie gewesten hadden geen liberale meerderheid meer. Daarom adviseerde het kabinet aan

H.M. de Koningin, de Eerste Kamer te ontbinden. Toen dit gebeurd was, en de Provinciale Staten de nieuwe afgevaardigden hadden gekozen, was de Eerste Kamer rechts geworden.

De Hoger-Onderwijswet werd weer bij de Tweede Kamer ingediend, daar aangenomen en vervolgens ook door de Eerste Kamer aangenomen.

Hier behoort het bijna snaakse verhaal vermeld te worden, waarvoor de Staten van Overijsel bij deze gelegenheid hebben gezorgd. Deze staten telden 47 leden, maar er was één vacature, die waarschijnlijk door een liberaal zou worden vervuld. Zolang in die vacature niet was voorzien, telde de statenvergadering 23 rechtse en 23 linkse leden. Ze kwam bijeen en aan de orde was de verkiezing van drie leden der Eerste Kamer, nodig geworden door de ontbinding. Ieder kon uitrekenen, dat het zou worden staking van stemmen, en daarna beslissing door het lot. Driemaal loten, driemaal een kans fifty-fifty links tegen rechts. De linkerzijde stelde voor, de verkiezing uit te stellen, tot in de vacature was voorzien. Er werd over gestemd 23—23. Bij staking van stemmen is het voorstel verworpen. Dus nu is onmiddellijk aan de orde de verkiezing van 3 leden van de Eerste Kamer. Maar zie, de 23 linkse leden staan op en vertrekken. Nu is de vergadering onvoltallig en kan niet verder vergaderen. De voorzitter sluit de buitengewone zitting. En als hij thuis is, piekert hij, hoe het moet. Maar hij krijgt op zijn verzoek om een machtiging tot het bijeenroepen van een buitengewone zitting geen antwoord uit Den Haag, totdat hem de aanwijzing bereikt, eindelijk, dat het maar in de gewone voorjaarszitting moet. Intussen is in de vacature voorzien en is het 24 tegen 23. De 3 linkse candidaten zijn dus safe. Maar zie, bij de stemming gebeurt iets vreemds, er zijn 24 stemmen op de candidaat der rechterzijde uitgebracht en 23 op die der linkerzijde. En dit gebeurt tot tweemaal toe. Twee van de drie afgevaardigden van Overijsel behoren tot de rechterzijde. De stemming is geheim. Het staat uitdrukkelijk in de voorschriften. Maar is het te verwonderen, dat de liberalen al maar hebben gepeinsd en beraadslaagd, wie hun toch deze kool had gestoofd? Het schijnt een liberaal statenlid geweest te zijn, die Gedeputeerde had willen worden, en omdat zijn fractie een ander de voorkeur gaf, nu op deze wijze wraak nam......

Ook op het gebied van het Lager Onderwijs heeft het ministerie Kuyper verder gewerkt in de richting van de gelijkstelling. Het openbaar en bijzonder onderwijs werd gelijkgesteld, wat de Rijkskas betreft. Het verschil lag nu voortaan hieraan, dat de gemeenten het openbaar onderwijs verzorgden, maar voor het bijzonder onderwijs geen uitgaven mochten doen.

Toen de verkiezingscampagne voor de Tweede Kamer reeds aan de gang was, werd Kuypers Drankwet behandeld, waarbij de verkoop van sterke drank aan een vergunning werd verbonden. Fel was weer de strijd, maar hij werd op een veel lager peil gevoerd dan bij de behandeling van de wet op het Hoger Onderwijs. Er was nu veel advocaterij in de Kamer en agitatie onder het publiek. Door geheel Nederland werd gezongen:

„Alle kroegen worden kerken,
En de kellner brengt de Bijbel
Als ge om een borrel vraagt."

Scherp was de verkiezingsstrijd en hij werd geheel toegespitst op de persoon van Dr Kuyper. Er is in deze actie een element van haat geweest, dat alleen verklaard kan worden uit de verbittering, dat Kuyper de macht der liberalen had gebroken. Nog in 1928 schreef Mr Dr J. A. A. H. de Beaufort, zoon van de oud-minister, in een studie, dat Kuyper een oud-predikant was en geen staatsman.

Later is de waardering voor Kuyper gekomen en heeft men leren zien, dat hij toch een man was van nationale betekenis. Wij hebben slechts te herinneren aan wat D. Hans en Jan Romein over hem schreven. Kuyper is vooral geweest de man van de „kleine luyden"; hij heeft hen wakker gemaakt en bezield en zij hebben hem verstaan, geëerd en liefgehad.

Er waren in zijn optreden enkele elementen, die prikkelend werkten. Hij hield van het pompeuze, en had er geen bezwaar tegen, onder de schijnwerper te staan. Dat ligt ons niet. Schimmelpenninck ondervond het, toen hij op het Huis ten Bosch ging wonen, Thorbecke bij zijn ministeriële reis naar Limburg, Kuyper ook bij meer dan een gelegenheid.

De nuchtere zin van ons volk grenst soms dicht aan het benepene. En ook afgezien daarvan, het eert zijn grote mannen liefst niet eerder dan enige jaren na hun dood.

50. Naar de pacificatie

Bij de verkiezingen van 1905 leed de rechterzijde de nederlaag, want het werd 52 tegen 48.

De beslissing viel bij de herstemmingen, toen vrijliberalen, unieliberalen en vrijzinnig-democraten door de socialisten werden ge-

steund, onder de leuze: „De ramp, die Kuyper heet, afwenden van ons volk". Van de 52 linksen waren er 7 socialisten. De opdracht tot kabinetsformatie werd verleend aan Borgesius, de leider der Unie-liberalen en hij vormde een vrijzinnig kabinet, waarin hij zelf geen zitting nam, het ministerie De Meester. Feitelijk steunde het niet op een meerderheid in de Twede Kamer; het kon er slechts met enige stelligheid rekenen op de steun van ± 36 leden, terwijl in de Eerste Kamer een sterke rechtse meerderheid was.

Een deel der linkerzijde maakte in deze tijd steeds meer propaganda voor het algemeen kiesrecht. Het ministerie kwam nu met een voorstel tot grondwetsherziening, met de bedoeling, de gehele regeling van het kiesrecht over te laten aan de gewone wet. De grondwet zou dan alleen bepalen dat het kiesrecht bij de wet wordt geregeld. Dit „blanco-artikel" is niet in behandeling gekomen, omdat het ministerie reeds eerder was gevallen. Het is vastgelopen met zijn defensiepolitiek. We zullen daarop iets breder ingaan, omdat het zo duidelijk laat zien, welk een lijdensgeschiedenis het dikwijls is geweest met onze landsverdediging.

De oorlogsbegroting voor 1906 werd aangenomen met de stemmen der rechterzijde en der liberalen voor; de vrijzinnig-democraten en socialisten stemden tegen. In 1906 kwam de oorlogsbegroting 1907 aan de orde en daarbij stelde Staal voor het „blijvend gedeelte" af te schaffen. Een deel van de troep had nl. een langere diensttijd, omdat er anders een deel van het jaar vrijwel lege kazernes zouden zijn. Dat werd onverantwoord geacht, vooral met het oog op de dekking van een mobilisatie. De socialisten kwamen nu in een lastig parket. Zij waren vóór afschaffing van het blijvend gedeelte, maar wilden tegen de oorlogsbegroting stemmen. Kwamen beide punten nu maar afzonderlijk aan de orde! Maar die afschaffing van het blijvend gedeelte was een onderdeel van de oorlogsbegroting. Zij besloten dan ook, er bij de stemming uit te lopen. Het liep evenwel anders, dan zij hadden verwacht. Bij de debatten in de nacht van 21 December, de „nacht van Staal", kwam Lohman verklaren, namens vele medestanders tegen de begroting te zullen stemmen, omdat hij de afschaffing van het blijvend gedeelte niet verantwoord achtte.

Toen leek het waarschijnlijk, dat de begroting zou worden verworpen, want de rechterzijde was sterker dan de linkerzijde minus de socialisten. De vrijliberaal Tydema stelde toen twee vragen: 1°. is de minister bereid, de kwestie van de afschaffing van het blijvend gedeelte nader in overweging te nemen? 2°. is de minister bereid, als hij na die overweging toch tot afschaffing overgaat, de Kamer vooraf in te lichten?

De eerste vraag werd terstond met ja beantwoord; over een antwoord op de tweede vraag moest de minister zich beraden en hij vroeg daarom schorsing van de bespreking. Na een kwartier werd ook de tweede vraag bevestigend beantwoord. Daarmee was de afschaffing van het blijvend gedeelte wel niet formeel, maar toch materieel uit de begroting gelicht en dus het bezwaar van Lohman c.s. vervallen.

De socialisten daarentegen stemden nu tegen, de rechterzijde slechts voor een gedeelte voor. De begroting werd aangenomen met 60 tegen 38 stemmen. Grote vreugde bij de aanhangers van het kabinet, die echter van korte duur was, want de Eerste Kamer verwierp de begroting. Er volgde een kabinetscrisis, en het eerst werd een opdracht verleend aan baron Schimmelpenninck van der Oye. Hij bedankte; de rechterzijde stond op het standpunt, dat de linkse meerderheid, die bij de herstemmingen als een gesloten phalanx was opgetrokken, voor de oplossing der moeilijkheden verantwoordelijk bleef.

Toen volgde een opdracht aan Cort van der Linden tot vorming van een extra-parlementair kabinet. Doch hier was links op tegen, en zo eindigde de crisis met een her-optreden van het kabinet.

De nieuwe minister van oorlog, Van Rappard, hield vast aan het programpunt van het kabinet, afschaffing van het blijvend gedeelte, maar wilde het in een afzonderlijk ontwerp aan de orde stellen. Men hoopte, dat dan de begroting zou worden aangenomen met de stemmen der liberalen en die van rechts en de afschaffing van het blijvend gedeelte met die van de gehele linkerzijde. Maar voor die laatste kwestie aan de orde kwam, werd in December 1907 de begroting voor 1908 door de Tweede Kamer verworpen. De socialisten waren niet weggelopen, omdat zij dachten, dat rechts wel voor zou stemmen; de vrijzinnig-democraten hadden besloten, tegen te stemmen, maar toen zij telkens het tegen hoorden uit de rechtse hoek, stemden zij voor. Het baatte niet, de begroting werd verworpen en het kabinet trad af.

H.M. de Koningin nodigde mr Th. Heemskerk, de fractie-voorzitter der Antirevolutionairen uit, een nieuw kabinet te vormen en hij voldeed aan de opdracht. Zo trad er een rechts ministerie op, terwijl de meerderheid in de Tweede Kamer nog links was.

Heemskerk was een merkwaardig man. Een man van diepe, gelovige overtuiging. Ik zeg dit nadrukkelijk, omdat zijn geestige zwier heeft meegeholpen aan het ontstaan van de legende van het „jolige Christendom", alsof Heemskerk het met zijn geloof niet zo héél ernstig meende. Dergelijke legenden worden licht geloofd door onkundigen, die menen dat vrome mensen sluike haren en

lange gezichten met zich omdragen. Heemskerk was een echte parlementariër. Er zijn wel ministers geweest, die bang waren voor de Kamer; die hun innerlijke onrust niet konden verbergen, als ze straks aan de beurt waren. Heemskerk daarentegen had er echt pleizier in, als hij een woordje met de Kamer wisselen moest.

Heemskerk is minister-president geweest van 1908 tot 1913 en heeft om zich mannen verenigd, die er mochten zijn, zoals Idenburg, Talma, Kolkman, L. Regout, E. Regout en Colijn, mannen die ook in persoonlijke vriendschap samenwerkten.

Bij de verkiezingen van 1909 leed de linkerzijde een zware nederlaag; het werd 60 tegen 40 en het ministerie zat nu vast in het zadel. Het is op legislatief gebied een vruchtbaar ministerie geweest. Ik noem slechts de zedelijkheidswetten van Regout, de militaire wetten van Colijn, die de kustverdediging en de landstorm betroffen en die de grondslag legden voor een snelle mobilisatie, waarbij het veldleger een afzonderlijke eenheid werd, zodat nu gebroken werd met het stelsel van de uitsluitende verdediging van de vesting Holland; de sociale wetten van Talma, nl. de radenwet, de ouderdomswet, de invaliditeitswet, de gewijzigde ongevallenwet, de steenhouwerswet, enz. De bakkerswet, die het verbod van nachtarbeid in de bakkerijen bevatte, werd afgestemd. De debatten bij de behandeling van Talma's sociale wetten waren buitengewoon scherp en de socialisten voerden zelfs een tijdlang obstructie. Doordat Talma een amendement Duys overnam, werd de ouderdomsrente reeds spoedig na de afkondiging van de wet op de ouderdomsverzekering uitgekeerd aan hen, die toen 70 jaar waren.

Dat het ministerie bij de verkiezingen van 1913 de wind zo tegen had, is vooral te wijten aan het ontwerp tariefwet van Kolkman. Vooral in onze handelscentra zag men in deze wet, met een heffing van 8 % bij de invoer van fabrikaten, een afwijking van de oude vrijhandelspolitiek en een concessie aan het protectionisme. De vrijzinnige groepen verenigden zich tot de „concentratie", die algemeen kiesrecht en staatspensioen tot leuzen verhief, terwijl minister Heemskerk dit program noemde een „roode vaan in de mist". Enige Ned. Herv. predikanten, Ds Van Hoogenhuyze vooraan, vormden een bond van Protestantse kiezers, die tegen politieke samenwerking met Rome was en dus alle coalitie-candidaten bestreed. De uitslag was, dat gekozen werden 55 linkse candidaten, nl. 37 van de concentratie en 18 van de socialisten .Van de concentratie waren er bij de eerste stemming 12 gekozen; de overige 25 werden bij de herstemming op één na gekozen met steun van de socialisten. Deze steun is verkregen, doordat de concentratie-candidaten eerst vragen werden voorgelegd door de socialisten;

deze vragen werden beantwoord, maar de antwoorden niet gepubliceerd. Het partijbestuur der S.D.A.P. deelde mede, dat de antwoorden voldoende waren en de concentratie-candidaten dus gesteund konden worden. Het is goed, dit eens in herinnering te brengen. Het stelsel van Evenredige Vertegenwoordiging heeft heel wat bezwaren. Maar dit mag nooit aanleiding zijn, om het oude systeem daar verre boven te verheffen. De herstemmingen brachten dikwijls tussen de partijen onderhandelingen mee, die voor de politieke zelfstandigheid en fierheid niet zonder bedenking waren. Vooral, als het ook nog achter de schermen gebeurde.

Toen de uitslag der verkiezingen bekend was en het ministerie Heemskerk zijn ontslag had ingediend, werden de fractieleiders door H.M. de Koningin geraadpleegd. Het gaf enige sensatie in het land, dat ook Troelstra naar het Loo ging. In 1909, in verband met de geboorte van de Prinses, had Troelstra in de Kamer zich nog uitdrukkelijk losgemaakt van alles wat er aan nationale vreugde over deze gebeurtenis zich kwam uiten. Maar tegelijkertijd werd het revisionisme in Duitsland sterker, en dat deed ook zijn invloed gelden op het Nederlandse socialisme, dat theoretisch nog steeds sterk naar de Duitse sociaal-democratie zich oriënteerde. In 1913 werden de onafhankelijkheidsfeesten gevierd, wat oppervlakkig, maar toch was er weer bezinning op de nationale waarde. En het sterker worden van het revisionisme èn het groeien van het nationaliteitsbesef schoof de S.D.A.P. weg van het Marxistisch-revolutionair terrein. Maar nu kwam in 1913 in die ontwikkeling een breuk, met allerlei kwade gevolgen, zoals de avonturen van 1918. De Koningin gaf Dr Bos, de algemeen geachte, vrijzinnig-democratisch staatsman, de man van brede allures, opdracht, een kabinet te vormen uit de *gehele* linkerzijde. Dr Bos bood nu aan de S.D.A.P. drie portefeuilles aan.

De Partijconferentie was er tegen, maar Schaper en Vliegen er voor, en nadat zij nog eens met Dr Bos hadden gesproken, wisten zij te bewerken, dat er een buitengewoon congres van de S.D.A.P. te Zwolle bijeenkwam. Maar ook dat congres verklaarde, dat het aanvaarden van portefeuilles in een gemengd burgerlijk-socialistisch kabinet in strijd was met de belangen van het proletariaat. De theorie van de klassenstrijd leerde een onverzoenlijke tegenstelling tussen de bourgeoisie en het proletariaat. Maar met deze theorie was in strijd, wat er bij de verkiezingen was gebeurd. Toen was er met de vrijzinnigen bij de herstemmingen een bijna volledige samenwerking geweest. Op het afwijzend advies van het congres hebben vroegere resoluties van de internationale en buitenlandse adviezen invloed gehad.

Troelstra had gaarne gezien, dat er, als in 1905, weer een concentratiekabinet kwam. Hij wilde dat kabinet steunen en ook de oorlogsbegroting niet torpederen, mits er aan enige voorwaarden werd voldaan. De oorlogsbegroting zou niet mogen stijgen; het programma betreffende algemeen kiesrecht en staatspensioen zou moeten worden uitgevoerd en die uitvoering was aan een termijn gebonden, zou de steun bij den voortduur worden verleend.

Maar ieder begrijpt, dat een ministerie, dat op zulke voorwaarden inging, de gevangene van de S.D.A.P. zou zijn. De linkerzijde bleek dus ondanks de samen behaalde stembusoverwinning niet in staat een parlementair kabinet te vormen.

En toen kregen we het extra-parlementaire kabinet Cort van der Linden. De term extra-parlementair houdt practisch twee elementen in. Omdat men uitgaat van de gedachte, dat bij een parlementair kabinet er een nauwe relatie is tussen de parlementaire meerderheid en het kabinet, ook wat de personen van de ministers betreft, wordt een extra-parlementair kabinet aldus verstaan, dat de personen van ministers in het generaal geen figuren zijn, die in de politieke partijstrijd op de voorgrond traden, en dat het kabinet vrijer staat tegenover de meerderheid in het parlement. Zulk een extra-parlementair kabinet verschilt dus niet in wezen van een parlementair kabinet. Het is zelfs in zoverre volkomen normaal parlementair, dat het zal heengaan, zodra het blijkt, dat het geen voldoende steun meer in het parlement vindt. En we mogen gerust zeggen, dat zulk een extra-parlementair kabinet, al draagt het niet altijd die naam, in onze parlementaire geschiedenis eigenlijk een heel gewoon verschijnsel is, ook in de laatste jaren, en dat het, als we uitgaan van de dualiteit in ons staatsbestel, helemaal niet als iets abnormaals mag worden beschouwd.

Het extra-parlementaire kabinet Cort van der Linden bestond geheel uit vrijzinnige ministers. De formateur zelf was een wijs en beminnelijk man, en in zijn politieke belijdenis veelzins een liberaal van de oude stempel. Toen hij weigerde, als minister het initiatief te nemen tot het uitschrijven van een nationale bededag in verband met de nood der oorlogsjaren 1914—1918, omdat de staat neutraal moest blijven, erkende hij tegelijk, dat hij persoonlijk sterk de behoefte had, met de Eeuwige in contact te treden, „het meest in droeve dagen". En ieder dacht toen aan het leed, dat hem getroffen had, toen zijn zoon op de kerstavond bij een spoorwegongeluk om het leven kwam. Maar zijn antwoord was eigenlijk een variant op het oude thema, dat staat en godsdienst twee zaken zijn, die men angstvallig gescheiden moet houden. Naast Cort van der Linden zat al spoedig achter de groene tafel de energieke Treub,

Het kabinet werd niet ongunstig ontvangen, al was er bij de rechterzijde grote ontstemming, omdat de sociale wetten van Talma niet werden uitgevoerd.

De eerste troonrede onthulde grote plannen. Het ministerie wilde een grondwetsherziening bevorderen, die zou leiden tot invoering van het algemeen kiesrecht, en die de schoolstrijd zou beëindigen. Deze beide punten, zo was de toelichting van het ministerie, leven onder het volk en het is de taak van het ministerie dat over de politieke partijen heen de hand reikt aan het volk, om deze beide volkswensen te verwezenlijken. Om de juiste vorm van de onderwijs-pacificatie te vinden, werd een staatscommissie benoemd, waarin alle politieke partijen zitting hadden en waarbij het presidium in handen was van Dr Bos. Maar intussen brak in 1914 de eerste wereldoorlog uit. De mobilisatie verliep ordelijk en snel, maar onder de bevolking heerste grote spanning, die zich o.a. manifesteerde in een run op de spaarbanken. In dit opzicht is er een groot verschil met 1939, toen de mobilisatie ons minder overviel.

Onze mannen en jongens stonden aan de grenzen, voor hoelang? Natuurlijk dacht iedereen, dat zo'n moderne oorlog in een paar maanden afgelopen zou zijn. Het duurde jaar na jaar...... En daarom was het goed, dat de ongeoefende landstormers werden opgeroepen, om na hun opleiding de landweerlichtingen te gaan aflossen. Zo werden niet alleen de lasten verdeeld, maar ook het aantal geoefende manschappen vermeerderde. De taak van de krijgsmacht was geen andere dan handhaving van de neutraliteit. Binnen onze grenzen en territoriale wateren gelukte dat, maar in volle zee kwam er niets van terecht. De Engelsen deden alsof zij een onbeperkt visitatie-recht op zee hadden en de Duitse duikboten gedroegen zich soms als sluipmoordenaars, zoals bij het tot zinken brengen van de Tubantia, waarbij de Duitse autoriteiten ook nog, ondanks de meest tastbare bewijzen, ontkenden, dat zij er iets mee te maken hadden.

Op economisch gebied had de regering grote moeilijkheden te overwinnen; er kwamen distributiemaatregelen; de in- en uitvoer werden onder contrôle gesteld van de Not en de Num, en zij, die oorlogswinst maakten, kregen een extra deel te dragen in de zware lasten, die moesten worden opgelegd.

En hoe was het moreel van het volk? Er waren goede dingen; de liefdadigheid kwam op gulle wijze tot uiting, o.a. in het werk van het Steuncomité. Ook buitenlanders werden geholpen en tal van hongerige kinderen uit de vreemde vonden hier een tijdelijk tehuis. Voor de Belgische vluchtelingen is veel gedaan. Maar er

is ook een donkere keerzijde. Het volk is in die oorlogsjaren vermaterialiseerd; het heeft tal van blijken gegeven van egoïsme; het voelde zich vaak bij deze bloedige oorlog een toeschouwer, die de sensatie uit de verte ondergaat en intussen winst maakt, al maar winst maakt. En die geen dieper bewogenheid over de ellende scheen te kennen dan de zucht: „Als wij er nu maar buiten blijven..."

Intussen was de een pro-Duits en de ander pro-Engels. Ook de pers koos partij. De Telegraaf en De Toekomst waren beide uitersten.

Soms scheen het oorlogsgevaar ons rakelings voorbij te gaan, zoals bij de alerte van 1916, en ook nog, toen het voorjaarsoffensief der Duitsers in 1918 begon.

Intussen werden de parlementaire werkzaamheden voortgezet. Toen de oorlog uitbrak, had Troelstra het gevleugelde woord gesproken, dat de nationale eenheid nu de nationale geschillen overheerste. In die sfeer kwam ook de grondwetsherziening tot stand, die algemeen kiesrecht bracht en de schoolstrijd beëindigde. De wetsvoorstellen werden met bijna algemene stemmen aangenomen.

Het openbaar onderwijs is een voorwerp van aanhoudende zorg voor de regering. Zo was de oude formule. De overheid werd daardoor protector van het openbaar onderwijs. Deze grondwetsherziening maakte àlle onderwijs, zowel het openbaar als het bijzonder, tot een voorwerp van regeringszorg. De linkerzijde had lang vastgehouden aan de eis, dat de openbare school *de* school van de staat moest zijn. De rechterzijde had geijverd voor de regel: de bijzondere school regel, de openbare aanvulling.

De grondwet koos nu onder de nieuwe redactie geen partij, noch naar de ene, noch naar de andere kant. De keus is in handen van het volk gelegd. Op die beslissing kan niet meer worden teruggekomen. Iedere betuiging, dat men die beslissing wenst te eerbiedigen, heeft alleen waarde als uiting van een politiek gevoelen. *Practisch* is zij overbodig, want alleen een dictatoriaal bewind zou deze beslissing kunnen vernietigen. Ten opzichte van de openbare school vroegen nog twee dingen om een regeling. De openbare school moet weer de gelegenheid krijgen, het volkskind met de Bijbel in aanraking te brengen en in de openbare school moeten de ouders meer wettelijk geregelde invloed op de gang van zaken hebben.

De verkiezingen zouden voortaan plaats hebben volgens het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Dat stelsel is in de laatste jaren meer dan eens onvriendelijk beoordeeld. Daarom ligt er iets prikkelends in, nu nog eens na te lezen de argumenten,

die Cort van der Linden gebezigd heeft ter verdediging van dit stelsel. Het districtenstelsel vindt hij immoreel, het leidt tot verkeerde practijken bij herstemmingen en tot coalitiën, waardoor de kiezer zich niet kan uitleven. De evenredige vertegenwoordiging is vooral een uitkomst voor de minderheden in de partijen, die vroeger niet tot hun recht kwamen. Zij kunnen zich nu apart stellen, en tot wasdom gekomen, een eigen vertegenwoordiger krijgen. Wat later als *het* nadeel werd genoemd, het ontstaan van kleine partijen, is dus door Cort van der Linden voorzien en die mogelijkheid heeft hij gezien als een bevrijding.

Dr Kuyper heeft er in de aanvang reeds op gewezen, dat dit stelsel een grote macht moest leggen in handen van de partijbesturen en centraliserend zou werken.

Merkwaardig is, dat latere maatregelen telkens dienden om het vormen van kleine partijen te voorkomen. Dit was stellig niet in de lijn van Cort van der Linden.

Kwader gevolg dan die kleine partijen is naar mijn mening het feit, dat de evenredige vertegenwoordiging de verhoudingen zo heeft gestabiliseerd, zo de verschuivingen heeft geneutraliseerd, dat er een zekere verstarring, een soort steriliteit in het politieke leven is gekomen. Een oude parlementariër voelde het gevaar komen, „dat we op de duur elkaars gezichten vervelend beginnen te vinden."

Doch deze vraagstukken betreffende de technische regeling ener verkiezing zijn ten slotte slechts secundair. Veel belangrijker zijn de vragen, de nu nog open vragen naar de mogelijkheid van een organische volksvertegenwoordiging, waarbij het maatschappelijk leven zich weerspiegelt in de collegiën, die namens het volk optreden bij de regering.

51. Tekort aan kracht en kleur

De kamerverkiezingen van 1918 hadden plaats, toen de beslissing van de wereldoorlog naderde. Zij hadden voor het eerst plaats volgens het stelsel der evenredige vertegenwoordiging. Velen voelden dat als een bevrijding. De R.K. b.v. hadden in ²/₃ deel van ons land nu al vele malen gestemd op een coalitiecandidaat die nooit hùn candidaat in engere zin was.

De socialisten hadden bij de herstemmingen altijd weer in een grote reeks van districten op de liberalen gestemd. Nu stemde ieder

op de candidaten van zijn eigen partij en behoefde nergens meer het gevoel te hebben, dat het maar vlagvertoon was. De drie vroegere coalitiepartijen kregen ditmaal samen 50 zetels.

Het ministerie Cort van der Linden bood zijn ontslag aan. Het had het in de laatste tijd niet gemakkelijk gehad. Er waren wijzigingen gekomen; Van Gijn, Treub en Bosboom hadden hun ontslag aangeboden; het was ook, of er in de kamer soms een zekere onwil jegens het ministerie kwam.

Eerst werd nu opdracht verleend aan Dr Nolens, de leider der grootste fractie, om een nationaal kabinet te vormen. Toen dit niet gelukte, kwam Lohman aan bod, daarna Nolens weer. Als gevolg van diens bemoeiingen trad nu het eerste kabinet Ruys de Berenbrouck op.

Dikwijls is het zo voorgesteld, alsof het kabinet Ruys de Beerenbrouck geformeerd is door Dr Nolens en dat de minister-president in dat opzicht slechts neutraal is geweest. Dit is onjuist. De heer Ruys heeft een actief aandeel gehad in de kabinetsformatie. En dat hij in de spannende dagen van het najaar 1918 de leiding aanvaardde van de regering, terwijl hij niet kon rekenen op een stevige meerderheid in het parlement, moet als een moedige daad worden geëerd. Naast zich had hij een groep ministers, die er mochten zijn: o.a. Aalberse, Heemskerk, Idenburg, Van Karnebeek en De Visser.

Maar dit alles was slechts een voorspel van het grote Novemberalarm. In Duitsland brak revolutie uit en arbeiders- en soldatenraden namen de macht in handen. Op een deel van de socialisten in ons land maakten deze gebeurtenissen een diepe indruk. Er was reeds lang een sterke band tussen de Duitse en Nederlandse socialisten. Mede onder invloed daarvan bleef het Nederlandse socialisme lange tijd een afwijkende houding aannemen jegens het koningschap en onttrok het zich aan allerlei plechtigheden, waarbij het staatshoofd betrokken was. En het is juist daardoor, door die te nauwe relatie met het Duitse socialisme en het te weinig weten van eigen positie, dat in 1918 het bekende woord werd vernomen, dat *een revolutie geen halt kan houden bij Zevenaar.*

Dat is de vergissing van Troelstra geweest. Hij heeft het zelf zo genoemd. De vraag kan gesteld worden, hoe zulk een vergissing mogelijk was. Maar zo is de vraag niet juist. Zij moet luiden, hoe zulk een vergissing juist bij Troelstra mogelijk was. Want hierin zit een sterk psychologisch element. Troelstra was in de grond een dichterlijke romantische figuur. Wie zijn gedichten niet heeft gelezen, kent hem slechts voor een deel. En hij is in de Novemberdagen beinvloed door allerlei verhalen, verhalen uit Rotterdam,

over revolutionaire sentimenten bij het politiecorps en plannen tot abdicatie bij de burgemeester. Merkwaardig is ook, achter de schermen, de houding van „De Telegraaf" geweest.

Maar in elk geval, de revolutie, die trouwens op een theatrale wijze werd aangekondigd, alsof het de opvoering van een revue gold, mislukte. Misschien is het beter, te zeggen, dat men van pogingen tot revolutie afzag.

In een grootse betoging op het Malieveld betoogde het volk zijn trouw aan de dynastie. De socialisten geraakten in een uitzonderingspositie. Hier is verband met de fout van 1913. En het eigenaardige is daarbij, dat een deel van de socialisten als wethouder, als lid van gedeputeerde staten, en op allerlei andere manieren volkomen constitutioneel arbeidde aan de publieke zaak. Terwijl dan weer een socialistische burgemeester een motie van afkeuring thuis gestuurd kreeg, omdat hij zich op grondwettige basis wilde plaatsen en daarvoor uitkwam. Het is in wezen de spanning tussen het klassenstrijdprincipe als deel van de Marxistische leer, waar de doctrinairen aan vasthielden, en het streven naar loyale medewerking op de grondslag van onze democratische staatsinrichtingen aan regering en bestuur. Dat streven stond in nauwe relatie met nationaal besef en begrip van nationale waarde. Maar op die verheugende weg is tweemaal een slagboom dichtgevallen, in 1913 en 1918, en beide malen waren het krachten uit de vreemde, die hem in beweging brachten.

Na het sluiten van de wapenstilstand op 11 November 1918 waren de moeilijkheden in de buitenlandse politiek niet voorbij.

De Duitse keizer en de kroonprins zochten en vonden in ons land een asyl en toen de overwinnaars hun uitlevering eisten, werd die geweigerd, mede omdat onze regering de hoge traditie, die ons land ten opzichte van het gastrecht kende, niet wilde verloochenen. Aan de geallieerden werd door deze weigering een dienst bewezen.

Meer moeite gaf het Belgisch annexionisme. Dat de Belgen, nadat ons volk vier jaar met hen in hun verdrukking had meegeleefd, in 1918 een deel van ons grondgebied eisten en dus een deel van de Nederlanders wilden dwingen Belgen te worden, wekte in ons land gerechtvaardigde verontwaardiging. België was op een dwaalweg. In 1848 had Willem II eens voor al de taak genoemd, die beide landen moest samenbrengen. Ze moesten een morele kracht zijn in Europa. In plaats daarvan schaarde België zich aan de zijde van Frankrijk, deed in de buitenlandse politiek als een vooruitgeschoven post van het machtige buurland dienst, en nam tegen Nederland een hautain-

vijandige houding aan. Het waren niet maar enkele extremisten in Brussel, die in het Comité de politique nationale deze verkeerde richting namen; de Belgische regering deed er zelf aan mee en minister Heymans werkte hard voor het extremisme in Parijs.

Het eerste kabinet Ruys heeft intussen ook veel gedaan op het gebied der binnenlandse wetgeving. Twee namen moeten bovenal worden genoemd, Aalberse en De Visser.

Aalberse heeft de sociale wetgeving van Talma voortgezet; de wetten van Talma, waarvan de uitvoering al te lang werd verschoven, traden nu in werking. De 8-urige arbeidsdag werd ingevoerd, de arbeidsgeschillenwet en de ziektewet kwamen tot stand.

De onderwijswet van De Visser werkte de bepalingen van de grondwetsherziening van 1917 uit en bracht dus de financiële gelijkstelling in de practijk. Om de evenaar precies in het huisje te houden, was evenwel een veel omvangrijker bemoeiing der overheid ook met het bijzonder onderwijs nodig, zodat de vraag wel eens gesteld is, of deze wet niet dicht komt bij de facultatieve splitsing, die Groen heeft bepleit.

De grondwetsherziening kwam ook weer aan de orde. De troonsopvolging werd nu zo geregeld, dat alleen afstammelingen van Koningin Wilhelmina gerechtigd zijn tot de troon. Er werd een omschrijving gegeven van het Koninkrijk der Nederlanden, waardoor alle gedachte aan overzeese wingewesten verviel. Er zijn slechts delen van het rijk, verschillend in recht en positie, maar nooit zo, dat enig gebied er is om der wille van het andere. Bij deze grondwetsherziening is ook gepleit voor afschaffing van de Eerste Kamer, maar het verheugt mij, dat het pleidooi geen practisch effect heeft gehad. Onze Eerste Kamer heeft geen geschiedenis zoals het Engelse Hogerhuis. Maar zij heeft deze practische betekenis, dat mannen, wier woord een bijzondere klem heeft, nu in de gelegenheid worden gesteld, in de Staten-Generaal te spreken — ik denk aan de Hoogleraren Anema, Barge en Kranenburg — terwijl hun werkkring en positie meebrengt, dat zij het in de Tweede Kamer niet zouden kunnen doen. Gelukkig werd ook het referendum afgewezen. Dat past niet in ons staatsbestel en het zou een meerderheid laten beslissen, die zonder verantwoordelijkheid en uit tegenstrijdige motieven, slechts negatief zou kunnen werken.

In 1922 trad het tweede ministerie Ruys op en een jaar daarop was er een kabinetscrisis, doordat vier R.K. samen met de linkerzijde de meerderheid vormden, die de vlootwet afstemde. Maar het bleek spoedig, *dat deze meerderheid niet de basis kon zijn voor kabinetsformatie*. In 1925 trad het eerste ministerie Colijn op, een

parlementair kabinet, steunend op een rechtse meerderheid. Maar reeds in de herfst van dat jaar viel het kabinet doordat het gezantschap bij de Paus, in de oorlogsjaren als „luisterpost" hersteld, weer werd afgeschaft. Het is hierna heel eigenaardig gegaan. Het ministerie heeft de kabinetskwestie niet gesteld, maar de R.K. kamerfractie heeft de medewerking opgezegd aan de partijen-combinatie, waarop het kabinet steunde, als de c.h. niet meehielp het gezantschap te handhaven. Het ministerie had dus geen meerderheid meer achter zich, omdat de partijen, waarop het steunde, het oneens waren. De meerderheid, die het gezantschap bij de Paus afschafte, was echter weer geen basis, waarop de kabinetsformatie mogelijk bleek. In 1925 als in 1923......

Er kwam een „intermezzo-kabinet" De Geer. Daarmee werd een naam geïmporteerd, die een bepaalde tendenz inhield, dat nl. de situatie, waaraan dit kabinet zijn bestaan dankte, abnormaal was. Normaal zou het weer zijn, als er een kabinet tot stand kwam in nauwe samenwerking met de leiders der working majority. Toch wilde die situatie niet goed komen. Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging had er misschien schuld aan. Maar toch, ook vroeger ging het moeilijk om een parlementair kabinet te vormen in Engelse zin, zelfs toen de liberalen alleen de meerderheid hadden. Het Engelse systeem wilde bij ons geen wortel schieten.

Het gevaar dreigde soms, dat we de Fransen achterna gingen: toevallige combinaties die een kortstondig bestaan gunden aan de elkaar snel opvolgende ministeries. Maar gelukkig, er is ook een andere mogelijkheid. Een mogelijkheid, waaraan de namen van grote Nederlanders als Groen en Thorbecke zijn verbonden.

Het ministerie, geen commissie uit de meerderheid van het parlement, maar een lichaam met eigen verantwoordelijkheid en zelfstandigheid, *ook tegenover de meerderheid van het parlement*, waarop het steunt. En toch een parlementair ministerie, omdat het parlement heel het beleid van het ministerie critisch mag beoordelen en het ministerie niet kan regeren zonder medewerking en vertrouwen van het parlement. Zo is de zelfstandigheid van de regering gehandhaafd en de kracht van een volksvertegenwoordiging niet verzwakt. Maar in deze richting moet het nog groeien en consolideren. Onze parlementaire geschiedenis heeft nog te weinig traditie gevormd.

Onder de diverse kabinetten Colijn na 1933 kwam al meer het economische vraagstuk op de voorgrond. Voor de behartiging daarvan is een politieke Kamer minder geschikt. En dus is er terecht gevraagd om een afzonderlijke volksvertegenwoordiging op economische en sociale basis, waardoor de taak van de politieke kamer

zuiverder en eenvoudiger zou worden. Misschien dat er dan ook minder plaats zou zijn voor beroepskamerleden.

Twee open vragen presenteren zich dus. De eerste betreft de wijze, waarop het volk zijn vertegenwoordiging zal aanwijzen. De andere, hoe de verhouding tussen regering en volksvertegenwoordiging zal zijn.

Wanneer de vragen onder de ogen worden gezien, hebben we ons te hoeden voor machteloos conservatisme. Maar we hebben evenzeer te begrijpen, dat niet de constitutie het voornaamste is. Dat perfectionisme zelfs een gevaar is, omdat het de vorm verabsoluteert. Het komt er op aan, dat we mannen hebben, die er dagelijks wat van weten te maken. Gezonde, scheppende kracht, die aan het staatkundig leven gestalte geeft, baant zich een pad naar voren door het leven, en is belangrijker dan wat als louter theorie wordt opgediend, hoe goed het ook misschien in schema is gezet.

52. Vertrouwen en trouw in Indië

En nu gaan we nog eenmaal een blik werpen op Nederland overzee. Wie ooit met een Indische mailboot de Nederlandse haven verliet, heeft over zich het gevoel gekregen van het geweldige, het sterke van de Nederlandse geest, die in het polderland wel eens bekrompen lijkt, maar altijd weer de weg vindt over de zee, en meteen zichzelf hervindt.

De geschiedenis van het Nederlands bewind in Indië heeft ook in de laatste eeuw dit merkwaardige, dat de problemen er veelvuldiger zijn dan thuis en de taken grootser, en dat juist daardoor het daar ginds vaak beter gelukt dan hier.

Na 1850 waren er twee kwesties aan de orde. Over de eerste is al gesproken. Het cultuurstelsel was in zijn toepassing en gevolgen niet juist gebleken. Er moesten andere wegen worden ingeslagen en daarbij kwam de vraag aan de orde, in hoeverre het Westen in het Oosten zou worden geïmporteerd. Het scheen, alsof Fransen van de Putte het Nederlands Burgerlijk Wetboek wilde brengen in de dessa, maar dat gevaar werd afgewend. De agrarische wet van 1870 van De Waal, gaf de Javaan veiligheid, wat zijn sawahs betreft, en bood meteen de cultuurmaatschappijen gelegenheid, de woeste gronden in cultuur te brengen.

De tweede kwestie was onze positie in de buitenbezittingen. De naam zegt eigenlijk al genoeg. Java was *de* bezitting; naar de rest

werd nauwelijks omgekeken. Geen Nederlands bestuursambtenaar mocht enige ijver tonen in het scheppen van orde en rust buiten zijn onmiddelijke omgeving. Want dat was maar kostbare bemoeizucht. Het gouvernement predikte jaren lang een politiek van onthouding. Eerst na 1900 is in de zgn. buitenbezittingen het Nederlands gezag werkelijk overal gevestigd.

Maar toen was in één gebied een intensieve bemoeiing noodzakelijk geworden, nl. in Atjeh. Dit is een apart hoofdstuk uit de Indische geschiedenis.

In 1824 sloten we een tractaat met Engeland, waarbij de straat van Malakka de grens werd tussen het Nederlandse en het Engelse koloniale gebied. Dat betekende een ruil van onze nederzettingen op Malakka tegen de Engelse vestiging in Benkoelen. Maar uitdrukkelijk bedong Engeland, dat wij de zelfstandigheid van Atjeh zouden eerbiedigen. Wel hadden wij te waken tegen zeeroof in de Sumatraanse wateren. Deze taak was moeilijk te verenigen met de verplichting ten opzichte van Atjeh. De zaak werd acuut, toen na de opening van het Suez-kanaal de grote scheepvaartroute naar Oost-Azië door de straat van Malakka liep.

Bij het Sumatra-tractaat van 1871 kreeg het Nederlandse gouvernement dan ook de vrije hand in Atjeh. Dus werden nu de eerste, nog diplomatieke stappen ondernomen, om de verhouding te regelen. Maar de Atjehse hoofden, die voor besprekingen naar Batavia kwamen, zochten onderweg, te Singapore, contact met de Amerikaanse en de Italiaanse consul. Het was hun plan, door inmenging van andere mogendheden, de zaak te compliceren en op die wijze het gouvernement te Batavia de vrijheid van handelen te benemen. Nu Engeland niet meer tussen Batavia en Atjeh stond, probeerden zij er een andere staat tussen te schuiven. Maar juist daarom werd er nu spoedig aangepakt.

In 1873 werd de oorlog aan Atjeh verklaard, maar de eerste expeditie, onder generaal Köhler, werd een debacle. Toen slaagde bij een tweede onderneming generaal Van Swieten er in, het kraton te veroveren. Maar voor de pacificatie van de binnenlanden betekende dit nog niets. Daarna heeft Karel van der Heyden goed werk gedaan, maar de regering heeft zijn werk weer afgebroken door een te haastige invoering van het civiel bestuur. Het kwam zover, dat ons gezag behalve in een enkele geconcentreerde stelling om Kota-Radja weer geheel verloren ging. Die verdediging van de geconcentreerde stelling, voor iedere strijdbare Atjeher een betuiging van onmacht, kostte jaarlijks 7 millioen gulden, die dus nutteloos werden verspild.

Maar toen klonken de stemmen van twee mannen, die recht

hadden tot spreken en die een weg wezen uit de impasse. De eerste was Chr. Snouck Hurgronje, de man, die Mekka had gezien, die het Mohammedanisme kende en het gouvernement diende als adviseur voor Oosterse talen en Mohammedaans recht.

Van Juli 1891 tot Februari '92 was hij in Atjeh en zag het volk èn begreep het. In zijn rapport toonde hij aan, dat de regering twee dingen moest doen. Vooreerst moest zij haar kracht en zelfvertrouwen tonen, door het bevel te geven tot de aanval en op te houden met het verlammende wachten en uitkijken in de geconcentreerde stelling. En dan moest zij een positieve economische politiek voeren, de Atjeher duidelijk laten merken, dat de orde van het gouvernement tevens welvaart betekende.

Dan Van Heutz. Van 1889 tot '91 was hij chef van de staf in Atjeh geweest. En hij betoogde, dat met dezelfde militaire machtsmiddelen, waarmee nu de kleine geconcentreerde stelling werd bewaakt, en zonder hoger kosten, heel Atjeh kon worden onderworpen, als men maar met vliegende colonnes voortdurend het gehele binnenland doorkruiste. Niet aanstonds ging de leiding op deze voorstellen in. Eerst werd het nog een tijdlang geprobeerd met Toekoe Oemar, een Atjehs hoofd, die deed, alsof hij de Nederlanders hielp tegen zijn landgenoten. Maar in 1896 wierp hij het masker af, en toen waren er weer kostbare jaren voorbij gegaan en de smaad was vergroot. Maar toen gingen de mobiele colonnes er dan ook op uit en baanden zich een weg door de binnenlanden, terwijl Van Heutz, sedert 1898 civiel en militair gouverneur van Atjeh, met vaste hand leiding gaf. Later werd zijn taak overgenomen door overste Van Daalen, maar Van Heutz, die toen al Gouverneur-Generaal was, heeft zich niet met het beleid van deze overste kunnen verenigen. Over dit conflict is een merkwaardig proefschrift verschenen, dat sterk de indruk maakt een partijschrift te zijn.

Van Heutz was gouverneur-generaal van 1904—1909. Zijn gouvernement is van grote betekenis door de ontsluiting van de buitenbezittingen, waarbij Dr Colijn de G.G. ter zijde stond. De „korte verklaring" was door haar duidelijkheid en eenvoud een zeer bruikbare omschrijving van de verplichtingen der inheemse hoofden. De organisatie van het bestuur in de buitenbezittingen betekende een sterke economische vooruitgang. Overal volgden de ondernemingen het gouvernement; op tal van plaatsen werd het oerwoud nu onderbroken door cultuurgronden, waar onder deskundige leiding de producten voor de Europese markt werden geteeld. En in tal van havens werd nu regelmatig de vlag van de K.P.M. gezien.

Op Van Heutz volgde Idenburg van 1909 tot 1916. Hij was

een man van grote wijsheid en gematigdheid. In zijn tijd kwam de inlandse beweging met kracht opzetten en de G.G. zorgde er voor, dat hij nooit bruut neersloeg, wat aan zelfstandigheidsdrang naar boven kwam, maar wel leiding gaf en tegen excessen onverbiddelijk optrad. En deze politiek is typisch Nederlands. Hier heeft Nederland heel zuiver zijn taak gevonden. Men leze maar eens de „Brieven van Opheffer". En dan moeten immers herdacht worden de namen van Snouck Hurgronje en Cornelis van Vollenhoven, die de betekenis en de inhoud van het inheemse recht leerden verstaan.

Op de basis van dat inzicht is een politiek gebouwd, die streeft naar kennis van de inheemse bevolking, instandhouding en eerbiediging van het inheemse leven, bevordering van de welvaart en ontginning van de bodemschatten, maar zo, dat de inheemse bevolking er geen schade door lijdt. Exponenten van deze politiek zijn de zorg voor het verkeer, voor de medische dienst en voor het onderwijs.

Dat onderwijs vooral maakte de inheemse bevolking begerig naar meer zelfstandigheid, doch trachtte ze er meteen rijp voor te maken. De ontvoogding van de bevolking was een telkens terugkerend thema in de wetgeving van de laatste jaren. Maar daarbij moet er wel op worden gelet, dat het hier niet ging om de ontvoogding van een enkel volk, maar een groep van volken, die onderling zeer veel verschillen.

Het zijn snel op elkaar volgende maatregelen en besluiten, die de weg naar de ontvoogding baanden: de decentralisatiewet van Idenburg, de opening van de Volksraad in 1918, de grondwetsherziening van 1922, die het begrip kolonie liquideerde, de bestuurshervorming in 1922, die provincies en gouvernementen in Indië schiep, en zo zorgde voor een gezonde decentralisatie en eindelijk de staatshervorming van 1925, die aan Indië een grote mate van zelfstandigheid bracht.

Er zitten in deze maatregelen vele vraagpunten van technisch belang, waarover heel wat gezegd zou kunnen worden. Maar in dit verband is het niet nodig. Belangrijk is, dat in dit alles een *dubbel vertrouwen* tot uiting kwam. Zelfvertrouwen, besef, dat men dit moeilijkste van alle vraagstukken áán kan; èn vertrouwen in de leiders der inheemse bevolking, die in vrijheid en openbaarheid met de regering spreken over de toekomst van Indië.

En dat vertrouwen zou, naar de mens gesproken, niet beschaamd zijn, wanneer de invasie van Japan niet via chaos en terreur had geleid tot een conflict, dat alle vertrouwen heeft gebroken, althans voor lange tijd.

Reeds in de eerste hoofdstukken van dit boek hebben we er

op gewezen, dat vrijheid in Nederland altijd weer ook dit heeft betekend, dat de delen een grote mate van zelfstandigheid hebben. De centralisatiemacht, die alles wil reguleren en perfectioneren vanuit het éne machtige bureau, is on-Nederlands.

Nederlands is, dat de verantwoordelijkheid wordt gedeeld. En die twee, vrijheid en verantwoordelijkheid, zijn de componenten ook voor onze toekomstige politiek ten opzichte van de overgebleven delen van het Rijk. Het blijft geen vraagstuk. Want sterker dan alle voorschriften, aan ieder voorbehoud en elke controle, moge blijven de verbinding, die de delen verbonden houdt: de trouw aan de Koningin.

53. De eigen weg van het Nederlandse volk

Nu ik in meer dan vijftig voordrachten met U de Vaderlandse Geschiedenis heb besproken, gaan we nog eenmaal alles in vogelvlucht overzien.

We zijn begonnen vèr voor het begin. Het land was er eerder dan het volk. En dat land was reeds vele eeuwen bewoond, voordat het Nederlandse volk met bewustheid om zich heen ging kijken en zocht naar een eigen weg.

De onderzoeker van de prae-historie ziet nauwelijks uit de verte de schim van een mens. Hij ontdekt zijn voetstappen, komt in zijn verlaten huis en vindt zijn graf. Maar het blijft stil. De geschiedenis begint, zodra de schriftelijke bronnen spreken.

Die bronnen beginnen hun mededelingen, als de Romeinen begrijpen, dat het delta-gebied van de Rijn voor hen van grote strategische betekenis is. Dan worden deze landen een militaire Romeinse voorpost en meteen een gebied, waar de Romeinse cultuur invloed krijgt. De Nederlanden zijn een grensgebied van het Romeinse wereldrijk. Maar het duurde slechts kort; in de verwarring van de volksverhuizing raken deze landen weer uit het gezicht van de historicus. De bevolking was niet geromaniseerd.

Als het Romeinse rijk is ondergegaan, heersen de Franken ten Zuiden van de grote rivieren. Nog is het hier een grensgebied. De Merovingen hebben de blik naar het Zuiden gericht, daar de Oude Wereldzee bleef lokken. Eerst als de Karolingers aan het bewind komen, beginnen de Middeleeuwen. Karel de Groote staat hoog aan de ingang van die periode. De Rijn is geen grensrivier meer, maar een hoofdader van het grote Rijk. Toch is er veel, dat aan

het oude imperium herinnert en de gedachten van de Middeleeuwen vinden eerst evenwicht als de Frankische koning in het jaar 800 in de oude stad aan de Tiber wordt gekroond tot keizer van het Romeinse rijk.

Er is een breed en sterk universalisme in deze feiten. Eén Christelijk wereldrijk, één machtige kerk, en een gelovige visie op de wereld, zoals die is beschreven in Augustinus' werk over de Civitas Dei.

Verschillende stammen bewoonden dat ène rijk, de Friese zeevaarders, de Saksische boeren, maar ook de stedelingen van Rome. In het Noorden werden Germaanse talen gesproken, in het Zuiden Romaanse. Niemand achtte dat een belemmering voor de Rijkseenheid. Minderheidskwesties bestonden niet en internationale vraagstukken in de moderne zin waren ondenkbaar. Nog eeuwen lang kenden de dichters maar één grote tegenstelling: kerstenrike en heydenesse.

Wanneer wij ons uit onze schooljaren herinneren, welke figuren we leerden kennen in onze historische beeldengalerij, dan waren het na Karel de Groote: Lodewijk de Vrome, diens zonen, die het rijk verdeelden, en dan — Dirk I van Holland.

Het jaar 922 stond daar als een grote mijlpaal: begin van het Hollandse Huis, begin van de Graventijd. Onkunde en misverstand waren oorzaak, dat dit jaartal zo zwaar werd onderstreept. Een graafschap Holland is toen niet ontstaan en de „graventijd" is niet in een bepaald jaar begonnen.

En tòch zat er in dit markeren van het jaar 922 een tot op zekere hoogte juist besef van de verhoudingen. Want het keizerschap verloor spoedig zijn klem in deze streken. En na het jaar duizend komt nog maar een enkele keer een keizer in het delta-gebied orde op zaken stellen. Zijn naam behoudt een zekere klank, maar op geregeld contact wordt geen prijs meer gesteld.

En — we zijn nog steeds voor het begin. Maar het aspect is geheel veranderd. Nu niet meer een randgebied van een wereldrijk; nu een reeks van staatkundige eenheden, betrekkelijk los naast elkaar, soms tegenover elkaar, en met het keizerrijk in hoofdzaak op formele wijze verbonden. Holland, Vlaanderen, Brabant, Gelre, ze hebben ieder hun eigen historie. En er zijn volstrekt geen aanwijzingen, dat zij later samen een politieke en nationale eenheid zullen vormen. Gelre lijkt meer op Kleef dan op Holland. Friesland ziet de Zuiderzee als een grens, maar de Eems niet.

Er is dan ook nog geen sprake van een nationaal Nederlands besef. Bij de Vlamingen is er wantrouwen en verzet jegens de

Walen en bij de Friezen jegens de Hollanders. Op het Manpad verslaan de Hollanders de Vlamingen en bereiken daarmee, dat hun graafschap voortaan geregeerd wordt door het huis Avernes, Franse ridders uit Henegouwen. Hadden de Vlamingen het gewonnen, dan was hun dynastie in Holland aan het bewind gekomen, het huis Dampierre, óók een Frans geslacht, dat de Dietse taal nauwelijks verstond.

Toch, er zijn in de Middeleeuwen in deze lage landen elementen aanwezig, die later van grote betekenis blijken. De voorgeschiedenis van het Nederlandse volk heeft beslissende invloed gehad.

Wij beginnen bij Holland. Een arm, geïsoleerd land aanvankelijk, tussen duin en moeras. Geen ridderschap, die het leven een romantische glans gaf. Vrije mannen, die het land ontgonnen, dijken aanlegden; die trouw waren aan hun man, hun eigen graaf, en die geen inmenging van vreemde machten duldden. En dat Holland vond vroeg de weg over zee. Vooral de tijd van Floris V is belangrijk, omdat het graafschap dan een front krijgt aan de Zuiderzee, de rol van Kampen overneemt en gaat varen op de Oostzee. De Hollandse schippers handhaven hun zelfstandigheid ook tegenover de Hanze. Zij hebben hun eigen plaats.

Dan het Noorden, langs de Waddenkust. Daar zien wij een geheel eigen ontwikkeling, zonder landheer. De basis van heel het bestuur is de vrije zathe, en het is recht, dat ieder, die een eigen hoeve heeft, schot en lot betaalt, ook deel heeft aan het bestuur in de hemrik, en zo in het ga, het fiarndeel of trimdeel, het deel, het district, het go. De goën verenigen zich weer in verbonden, zoals dat van de Opstalboom. Federaties zijn het, die nooit bedoelen, een staat te vormen, die zelfs nooit een defensief karakter hebben en die niet meer zijn dan organisaties, om de landsvrede te bewaren en de veten te breidelen. Meerderheid van stemmen kan er niet dwingen: alleen het overleg der vrije en vroede mannen mag een oplossing vinden.

Vervolgens Brabant. Hier zien wij in de Nederlanden het best de ontwikkeling van de standenstaat. Die standenstaat is alleen mogelijk op de basis van de Middeleeuwse opvatting, dat de rechten van de landsheer een privaatrechtelijk karakter dragen. Hij bezit bepaalde rechten, hij heft zijn inkomsten. Maar hij kan zich geen nieuwe rechten toeëigenen of nieuwe inkomsten scheppen uit eigen macht. Hij heeft te rekenen met de standen, de bevolkingsgroepen met eigen rechten en plichten, met rechten, die ze niet van de vorst als een gunst ontvingen en met plichten, die niet tegen hun zin kunnen worden vermeerderd. In het Noorden is er overleg nodig tussen de verschillende goën. In de gewesten, waar de stan-

denstaat zich ontwikkelde, tussen de landsheer en de standen. De Blijde Incomste van Brabant is het charter, waarin de historische ontwikkeling van de standenstaat werd bezegeld.

Eindelijk Vlaanderen, het land van de sterke sociale tegenstellingen, van het rumoerige leven van rijke kooplieden en machtige gilden. Daar wordt de stad meer dan ergens elders in de Nederlanden het centrum van het politieke leven. Daar staan de gildehuizen, daar luidt de stormklok, daar grijpt de grauwe massa van het volk naar de macht.

En beide, Vlaanderen en Brabant, verzetten zich tegen vreemde inmenging. De Vlamingen verhinderen de Franse koning, dat hij hun steden knecht en hun graaf tot een handlanger maakt van zijn politiek. De Brabanders trekken naar de Rijn, verslaan bij Woeringen de coalitie, die met de zegen van de keizer zich sterk wil maken van de Zuiderzee tot Luxemburg, en zijn voortaan naar het Oosten gedekt.

In al deze landen leeft een sterke vrijheidsgedachte. Maar het is geen individuele vrijheid, die men voorstaat. Vrijheid wordt gezien als een voorrecht van de gemeenschap, waartoe men behoort; vrijheid is eigen recht, vrijheid is mondigheid van de volksgroep, de stand, de stad, de gemeente.

Dat Middeleeuwse leven bleek niet veilig tegen de macht der Bourgondiërs. Hun levensvormen waren die van de Middeleeuwse ridders; hun politiek die van de moderne, absolute staat. Menig geschiedschrijver heeft, verblind door hun succes, hun beleid geprezen en hen gezien als de scheppers van de nieuwe tijd. En meewarig spreekt hij dan over de Middeleeuwse verbrokkeling, die door de machtige Bourgondiërs werd overwonnen. Wij mogen ons door die lof niet laten beïnvloeden. De Bourgondische politiek was anti-Nederlands. Zij wilde ons voeren op een dwaalweg, zij was een grote historische verzoeking. Vooreerst cultureel, omdat zij ons overstroomde met Franse cultuur. De Bourgondiërs waren immers Franse prinsen en dat zij naar het Noorden opdrongen, was niet, omdat zij daar gewesten vonden, die een natuurlijke eenheid konden vormen met hun Franse lenen, met hun gebied tussen Parijs en Lyon. Dat zij Brabant bemachtigden en Vlaanderen, Holland en Henegouwen, dat zij de hand trachtten te leggen op Gelre, dat zij plannen maakten om ook over de Zuiderzee naar het Noord-Oosten op te dringen, het was zuivere machtspolitiek, veroveringspolitiek. Het ging om de macht van hun dynastie. Zij brachten, en dat is het tweede bezwaar, een eenheid, althans een verbinding, die geen grondslag had in wat hier gegroeid

was, doch alleen in de mogelijkheden, die een politiek huwelijk, een hoge koopsom, een handige intrige bood. En het derde bezwaar is, dat er van de vrijheid weinig overbleef. Zij wilden een gecentraliseerd bestuur in Mechelen of Brussel, en in ieder gewest een stadhouder; zij stonden wantrouwig tegenover die vele oude rechten en vrijheden van steden en gemeenten. Het was de Romaanse staat, die zij brachten, dat is de staat van de perfecte administratie, van de geschoolde ambtenaar, maar waarbij van autonomie en zelfbestuur op de duur weinig overblijft.

De politiek van de Bourgondiërs wordt voortgezet door de Habsburgers. In onze naïeve jaren hebben wij het jaartal 1543 onderstreept. Dan is Karel V heer van „àl de Nederlanden". Groter historische misleiding is nauwelijks mogelijk. De werkelijke betekenis van dit jaartal is alleen, dat het de laatste keer is, dat hij een gewest hier in het Noorden inlijft bij zijn huismacht. Maar niemand kon toen de inlijving van Gelre beschouwen als een voltooiing, als een vereniging van wat bijeen hóórde. Was er minder reden om Luik, dat niet veroverd werd, te begeren, dan Gelre, dat wel werd bemachtigd? Lag Kleef niet tussen de delen van Gelre in? Was Oost-Friesland zo vervreemd van het gebied ten Westen van de Eems, dat het natuurlijkerwijze buiten zijn politiek jachtgebied viel? Er is geen kwestie van. Hij deed alleen als alle imperialisten, hij nam, wat hij krijgen kon.

Dat is het ene kwaad van de Habsburger. Zijn bewind was echter een dubbele beproeving. Met een zekere eerbied voor de macht, waaronder men zèlf niet meer lijdt, heeft menig schrijver van geschiedenisboekjes gesproken van een rijk, waarin de zon niet onderging. Inderdaad, Karel V regeerde over gebieden, die verspreid lagen langs Donau en Rijn, en die het Westelijk bekken van de Middellandse Zee omspanden. De oude eenheid van Karel de Groote was verdwenen, een eenheid, die een geestelijke basis had in het Middeleeuwse denken. Karel V stichtte een nieuw imperium, dat geen ander doel had dan de eigen dynastie machtig te maken, dat de ontwakende nationaliteiten dienstbaar wilde maken aan een streven, dat vreemd was aan hun eigen belang.

En zo worden de Nederlanden door de Habsburgers meegesleurd in een imperialistisch dynastieke politiek. Zij zijn slechts een gebied, dat mannen en geld moet leveren; ze zijn in een positie, die doet denken aan bezet gebied. Onder Filips II wordt dat nog erger. Zijn rijk is eenzijdiger, het zwaartepunt ligt in Spanje. Dynastieke politiek en Spaanse politiek vallen samen. In Spanje wordt Filips daardoor tot een nationaal koning; de Nederlanden exploiteert hij als wingewesten.

Nu kwam daar nog iets bij. Zijn staatsabsolutisme leidde hem er toe, dat hij ook de gewetensvrijheid aanrandde. Daarbij moeten we wel bedenken, dat we hier staan op de drempel van de nieuwe tijd. De Middeleeuwen kenden de vraagstukken, die nu aan de orde komen, niet in hun gecompliceerde vorm, ook niet in hun nieuwe consequenties. Er wàs in de Middeleeuwen vrijheidszin, niet alleen in deze landen. Zwitserland heeft in dat opzicht een roemrijke geschiedenis. De Noorditaliaanse steden hebben voor hun vrijheid gestreden. Wel was hier in de Nederlanden de vrijheidszin bijzonder ontwikkeld, in de landen langs de zee. Dat vrijheidsbesef had het verzet gestuwd tegen de Bourgondische en Habsburgse politiek.

Maar nu komt er een nieuwe golf op, die de vorige opheft, hoger stuwt en verder spoelt.

Het is Willem van Oranje, die de nieuwe vrijheidsgedachte vertolkt, in de Raad van State het eerst. De overheid mag niet dwingen in religiezaken de vrijheid van geweten moet door haar worden geëerbiedigd. Zo geeft hij de nieuwe koers aan. Maar het verzet kon niet op tegen Filips, die langzaam, sluw, onverbiddelijk voortging en eindelijk Alva zond. Alva kwam met de grote opdracht, de Nederlanden volkomen tot een wingewest te maken. Zij werden nu geheel bezet gebied. Vreemde troepen legerden zich in onze steden, die de bezettingskosten moesten betalen. De geestelijke vrijheid werd vernietigd. Executies waren aan de orde van de dag. Alva verheugde zich, dat het zo goed ging. Als men dit volk maar op de juiste wijze aanpakte, dan was het niet moeilijk. De Universiteit kwam onder staatscontrôle; de jongelingen mochten studeren aan die gecontroleerde Universiteit of in Spanje, waar het systeem al grondig was ingevoerd. De drukkers werden geregistreerd en geen boek mocht worden gedrukt, of het moest eerst worden gecensureerd. De Standenstaat werd vernietigd. Overleg tussen vorst en standen zou niet meer nodig zijn. Er werd alleen gedecreteerd. En ach, wel had de Prins lyf ende goet altsamen niet gespaard, maar het mislukte volkomen in 1568.

Maar de Heer van hierboven,
Die alle dink regeert,
Die men altijd moet loven,
En heeft 'et niet begeerd.

Ik citeerde daar het Wilhelmus. Het ontstond als een psalm in de nacht, als een afscheidslied. Naar menselijke berekening was er immers geen hoop meer. De grote crisis was gekomen, het was,

of de geschiedenis hier een beslissende wending had genomen. Er waren Middeleeuwse staatjes geweest, waar der stede vrijheid zich ontwikkelde. Nu was er een volkomen gelijkgeschakeld wingewest, niets meer. Even had er een vrijheidsfanfare geklonken. Het schenen slechts enkele dagen.

En toen klonk in 1572 uit de houten pompen der Geuzen het saluutschot der vrijheid. Zeg nooit, dat de geschiedenis een proces is, dat zich vooruit laat berekenen. Zij kent haar wonderlijke wendingen. De bevrijding der Nederlanders is als een wonder. Datzelfde Wilhelmus, dat zo weemoedig en smartelijk klonk, het wordt een triomferend lied. U kunt het lezen in een studie van Smedes in het Tijdschrift voor Geschiedenis, hoe het op de Geuzenschepen werd gezongen, hoe de trompetters het uitdagend bliezen, als de Geuzen triumfeerden voor de Spaanse vesten.

En Willem van Oranje is daarbij de centrale figuur. Hij heet met recht de Vader des Vaderlands. Niet alleen, omdat hij door zijn trouwe, onbaatzuchtige leiding het volk de weg baande naar de onafhankelijkheid. Hij deed veel meer. Hij herstelde de oude vrijheid. De Unie van Utrecht moge al niet in directe zin zijn werk zijn, er zitten elementen in, die volkomen in de lijn liggen van zijn politiek en die aansluiten bij wat in de Middeleeuwen was gegroeid.

Want hij organiseert een federatie, een verbond van vrije, zelfstandige gewesten, die door overleg tot eenstemmigheid moeten komen. Niet het getal, maar de billijkheid moet beslissen. Er is in de Republiek zo veel, dat aan de oude standenstaat herinnert. De Standenvertegenwoordiging blijft bestaan; als straks de souverein wegvalt, wordt die vertegenwoordiging souverein. Maar naast die standenvertegenwoordiging staat de stadhouder, met iets van een volksleider en van een vorst in zijn optreden.

Formeel en materieel bleef er veel bewaard uit vroegere eeuwen. De Staten van Friesland kwamen nog bijeen en vertegenwoordigden de eeuwenoude grietenijen. De goën onderhandelden met elkaar en de vrije en stemdragende zathen bleven de grondslag van de staatkundige organisatie. In de Ommelanden was het niet anders. In Drente vergaderden de dingspillen; in Overijssel wogen als van ouds de drie IJsselsteden op tegen de ridderschap; in Gelre bleven de oude kwartieren bestaan. Nog werden in Utrecht de drie stemmen uitgebracht van de drie standen, al was die van de geestelijkheid vervangen door die van de geëligeerden; in Holland hield Dordrecht de voorrang boven de andere steden; de markiezaten bleven in Zeeland bestaan en de heer Van Maartensdijk sprak namens de ridderschap als van ouds.

Maar het Zuiden, het glorievolle Brabant en het bewogen Vlaanderen, ze waren er niet bij. Ze bleven wingewesten, en terwijl het Noorden een gouden eeuw tegemoet ging, werd het Zuiden uit Spanje geregeerd; daar voerden Habsburgse landvoogden de orders uit van de Spaanse koning. En tussen het Noorden en Zuiden lagen later de generaliteitslanden, onmondig en verweesd. Het werk van Willem van Oranje is slechts ten dele geslaagd.

Toch was het van oneindige betekenis. Karel V harkte gewesten bijeen in deze uithoek van het keizerrijk en wilde er door de staatsmachine een eenheid van maken. Hij maakte een eenheid — van solidair verzet. De gewesten vonden in politieke zin elkaar door hun gezamelijk verzet tegen centralisatie en absolutisme. Zij werden verbonden door gemeenschappelijk gevaar.

Zeker, er was onder de Bourgondiërs ook nog een andere eenheid bezig te groeien. Een eenheid van Bourgondisch besef, Frans georiënteerd. Het groeide bij de adel, de juristen, de ambtenaren, de deftige kooplieden, vooral in de Zuidelijke steden. Maar dát was een eenheidsbesef, waardoor de oude vormen en historische verbanden werden ontworteld. En hoe meer wij ons daarin verdiepen, hoe mee wij verstaan, dat de bevolking van ons land zich omstreeks 1500 op een tweesprong bevond. Als de Bourgondische politiek was doorgezet en niet was vastgelopen, dan was hier een staat ontstaan van Romaanse structuur met een bevolking, die althans in de bovenlaag haar eenheid vond in de Franse cultuur. Toen de Prins het verzet leidde, werd de oude actie, die het Groot-privilegie eiste, die zich onder Philips van Kleef tegen de woordbreuk van de Duitser verzette, die plaatselijk in Karel van Gelre een taai voorvechter vond, samengebundeld en op hoger en breder idealen gericht. En daardoor hielp hij de volkseenheid voltooien en werd er een nationaal besef rijp, dat wortelde in de oude idealen van vrijheid en dat de mogelijkheden bood voor een eigen ontwikkeling.

In de Middeleeuwen had Holland het gezicht al gekeerd naar de zee en in de strijd tegen de Hanze de bezem in de mast gevoerd. In de Gouden Eeuw zingt Vondel van Amsterdam:

> In 't midden van den twist en 't woeden nimmer moe,
> Verheft uw stad haar kroon tot aan den hemel toe,
> En gaat door vier en ijs een and're wereld vinden,
> En dondert met geschut op alle vier de winden.

Wij zien mannen als Coen — siet, wat een goede couragie vermach — Antonie van Diemen en Maatsuycker, ontdekkers als Linschoten, Olivier van Noort, Abel Tasman; wij denken aan de

prachtige uitgaven van de Linschotenvereniging, het veeldelige epos van de Hollandse schippers buitengaats. Tot dezelfde categorie behoren De Ruyter en de Trompen. Wonderlijke figuren zijn onze zeehelden: De Ruyter voorzichtig en wijs; Witte de With hartstochtelijk en fel; Cees Tromp niet te vergeten, die tijdens de zeeslag een kort briefje naar huis schrijft, omdat er een adviesjacht naar de wal moet: „het sal waerachtig wel gaen, wij hebben ons hart weer eens opgehaald als keuningen".

In de Middeleeuwen ontstond het stedelijk patriciaat, dat waakte over der stede vrijheid en zijn regentenqualiteiten ontplooide. Nu krijgt dat alles een hoger vorm. De regenten werden staatslieden, die met buitenlandse vorsten onderhandelen. Zij hebben hun eigen ideaal van de vrijheid, aristocratisch, bezield door het Humanisme, gericht door het voorbeeld van de republieken der Oudheid.

In de Middeleeuwen was er echt Germaans leven, dat betekent zelfregering binnen eigen grenzen. Dat blijft in al zijn verscheidenheid van grietenij en dingspil, hoge- en lage heerlijkheden, van schout- en drostambten. Willem van Oranje was geen revolutionaire geest. Hij bracht restauratie en handhaafde het eigene, het historisch gewordene tegenover de vreemdeling, die slechts gelijkschakelen wilde om te kunnen exploiteren. En daardoor werd de positie van het Oranjehuis ook zo merkwaardig.

De Oranjeprinsen waren stadhouders, geen souvereinen. Formeel waren zij dienaars van de Staten, al waren er enkele rechten, die herinnerden aan de vroegere landsheerlijke macht. Maar — hun eigenlijke positie ontleenden zij aan hun populariteit. Zij waren nationale figuren. Willem van Oranje had een nationaal bewustzijn van eigen kleur wakker gemaakt en sedert liep door de geunieerde gewesten een band, die in geen enkel actestuk werd vermeld, maar die sterker trok dan bijna al het andere: het vertrouwen in mijnheer de Prince. Onze Prins!

Onder Frederik Hendrik boog de lijn enigszins af. De Prins voerde in de latere jaren ten dele een dynastieke politiek en dat verstrikte hem in gevaarlijke verwikkelingen met Engeland. Ook na 1650 dreigde het Oranjehuis door de schuld van zijn partijgangers te worden tot het hoofd van de Engelsgezinde partij. En dat gebeurde in een tijd, waarin de moeilijkheden met Engeland groot waren en ons land internationaal in een moeilijke positie kwam. Een positie, waarbij gestreefd werd naar neutraliteit, terwijl de feiten telkens dwongen tot een coalitie.

Dan komt het jaar 1672 met de stormaanvallen van alle kanten. De regentenheerschappij van Jan de Witt wankelt. De jonge, eenzame Prins, gekweld en achteruitgezet, krijgt de kans, om met één

slag de souvereiniteit te bemachtigen. De Engelse onderhandelaars worden in Den Haag als vrienden toegejuicht. Zij willen de Prins de hand reiken en met hem werken voor een vrede, die voor Engeland en voor hem persoonlijk voordelig is. Niemand kan de Prins beletten, te doen wat hij wil. Maar hij kiest de zuivere, heroïeke weg. Hij is Nederlander, hij geeft zich geheel aan het vaderland, hij vereenzelvigt zijn zaak met die van het volk, hij wil geen enkele gunst of ambt ontvangen met hulp of op voorspraak van de vijand. Hij verwerpt volkomen, wat in die dagen van kwade partijschappen bijna normaal was geworden, dat er verstandhouding was tussen de factie en het buitenland, dat binnenlandse partijkeus leidde tot bepaalde buitenlandse relaties. Alléén voor Nederland, gehéél voor Nederland, en dan desnoods sterven bij de verdediging van de laatste gracht. Zó wijst hij de weg en verbindt zijn Huis opnieuw op de edelste wijze met ons volk.

En hij vond voor die tijd ook de weg naar een zuiverder internationale positie, waarin een groter lijn zichtbaar werd dan in de tijd van Jan de Witt. Hij streed heel zijn leven voor politiek evenwicht, om de dreiging tegen te gaan van de generale monarchie, de éne, machtige Europese monarchie, die naast zich hoogstens half afhankelijke rijken zou willen dulden.

De mannen op de bres, dat zijn De Ruyter en Willem III. Om dat te begrijpen, zien we de wijde vlakten van ons land, en daarboven grillige luchten, een stormachtige wind over hoge, eenzame daken, ieder een vesting op zich zelf. Daar binnen is schemerachtig licht en een stille sfeer van huiselijkheid, intimiteit, eenvoudig, diep geluk. De Hollandse schilderkunst zag het fijne détail met een groot, eerlijk realisme, wierp zich op de buit van het eenvoudig-echte leven. Maar Rembrandt staat daar alleen... achter hem zijn moeder met haar Bijbel. En daardoor valt er over zijn werk een hoger licht, is er iets in van een visioen. Wij zagen een leven van plicht en trouw, in dienst van de vrijheid. En daar binnen de intimiteit van de vroomheid, de vergezichten van het geloof, de stilte van het gebed.

Dan komt de veelgesmade achttiende eeuw, de pruikentijd. Zelfgenoegzame mensen, gladgeschoren heggen, een leven van renteniers.

Vergis u niet! In geestelijk opzicht is de 18de eeuw belangrijk. Zij is geestelijk nauw verbonden met de 19de. Rationalisme, deïsme, liberalisme, tolerantie, het zijn opvattingen en stromingen, die beide eeuwen verbinden.

Maar politiek is de 18de eeuw zwak. De pogingen van 1748, om tot vernieuwing te komen, betekende principiëel en practisch maar weinig. Er groeide een tegenstelling tussen regenten en middenstand en de positie van Oranje werd anders. Er gleed iets weg van de historische betekenis.

Het ergste was het gemis aan nationale fierheid. De voogdij van de vreemdeling werd niet afgewezen, maar aanvaard. Of het nu de Engelsman was of de Pruis of de Fransman, iedere partijganger in Nederland leunde tegen de vreemdeling.

Zo kwam de Franse tijd als een verdiend loon. Terecht spreekt men van de Franse tijd, want een betere naam bestaat niet. Franse troepen hielden ons land bezet, we werden volkomen meegesleurd in de buitenlandse Franse politiek. En wat het binnenland betreft, de veranderingen van 1798, 1801, 1805, 1806 en 1810 zijn onder Franse auspiciën of zelfs bij Frans decreet tot stand gekomen.

Niet alle Nederlanders verdroegen dit op dezelfde wijze. Schimmelpenninck trachtte er het beste van te maken en hoopte op de welwillendheid van de vreemdeling. Hogendorp gaf in 1807 een duidelijk geluid: geen staatsregeling zonder Oranje. Maar er waren ook Nederlanders als Daendels, die in 1810, bij de inlijving van ons land bij Frankrijk, in een officiële rede verklaarde:

> „Hoe het bijzonder gunstige beschikking des Allerhoogsten, in Wiens handen het lot der volken is moet worden aangemerkt, dat het de Franschen Keizer behaagd had een oog van mededoogen op ons land te vestigen en Holland een gedeelte te doen uitmaken van die groote natie, welke een ieder over hare daden in verrukking en verbazing ziet opgetogen."

De staatsregelingen onder Franse auspiciën hier ingevoerd, waren Franse copieën, en de ontwikkeling was hier als daar. Van een staatsregeling, die nominaal de volkssouvereiniteit bracht, maar feitelijk partijdictatuur, belandden we eindelijk bij de militaire despotie.

En weer is er, wat onze volksziel betreft, iets wonderlijks. Na een eeuw van vervreemding, na 18 jaren van scheiding verbindt het volk zijn hoop voor de toekomst opnieuw aan Oranje. Het grote werk van het driemanschap in 1813 is de moedige daad van de zelfbevrijding, zodat Nederland niet op Frankrijk werd veroverd door de Bondgenoten. De historische daad van Willem I is, dat hij zich in de armen wierp van het Nederlandse volk, ongewapend, onbeschermd, met niets dan het besef van een historische taak en van vertrouwen in een nieuwe toekomst.

Wij zagen zijn bureaucratie, die als een erfenis uit de Franse tijd bleef bewaard; zijn verlicht despotisme dat op droevige wijze botste met onze geestelijke vrijheid. Wij zagen ook zijn geweldige werkkracht, waardoor hij zo dikwijls deed, wat het volk verzuimde en de mogelijkheden wees, die anderen niet zagen.

In zijn dagen was het volk veelszins passief. Het werd wakker door het optreden van Thorbecke en Groen. Beiden hadden dit gemeen, dat zij een dualiteit wilden tussen regering en volksvertegenwoordiging; evenwicht, overleg, ieder een eigen taak. Daarom keerde Thorbecke zich tegen de volkssouvereiniteit en stelde hij vertrouwen in de maatschappelijke krachten. En Groen streed voor de gewetensvrijheid tegen de staatsregulering.

Later komen de grote politieke figuren Kuyper, Schaepman, Lohman, Troelstra. Door hun strijd wordt het volk wakker in àlle lagen. En tegelijk vond Holland de oude wegen terug over zee. De vlag van onze koopvaardij werd weer in alle wereldhavens gezien. Als van ouds was het een zelfbewust volk, dat weer zee gaat houwen.

De oude tendenzen leven nog. Zoals de standenstaat eigen rechten van de standen eerbiedigde, zo heeft nu de volksvertegenwoordiging van het vrije en mondige volk een eigen taak. Het bleek niet gemakkelijk, die taak op de juiste wijze te realiseren. Engelse en Franse voorbeelden lokten ons soms op zijpaden.

Ook het oude beginsel van de decentralisatie bleef leven en met name in de gemeenten kwamen eigen verantwoordelijkheid en burgerzin tot hun recht, al bleek die verantwoordelijkheid niet altijd te dragen. Een veel breder allure kreeg het vraagstuk van de decentralisatie bij de regeling van de verhouding tussen de verschillende gebiedsdelen van het Rijk.

Het is duidelijk, dat de historie ons helpt, in deze nieuwe moeilijkheden een weg te vinden. De volkskracht, niet de bureaucratie; de eigen verantwoordelijkheid, niet het voorschrift; de organisatie van in het leven wortelende verbanden, niet de administratieve onderdelen als basis van een nationale politiek.

Alleen in die weg kan het nationale besef sterker worden. Het was in het verleden soms àl te dof. Een deel van onze jeugd was zelfs van het Wilhelmus, dat zo centraal in onze historie staat, vervreemd! En de Heemkunde is een zwakke basis voor de vaderlandsliefde.

Tijdens de bezetting werden er sterke banden gelegd. Maar afkeer van het vreemde geweld alléén kan ons niet helpen, het is te negatief. Staatsdwang is niet in staat, een waarlijk nationale eenheid te vormen.

Allereerst is nodig vertrouwen in de krachten, die in ons volk leven, ook onder de kleine luyden. Zelf hebben we daarbij het voorbeeld te geven: een gezond gezinsleven, een krachtige publieke geest, vertrouwen in de vrijheid. Alléén in de vrijheid is er waarachtig leven. Maar die vrijheid wordt positief gericht, als er geestelijke kracht in ons woont, de kracht van het geloof. Het geloof der natie, dat zich vertolkt in het Wilhelmus, waarin dynastie en volk samen het hart opheffen tot gebed:

Mijn schild ende betrouwen
Zijt Gij, o God mijn Heer;
Op U zo wil ik bouwen,
Verlaat mij nimmermeer;
Dat ik doch vroom mag blijven
Uw dienaar t'aller stond,
De tyrannie verdrijven,
Die mij mijn hert doorwondt.

St. Michielsgestel, 25 Januari 1943.

H. ALGRA.

INHOUD.

blz.

1. Grensgebied? 7
2. Baas in eigen huis 11
3. Der stede vrijheid 15
4. Partijschappen 20
5. De schaduw van Bourgondië 24
6. Het verzet tegen Habsburg 30
7. Nederland tegen Habsburg 36
8. Praeludium der vrijheid 42
9. Stormpas der Geuzen 48
10. Zelfstandigheid en federatie 55
11. Vorst en volk 60
12. De vrije republiek 64
13. Het offensief 69
14. De ontmoeting van Oost en West 74
15. Kerk en staat 80
16. De nederlaag van Spanje 86
17. Het begin van de dynastieke staatkunde 92
18. Een reis om de wereld 95
19. In velerlei conflicten 100
20. Al is ons Prinsje nog zo klein 108
21. De vuurproef 113
22. Franse hegemonie 119
23. Engeland leidt 125
24. Kalme optimisten 130
25. Oranje op de tweesprong 135
26. Het nieuwe geluid 140
27. Vreemde voogdij 146
28. Horigen van Frankrijk 151
29. De brave illusie 156
30. De vlag wordt ingehaald 161
31. De Keizer beveelt 165
32. Van Hogendorp 172
33. Nationale en onnationale krachten 177
34. Noord en Zuid 181

35. Welvaartspolitiek 186
36. De contra-leiding van het Zuiden 191
37. Scheuring 196
38. De afgescheidenen 202
39. Dragers van beginselen 207
40. Thorbecke en de Koning 212
41. Het conservatisme wint 218
42. Onvaste koers 223
43. Macht en verdeeldheid der Liberalen 228
44. De taak en het recht van het Parlement 232
45. Groei der partijen 238
46. Pyrrhus-overwinning 242
47. De Coalitie komt op 247
48. Tien liberale jaren 251
49. Kuyper 256
50. Naar de pacificatie 261
51. Tekort aan kracht en kleur 269
52. Vertrouwen en trouw in Indië 274
53. De eigen weg van het Nederlandse Volk 278